

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Γενικό Τμήμα Δικαίου

ΠΜΣ: «Δίκαιο & Ευρωπαϊκή Ενοποίηση»

Κατεύθυνση: «Δημόσιο Δίκαιο»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

με θέμα:

«Θεσμοί λαϊκής συμμετοχής και οικονομική κρίση»

Αμπατζή Έλλη-Ελένη

(Α.Μ. 0911Μ014)

**Επιβλέπων: Καλτσώνης Δημήτρης,
Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου**

ΑΘΗΝΑ 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αρκτικόλεξα και συντομογραφίες	iv
Περίληψη.....	vi
Εισαγωγή.....	1

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η οικονομική και πολιτική κρίση

A. Η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων.....	4
I. Τα επαχθή μέτρα	4
α) Η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων.....	5
β) Η ασφαλιστική και συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση	13
γ) Οι περικοπές αποδοχών και συντάξεων και τα ζητήματα ασυμβατότητας	19
δ) Οι φορολογικές και άλλες επιβαρύνσεις.....	22
II. Η μεταβολή του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων.....	28
α) Ο αντίκτυπος των μέτρων	28
β) Η διάρρηξη της «συναίνεσης»	31
B. Η βίαιη αντίδραση του κράτους στην πολιτική κρίση.....	35
I. Το πρωτεύον: η διατήρηση του κυρίαρχου κοινωνικού-οικονομικού μοντέλου.....	35
α) Το ταξικό περιεχόμενο του κράτους.....	35
β) Το δίπολο βίας και δόλου	40
II. Η αποδυνάμωση της λαϊκής κυριαρχίας.....	51
α) Η υποβάθμιση του κοινοβουλίου	52
β) Η ενίσχυση εκτελεστικής εξουσίας	54
Το Διακύβευμα.....	57

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Διεύρυνση της λαϊκής συμμετοχής

A. Οι θεσμοί λαϊκής συμμετοχής	60
1. Ανάκληση.....	63
<i>Ιστορική εμφάνιση</i>	<i>64</i>
<i>Η επιτακτική εντολή ως έρεισμα της ανάκλησης.....</i>	<i>66</i>
<i>Η ανάκληση ως αμεσοδημοκρατικός θεσμός του αστικού κράτους.....</i>	<i>68</i>
<i>Η ανάκληση ως θεμελιώδης αρχή του σοσιαλιστικού κράτους.....</i>	<i>73</i>
<i>Η ουσία της ανάκλησης.....</i>	<i>75</i>
2. Λαϊκή συνταγματική και νομοθετική πρωτοβουλία	76
<i>Εννοιολογική προσέγγιση</i>	<i>76</i>
<i>Διακρίσεις από άλλους θεσμούς.....</i>	<i>77</i>
<i>Η συγκριτική επισκόπηση του θεσμού σε διάφορες χώρες και στην ΕΕ.....</i>	<i>79</i>
3. Δημοψήφισμα.....	83
<i>Τα είδη και οι διακρίσεις του δημοψηφίσματος</i>	<i>84</i>
<i>Η δημοψηφισματική διαδικασία.....</i>	<i>87</i>
<i>Η ratio του δημοψηφίσματος.....</i>	<i>89</i>
<i>Η συνταγματική και νομοθετική ρύθμιση στην Ελλάδα.....</i>	<i>90</i>
4. Λαϊκά συμβούλια.....	92
<i>Τα νομαρχιακά και συνοικιακά συμβούλια της δεκαετίας '80 στην Ελλάδα.....</i>	<i>93</i>
<i>Τα λαϊκά συμβούλια ως «εργαζόμενα σώματα»</i>	<i>94</i>
B. Ιστορικές εμπειρίες	97
Το Σύνταγμα των Γιακωβίνων (1793).....	98
Το σχέδιο Συντάγματος του Ρήγα Φεραίου (1797).....	99
Η Παρισινή Κομμούνα (1871).....	100
Η κυβέρνηση του βουνού (1944).....	101
Επίλογος.....	104
Βιβλιογραφικές και άλλες αναφορές.....	107

Αρκτικόλεξα και συντομογραφίες

vs	versus
α.	άρθρο/-α
ΑΔΕΔΥ	Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων
ΑΕΔ	Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο
ΑΝΕΛ	Ανεξάρτητοι Έλληνες
ΑΠΕ	Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας
αριθμ.	αριθμός
βλ./ βλ.	βλέπετε
ΒτΕ	Βουλή των Ελλήνων
ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ	Γενική Ομοσπονδία Προσωπικού – Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού
ΓΣΕΒΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών, Βιοτεχνών και Εμπόρων Ελλάδας
ΓΣΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
ΔΕ	Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
ΔΕΗ ΑΕ	Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού Ανώνυμη Επιχείρηση
ΔΕΦΑΘ	Διοικητικό Εφετείο Αθηνών
ΔΗΜΑΡ	Δημοκρατική Αριστερά
διεύθ.	Διεύθυνση
ΔΝΤ	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
ΔΣΑ	Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών
ΔΟΥ / Δ.Ο.Υ.	Δημόσια Οικονομική Υπηρεσία
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΓΣΣΕ	Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΔΚΑ	Επιθεώρηση Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΑΤ	Ενιαίο Εθνικό Ασφαλιστικό Ταμείο
ΕΕΚΔ	Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων
ΕΕργΔ	Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου
ΕΕΤΑ	Έκτακτο Ειδικό Τέλος Ακινήτων
ΕΕΤΗΔΕ	Έκτακτο Ειδικό Τέλος Ηλεκτροδοτούμενων Επιφανειών
ΕΙΕΑΔ	Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού
έκδ./εκδ.	έκδοση/-εις
ΕΚΤ	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
ΕΚΧ	Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης
Ελ.Σ	Ελεγκτικό Συνέδριο
ΕλλΔνη	Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΣΤΑΤ	Ελληνική Στατιστική Αρχή
επ.	επόμενα
ΕΡΤ	Ελληνική Ραδιοφωνία Τηλεόραση
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΣΕΕ	Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου
ΕΣΣΔ	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
ΕΣΥΕ	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος
ΕΤΑΑ	Ενιαίο Ταμείο Ανεξάρτητα Απασχολούμενων
ΕΤΑΚ	Ενιαίο Τέλος Ακινήτων
ΕΤΑΠ-ΜΜΕ	Ενιαίο Ταμείο Ασφάλισης Προσωπικού Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης
εφημ.	Εφημερίδα
ΕφημΔΔ	Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΙΔΑΧ	Ιδιωτικού Δικαίου Αορίστου Χρόνου

ΙΚΑ-ΕΤΑΜ	Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων - Ενιαίο Ταμείο Ασφάλισης Μισθωτών
ΙΝΕ/ΓΣΕΕ	Ινστιτούτο Εργασίας/Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος
κ.α.	και άλλα/-οι
ΚΕ του ΚΚΕ	Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΥΑ	Κοινή Υπουργική Απόφαση
ΛΑΟΣ	Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός
ΜΜΕ	Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
μτφρ.	μετάφραση
Ν. / ν.	νόμος
ΝΔ	Νέα Δημοκρατία
Νο	Νούμερο
ΝοΒ	Νομικό Βήμα
ΝΠΔΔ	Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
ΝΠΙΔ	Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου
ο.π.	όπως παραπάνω
Ολ.	Ολομέλεια
ΟΤΑ	Οργανισμός/-οί Τοπικής Αυτοδιοίκησης
παρ.	παράγραφος
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΠΕΕΑ	Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
περ.	περιοδικό
περ.	περίπτωση
ΠΚ	Ποινικός Κώδικας
ΠΝΠ	Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου
ΠΠρΕΣΔΑ	Πρόσθετο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ
πρβλ.	παραβάλλετε
ΠτΔ	Πρόεδρος της Δημοκρατίας
ΠΥΣ	Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου
ΠΥΣ	Πράξη Υπουργικού Συμβουλίου
Σ	Σύνταγμα της Ελλάδος (1975/1986/2001/2008)
ΣΕΒ	Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών
ΣΕΕ	Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης
σελ.	σελίδα/-ες
ΣΕΤΕ	Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων
ΣΣΕ	Συλλογική/-ες Σύμβαση/-εις Εργασίας
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΣΥΡΙΖΑ	Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς
τ./ τομ.	τόμος
ΤΑΠ	Τέλος Ακίνητης Περιουσίας
τευχ.	τεύχος
ΤτΕ	Τράπεζα της Ελλάδος
ΥΑ	Υπουργική Απόφαση
ΥΕ	Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης
ΥΚ	Υπαλληλικός Κώδικας
υποπαρ.	υποπαράγραφος
ΦΑΠ	Φόρος Ακίνητης Περιουσίας
ΦΕΚ	Φύλλο της Εφημερίδας της Κυβέρνησης
ΦΠΑ	Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
χ.τ.	χωρίς τόπο
χ.χ.	χωρίς χρονολογία
ΧΑ	Χρυσή Αυγή
ΧΘΔΕΕ	Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας κατά την περίοδο της κρίσης και η αναζήτηση διεξόδου μέσα από την διεύρυνση της δημοκρατίας και την ενίσχυση της λαϊκής κυριαρχίας.

Το πρώτο μέρος πραγματεύεται τα επαχθή μνημονιακά μέτρα και τον αντίκτυπό τους στην ελληνική κοινωνία. Ως σπουδαιότερη συνέπεια εντοπίζουμε την βίαιη και άνιση αναδιανομή του πλούτου, που δημιουργεί συνθήκες κοινωνικής ανισότητας, οξύνοντας τις κοινωνικές αντιθέσεις. Στη συνέχεια, αφού διαπιστώνουμε μια «ραγισμένη» μόνο κοινωνική συναίνεση, μελετάμε την αντίδραση του κράτους στην πολιτική κρίση. Καταλήγουμε δε, στο συμπέρασμα ότι το ελληνικό κράτος έχει υιοθετήσει χαρακτηριστικά αυταρχικού κρατισμού, προκειμένου να διατηρήσει το κυρίαρχο κοινωνικο-οικονομικό μοντέλο, γεγονός που οφείλεται στο ίδιο το ταξικό περιεχόμενό του.

Το δεύτερο μέρος πραγματεύεται την διεύρυνση της λαϊκής συμμετοχής ως διεξοδο από τον κρατικό αυταρχισμό. Μελετάμε ξεχωριστά την ανάκληση, την λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία, το δημοψήφισμα και τα λαϊκά συμβούλια, ως θεσμούς που στοχεύουν αφενός στην καταπολέμηση της αυτονόμησης των κυβερνώντων από τους κυβερνωμένους και αφετέρου στην πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας ως πηγή εξουσίας «από τα κάτω». Καταγράφουμε, επίσης, ως ιστορικά παραδείγματα ενεργούς λαϊκής συμμετοχής, το Σύνταγμα των Γιακοβίνων (1793), το σχέδιο Συντάγματος του Ρήγα Φεραίου (1797), την Παρισινή Κομμούνα (1871) και την Κυβέρνηση του Βουνού (1944).

Θέση μας είναι ότι οι θεσμοί λαϊκής συμμετοχής, όταν λειτουργούν στα πλαίσια ελεύθερου και ουσιαστικού διαλόγου, ενισχύουν την λαϊκή κυριαρχία και διευρύνουν την δημοκρατία.

Εισαγωγή

Παρά την σχετική αυτοτέλεια που διατηρούν το κράτος και το δίκαιο, η οικονομία επηρεάζει καθοριστικά την κρατική λειτουργία¹ και επιδρά καταλυτικά στη διαμόρφωση και την εφαρμογή του δικαίου². Σε περιόδους οικονομικής κρίσης, οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες μεταβάλλονται και συνακόλουθα, επέρχονται αλλαγές στις λειτουργίες του κράτους και στο δίκαιο³.

Απόρροια της ελληνικής οικονομικής κρίσης είναι, μεταξύ άλλων, και η δοκιμασία της αρχής του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους με την εφαρμογή των μέτρων της μνημονιακής πολιτικής⁴. Οι βίαιες επεμβάσεις της νομοθεσίας έχουν οξύνει τις κοινωνικές ανισότητες, πολλές φορές δε, προσβάλουν μέχρι και την αξιοπρεπή διαβίωση των πολιτών, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται κοινωνικές αντιθέσεις που καταλήγουν στην έντονη αμφισβήτηση της κυβερνητικής πολιτικής και σε αντιδράσεις. Σε αυτό δε, το

¹ Βλ. Κ. Μαρξ, & Φ. Ένγκελς. «Επιστολές στον Σμιτ», *Διαλεχτά Έργα*, τ. ΙΙ, σελ. 575-583: εκδ. ΚΕ του ΚΚΕ, όπου ο Ένγκελς περιγράφει (σελ. 578) «Είναι η αμοιβαία δράση δύο άνισων δυνάμεων, της οικονομικής κίνησης από τη μια, και από την άλλη της νέας πολιτικής εξουσίας που τείνει προς τη μεγαλύτερη δυνατή αυτοτέλεια και που, μια και έχει πια γεννηθεί, είναι κι αυτή προικισμένη με δική της κίνηση.», ενώ παρακάτω (σελ. 583) εξηγεί «απ' αυτές η οικονομική κίνηση είναι κατά πολύ η πιο ισχυρή, η πιο πρωταρχική, η πιο αποφασιστική».

² «Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι έρχονται σε καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από την θέλησή τους σχέσεις, σε παραγωγικές σχέσεις που αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων αποτελεί την οικονομική διάρθρωση της κοινωνίας, την πραγματική βάση, που πάνω της υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και πάνω στην οποία αντιστοιχούν ορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης», βλ. Κ. Μαρξ, & Φ. Ένγκελς. «Κριτική της πολιτικής οικονομίας (πρόλογος)», *Διαλεχτά Έργα*, τ. Ι, σελ. 422-427: εκδ. ΚΕ του ΚΚΕ (σελ. 424). Βλ. επίσης και Δ. Καλτσώνης. (2014b). *Δίκαιο και κοινωνία στον 21ο αιώνα: δίκαιο, οικονομική κρίση και δημοκρατία*, Αθήνα: εκδ. Τόπος (σελ. 23-26), όπου εξηγείται ότι «η επίδραση της οικονομίας στο δίκαιο δεν είναι μηχανιστική, μονόδρομη, απόλυτη», σε τελευταία όμως ανάλυση, «το δίκαιο στέκεται πάνω στην οικονομική βάση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν διατηρεί τη σχετική του αυτοτέλεια και ότι δεν επιδρά στην οικονομική βάση».

³ Βλ. Δ. Καλτσώνης. (2014b). ο.π. (σελ. 161 επ.).

⁴ Στην παρούσα μελέτη, με την αναφορά στην μνημονιακή πολιτική νοούνται ο Ν. 3833/2010 και Ν. 3845/2010 (Μνημόνιο Ι), ο Ν. 4046/2012 (Μνημόνιο ΙΙ), ο Ν. 4093/2012 (Μνημόνιο ΙΙΙ), οι εφαρμοστικοί νόμοι, αλλά και κάθε άλλη ρύθμιση για την εφαρμογή των Μνημονίων και των Δανειακών Συμβάσεων.

σημείο, εξαιτίας της μεταβολής του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων, η οικονομική κρίση μεταφράζεται και σε πολιτική κρίση⁵.

Αντιδρώντας στην υφιστάμενη πολιτική κρίση, το ελληνικό κράτος έχει μεταβάλει τις λειτουργίες του, με σκοπό να διατηρήσει το κυρίαρχο κοινωνικο-οικονομικό μοντέλο. Δεδομένων των έντονων εσωτερικών αντιθέσεων της ελληνικής κοινωνίας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, ο σκοπός αυτός επιτυγχάνεται με την βίαιη αντίδραση του κράτους, ενισχύοντας αφενός την εκτελεστική εξουσία και αφετέρου την κατασταλτική κρατική λειτουργία του⁶. Η μεταλλαγή αυτή του κράτους αντανακλάται και στο δίκαιο. Κατά την περίοδο της ελληνικής κρίσης, κυρίως με τη συνέργεια της κυβέρνησης και της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, παραβιάζονται συστηματικώς οι συνταγματικές διατάξεις και ούτως καταστρατηγείται η συνταγματική νομιμότητα. Επικεντρώνοντας στο ζήτημα που μας αφορά στην παρούσα μελέτη, διαπιστώνουμε ότι, ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, το ελληνικό κράτος έχει συλλήβδην μεταβάλει την πολιτική λειτουργία του, κατά τρόπον ώστε να περιστέλλεται η δημοκρατική αρχή, να αποδυναμώνεται η λαϊκή κυριαρχία και να περιορίζεται η δημοκρατία εν γένει.

⁵ Για την έννοια και τα χαρακτηριστικά της πολιτικής κρίσης, αλλά και την σύνδεσή της με την οικονομική κρίση (της οποίας δεν είναι απλή αντανάκλαση) και της ιδεολογικής κρίσης (που αποτελεί συστατικό στοιχείο της), καθώς και για τους μετασχηματισμούς του κράτους σε περιόδους πολιτικής κρίσης, βλ. Ν. Πουλιαντζάς. (1990). «Οι σημερινοί μετασχηματισμοί του κράτους, η πολιτική κρίση και η κρίση του κράτους», *Η κρίση του κράτους*,(μτφρ.) Ξ. Γιαταγάνας, σελ. 19-55, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.

⁶ Το φαινόμενο αυτό δεν είναι πρωτοφανές, αντιθέτως παρατηρείται αυτή ακριβώς η βίαιη αντίδραση του κράτους σε περιόδους που εκδηλώνονται έντονες κοινωνικές αντιθέσεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Μεσοπολέμου, της Αργεντινής, της Χιλής, βλ. Δ. Καλτσώνης. (2011b). *Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1975: κατ' άρθρο κυβερνητικά σχέδια και τροπολογίες κομμάτων και βουλευτών*, Τα Ελληνικά Συντάγματα, τ.ΙΙ. Αθήνα: εκδ. Ξιφαράς (σελ. 7-14). Παραδείγματα τέτοιας αντίδρασης του κράτους, εντοπίζουμε και στην πρόσφατη επικαιρότητα, όπως αυτό του γαλλικού κράτους που τον Ιούλιο 2014 απαγόρευσε τις διαδηλώσεις υπέρ της Παλαιστίνης.

Η διέξοδος από τον αυταρχισμό του ελληνικού κράτους της κρίσης δεν μπορεί να είναι άλλη από την διεύρυνση της δημοκρατίας, η οποία επιτυγχάνεται με την ουσιαστική πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας. Ωστόσο, η ουσιαστική αυτή πραγμάτωση απαιτεί την διεύρυνση της συμμετοχής του λαού τόσο κατά τον έλεγχο των κυβερνώντων όσο και κατά την άσκηση της εξουσίας. Για μια τέτοια διεύρυνση είναι αναγκαία η υιοθέτηση θεσμών λαϊκής συμμετοχής, οι οποίοι θα αποτελούν πεδίο ελεύθερου και ουσιαστικού δημοκρατικού διαλόγου, έμπρακτης και ουσιαστικής συμμετοχής στη λήψη και εφαρμογή των αποφάσεων και, εν τέλει, δημοκρατικότερη διακυβέρνηση.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η οικονομική και πολιτική κρίση

Α. Η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων

Ενόψει της «οξείας δημοσιονομικής κρίσης» και με το επιχείρημα της «δημοσιονομικής εξυγίανσης και της εξόδου της χώρας από την κρίση»¹, από το έτος 2009 μέχρι σήμερα, η μνημονιακή πολιτική έχει επιβάλει διαρθρωτικές αλλαγές και εξαιρετικά επαχθή μέτρα, που πλήττουν βαθύτατα την ελληνική κοινωνία και ιδίως τα ασθενέστερα λαϊκά στρώματα.

I. Τα επαχθή μέτρα

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις της περιόδου της ελληνικής οικονομικής κρίσης δεν είναι δυνατό να μελετηθούν αποσπασματικά και να αποτιμηθούν οι επιπτώσεις τους μεμονωμένα, παρά μόνο εντός του πλαισίου της συνολικής νομοθεσίας που έχει θεσπισθεί για την εφαρμογή των μνημονιακών δεσμεύσεων². Εν τούτοις, η συνολική επισκόπηση του νομοθετικού έργου αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας που δεν είναι δυνατό να γίνει στα πλαίσια της παρούσας μελέτης μας. Για το λόγο αυτό, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζουμε την επίδραση και των

¹ Αυτή η επιχειρηματολογία καταγράφεται στις αιτιολογικές εκθέσεις των εφαρμοστικών των Μνημονίων νόμων και αποτελεί, κατά την νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων, τους λόγους που καθιστούν τα μέτρα πρόσφορα, αναγκαία και ανάλογα προς τον επιδιωκόμενο σκοπό και δικαιολογούν την επιβολή τους (όπως ενδεικτικώς, βλ. ΣτΕ (Ολ.) 668/2012, ΣτΕ (Ολ.) 1286/2012, ΣτΕ (Ολ.) 1972/2012, ΑΕΔ 25/2012 κ.α.)

² Χαρακτηριστικά επισημαίνεται τούτο και στη λεγόμενη «Δίκη του Μνημονίου» (ΣτΕ (Ολ.) 668/2012), κατά την οποία το ανώτατο ακυρωτικό Δικαστήριο, κατά πλειοψηφία, απεφάνθη, μεταξύ άλλων, ότι τα μέτρα μείωσης των μισθών και συντάξεων των Ν. 3845/2010 και Ν. 3833/2010 αποτελούν μόνο «τμήμα ενός ευρύτερου προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής και προώθησης διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων της ελληνικής οικονομίας, το οποίο, συνολικώς εφαρμοζόμενο, αποσκοπεί τόσο στην αντιμετώπιση της, κατά την εκτίμηση του νομοθέτη, άμεσης ανάγκης καλύψεως οικονομικών αναγκών της χώρας όσο και στη βελτίωση της μελλοντικής δημοσιονομικής και οικονομικής της κατάστασης» (σκέψη 35).

λοιπών νομοθετικών μέτρων, στην παρούσα ενότητα θα γίνει αναφορά σε εκείνες μόνο τις νομοθετικές επεμβάσεις που επέφεραν αισθητά βίαιες και απότομες μεταβολές στην ελληνική κοινωνία, εντείνοντας τις κοινωνικές ανισότητες.

α) Η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων

Με την μνημονιακή νομοθεσία, σημειώθηκαν ριζικές και επώδυνες αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Ειδικότερα:

Δημόσιος Τομέας

Οι περικοπές αποδοχών ήταν ένα από τα πρώτα επαχθή μέτρα που υιοθέτησε το ελληνικό κράτος για την εισροή χρημάτων στο δημόσιο ταμείο. Οι πρώτες περικοπές στις αποδοχές των εργαζομένων στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα επήλθαν με τον Ν. 3833/2010 και τον Ν. 3845/2010. Οι μειώσεις των αποδοχών προέκυπταν από πληθώρα διατάξεων των παραπάνω νόμων, οι οποίοι, περιληπτικά, προέβλεπαν μειώσεις στα επιδόματα (πάσης φύσεως, Χριστουγέννων, Πάσχα και αδείας), στις αποζημιώσεις και στις αμοιβές γενικά³, καθορισμό ανωτάτων ορίων αποδοχών και πρόσθετων αμοιβών⁴ και κατάργηση της πρόσθετης αμοιβής ή αποζημίωσης για τη συμμετοχή εργαζομένων σε συλλογικά όργανα⁵. Εξάλλου, ο νομοθέτης όρισε την αναδρομική ισχύ των μειώσεων και την παρακράτηση από τη μισθοδοσία των ποσών που προέκυπταν από την αναδρομική εφαρμογή του νόμου⁶.

³ Ν. 3833/2010 α. 1 παρ. 2 και 5, Ν. 3845/2010 α. 3ο παρ. 1 και 6

⁴ Ν. 3833/2010 α. 2 παρ.1

⁵ Ν. 3833/2010 α. 7 παρ. 1

⁶ Ν.3833/2010 α. 1 παρ. 9

Στη συνέχεια όμως, νέες μειώσεις στις αποδοχές των δημοσίων υπαλλήλων επεβλήθησαν και με τις διατάξεις του Ν. 4024/2011. Συγκεκριμένα, οι νέες περικοπές του νόμου αυτού επήλθαν με την αναπροσαρμογή των μισθών κατά την κατάταξη των υπαλλήλων στα μισθολογικά κλιμάκια του νέου ενιαίου μισθολογίου (άρθρο 13)⁷, ενώ παράλληλα καταργήθηκαν όσα επιδόματα, αμοιβές και αποζημιώσεις δεν προβλέπονταν ρητώς στο νόμο αυτό (άρθρο 30) και ετέθη περιορισμός/πλαφόν στον αριθμό των ωρών υπερωριακής απασχόλησης (άρθρο 20).

Παρά δε το γεγονός ότι ήδη μέχρι το σημείο τούτο, οι αποδοχές των δημοσίων υπαλλήλων είχαν μειωθεί σημαντικά, το τρίτο Μνημόνιο (Ν. 4093/2012) επέβαλε νέες μισθολογικές μειώσεις, καταργώντας εξ ολοκλήρου τα επιδόματα Χριστουγέννων, Πάσχα και αδείας, από 1/1/2013, για όλους του υπαλλήλους μόνιμους και ΙΔΑΧ⁸.

Εκτός, όμως από τις μισθολογικές αλλαγές, η μνημονιακή νομοθεσία επέφερε σημαντικές αλλαγές και στο εργασιακό καθεστώς στο δημόσιο και τον ευρύτερα δημόσιο τομέα. Ειδικότερα, η αύξηση του ωραρίου απασχόλησης σε σαράντα (40) εβδομαδιαίες ώρες εργασίας⁹, η καθιέρωση του νέου συστήματος βαθμολογικών προαγωγών και μισθολογικής εξέλιξης (Ν.4024/2011), το νέο πειθαρχικό δίκαιο (Ν.4057/2012), το πρόσφατο νέο σύστημα αξιολόγησης (Ν.4250/2014) και το νέο σύστημα επιλογής προϊσταμένων οργανικών μονάδων (Ν.4275/2014), αποτελούν μερικές μόνο από τις αλλαγές του δημοσιοϋπαλληλικού δικαίου που επηρέασαν την υπηρεσιακή κατάσταση των δημοσίων υπαλλήλων.

⁷ Εισαγωγικός μηνιαίος Βασικός Μισθός του Βαθμού ΣΤ' της ΥΕ κατηγορίας προσωπικού ορίσθηκε σε επτακόσια ογδόντα (780) ευρώ

⁸ Ν. 4093/2012 άρθρο πρώτο, υποπαράγραφος Γ.1 περ. 1

⁹ Ν. 3979/2011 α. 41

Περαιτέρω όμως, μεγαλύτερες επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία επέφεραν οι διαρθρωτικές νομοθετικές ρυθμίσεις του δημοσιοϋπαλληλικού δικαίου, που αποτελέσαν κατ' ουσίαν έμμεσες απολύσεις, όπως οι ρυθμίσεις του Ν.4024/2011 για την αυτοδίκαιη απόλυση¹⁰, την προσυνταξιοδοτική διαθεσιμότητα¹¹ και την εργασιακή εφεδρεία¹², η κατάργηση θέσεων ΙΔΑΧ¹³, η κατάργηση της ειδικότητας σχολικών φυλάκων¹⁴ και του κλάδου Δημοτικής Αστυνομίας¹⁵, η κατάργηση ή/και σύσταση θέσεων με ΚΥΑ¹⁶, καθώς και το καθεστώς της διαθεσιμότητας του Ν. 4093/2012¹⁷.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η θέσπιση και καθολική εφαρμογή του Κανόνα 1:5 για τις προσλήψεις στο Δημόσιο¹⁸, αλλά και η παράλληλη, εκτός των προβλεπομένων εξαιρέσεων, αναστολή προσλήψεων και διορισμών στο

¹⁰ Ν. 4024/2011 α. 33. Με την ρύθμιση αυτή, καταργώντας τις οικείες διατάξεις του ΥΚ, απολύθηκαν αυτοδικαίως την 27/11/2011, οι υπάλληλοι που με αίτησή τους είχαν ζητήσει να παραμείνουν στην υπηρεσία έως τρία (3) επιπλέον έτη και έως τη συμπλήρωση κατ' ανώτατο όριο του 65ου έτους ηλικίας (παρ. 1β), καθώς και οι υπάλληλοι που είχαν υπερβεί το πεντηκοστό πέμπτο (55ο) έτος της ηλικίας τους και είχαν συμπληρώσει ήδη τριάντα πέντε (35) έτη πραγματικής και συντάξιμης δημόσιας υπηρεσίας (παρ. 1γ).

¹¹ Ν. 4024/2011 α. 33, παρ. 1γ. Σε προσυνταξιοδοτική διαθεσιμότητα ετέθησαν όσοι υπάλληλοι μέχρι την 31-12-2013 συμπλήρωναν κατ' ελάχιστον 35 έτη πραγματικής και συντάξιμης υπηρεσίας και τουλάχιστον το πεντηκοστό πέμπτο (55ο) έτος της ηλικίας τους.

¹² Ν. 4024/2011 α. 34. Με τη ρύθμιση αυτή, λύνονταν αυτοδικαίως εκ του νόμου οι συμβάσεις ΙΔΑΧ, όταν συνέτρεχαν στο πρόσωπο των εργαζομένων οι προϋποθέσεις συνταξιοδότησης για λήψη πλήρους σύνταξης, που αντιστοιχούσαν σε τριάντα πέντε (35) χρόνια ασφάλισης, εφόσον το δικαίωμα αυτό αποκτήθηκε σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις μέχρι και την 31.12.2013 (παρ. 3). Οι εργαζόμενοι της προηγούμενης παραγράφου ετέθησαν αυτοδικαίως, από 1.1.2012, σε εργασιακή εφεδρεία και μέχρι την κατά την προηγούμενη παράγραφο λύση της σχέσης εργασίας τους (παρ. 4).

¹³ Ν. 4093/2012 υποπαρ.Ζ.4. Προβλέπεται ότι καταργούνται οι οργανικές θέσεις των κατηγοριών ΔΕ και ΥΕ συγκεκριμένων κλάδων και ειδικοτήτων, υπαλλήλων με σχέση εργασίας ΙΔΑΧ, οι οποίοι δεν έχουν προσληφθεί με διαγωνισμό ή με διαδικασία επιλογής σύμφωνα με προκαθορισμένα και αντικειμενικά κριτήρια υπό τον έλεγχο ανεξάρτητης αρχής ή με ειδικές διαδικασίες επιλογής που περιβάλλονται με αυξημένες εγγυήσεις διαφάνειας και αξιοκρατίας, κι εφόσον συντρέχουν τα ποσοτικά κριτήρια που θέτει ο νόμος. Οι υπάλληλοι τίθενται σε καθεστώς διαθεσιμότητας του άρθρου πρώτου, υποπαράγραφο Ζ.2 του Ν.4093/2012.

¹⁴ Ν. 4172/2013 α. 80

¹⁵ Ν. 4172/2013 α. 81

¹⁶ Ν. 4172/2013 α. 90

¹⁷ Ν. 4093/2012 άρθρο πρώτο, υποπαρ. Ζ.2. Με τις τροποποιήσεις του Ν.4172/2013, η διαθεσιμότητα διαρκεί οκτώ (8) μήνες, με την πάροδο των οποίων λύεται η υπαλληλική σχέση ή σχέση εργασίας ΙΔΑΧ και ο υπάλληλος απολύεται αυτοδικαίως, εφόσον δεν έχει τοποθετηθεί αλλού με το σύστημα της κινητικότητας υπαλλήλων. Κατά τη διάρκεια της διαθεσιμότητας, καταβάλλονται στον υπάλληλο τα 3/4 των αποδοχών, ασφαλιστικές εισφορές εργοδότη και ασφαλισμένου για κύρια σύνταξη, επικουρική ασφάλιση, πρόνοια και υγειονομική περίθαλψη στο ύψος των μειωμένων κατά 25% των αποδοχών.

¹⁸ Ν. 3833/2010 α. 11 παρ. 1 όπως έχει τροποποιηθεί με την περ. α', παρ. 4, άρθρου 3 του Ν.3899/2010, την παρ. 2 του άρθρου 37 του Ν.3986/2011, την παρ. 3 του άρθρου 7 του Ν.4051/2012 και την περ. 1 της υποπαρ. Ζ5 του άρθρου πρώτου του Ν. 4093/12.

Δημόσιο, στα ΝΠΔΔ, στους ΟΤΑ και στα ΝΠΙΔ που ανήκουν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα¹⁹. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μεγάλος αριθμός επιτυχόντων στις διαγωνιστικές διαδικασίες δεν εργάζεται μέχρι και σήμερα παρά το γεγονός ότι αυτοί οι υποψήφιοι έχουν κριθεί διοριστέοι (ή προσληπτέοι) ήδη από το έτος 2009.

Από όλα τα προαναφερθέντα μέτρα, πρέπει να σημειωθεί ότι με πρόσφατες αποφάσεις της Ολομέλειας του ΣτΕ, οι ρυθμίσεις για την αυτοδίκαιη απόλυση, την προσυνταξιοδοτική διαθεσιμότητα και την εργασιακή εφεδρεία του Ν.4024/2011 κρίθηκαν αντισυνταγματικές (βλ. ΣτΕ (Ολ.) 3354/2013 και 3355/2013). Ωστόσο, ακόμα και η ευοίωνη τούτη εξέλιξη – κι αφού όμως είχαν παρέλθει δύο και πλέον έτη από την εφαρμογή των μέτρων - δεν μπορεί να επουλώσει τα πλήγματα που υπέστησαν οι απολυθέντες και υποχρεωτικώς συνταξιοδοτηθέντες δημόσιοι υπάλληλοι, οι οποίοι απώλεσαν αιφνιδίως την εργασία τους, αδυνατώντας έτσι να αντεπεξέλθουν στις βιοτικές τους ανάγκες, των ιδίων και των οικογενειών τους.

Ιδιωτικός Τομέας

Στον ιδιωτικό τομέα, η μνημονιακή νομοθεσία έχει επιφέρει σταδιακά την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, υιοθετώντας ρυθμίσεις που καταργούν τα εργασιακά κεκτημένα τόσο στο πεδίο του συλλογικού όσο και του ατομικού εργατικού δικαίου²⁰. Ειδικότερα:

¹⁹ Βλ. ΠΥΣ 33/2006, η ισχύς της οποίας έχει παραταθεί έως την 31.12.2014 με την ΠΥΣ 35/2013 (ΦΕΚ Α' 280). Για τους ΟΤΑ Α' και Β' βαθμού και των Ν.Π.Ι.Δ. αυτών, βλ. και Ν. 4093/ζ' άρθρο πρώτο, περ. 3, υποπαρ. ΣΤ.1

²⁰ Για την συστηματική καταγραφή των νομοθετικών ρυθμίσεων στις εργασιακές σχέσεις της περιόδου 1990-2011, βλ. Γ. Κουζής. (Μάρτιος 2012). «Η θεσμική πορεία της ευελιξίας και της απορρύθμισης της εργασίας στην Ελλάδα (1990-2011)». περ. *Ενημέρωση, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ*, τευχ. 192, σελ. 16-23, ενώ για την επικαιροποίηση με τις ρυθμίσεις του Μνημονίου ΙΙ, βλ. άρθρο του ίδιου στην εφημ. *Ο Κόσμος των Συγκοινωνιών* (Ιούνιος 2012, αρ. φύλλου 9) με τίτλο «Η θεσμική πορεία της ευελιξίας και της απορρύθμισης της εργασίας στην Ελλάδα (1990-2012)». Επιπλέον, για τις αλλαγές με το Μνημόνιο ΙΙΙ, βλ. Γ. Θεοδόσης. (2012). «Οι νέες αλλαγές στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων με το Ν. 4093/2012 ("Μνημόνιο ΙΙΙ")». περ. *Συνήγορος*, τευχ. 94, σελ. 14-18.

Το νέο εργατικό δίκαιο περιλαμβάνει μία σειρά από μέτρα που ουσιαστικά αποδιαρθρώνουν το σύστημα της συλλογικής διαπραγμάτευσης. Ήδη με τις διατάξεις του πρώτου Μνημονίου καταργήθηκε η αρχή της εύνοιας. Η θεμελιώδης τούτη αρχή του εργατικού δικαίου προέβλεπε ότι σε περίπτωση εφαρμογής περισσότερων ΣΣΕ, ισχύει η ευνοϊκότερη ρύθμιση για τους εργαζόμενους. Εν τούτοις, με τις διατάξεις του Μνημονίου I²¹ προβλέφθηκε η άρση της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης υπέρ του εργαζομένου σε περίπτωση συρροής ΣΣΕ, με τη δυνατότητα οι ειδικότερες ΣΣΕ (ομοιοεπαγγελματικές, κλαδικές, επιχειρησιακές) να αποκλίνουν έναντι των γενικών ακόμη και έναντι της ΕΓΣΣΕ. Η παραπάνω ρύθμιση παρέμεινε ανεφάρμοστη. Ωστόσο, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα²², καθιερώθηκε τελικώς η υπεροχή των επιχειρησιακών ΣΣΕ έναντι των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ σε περίπτωση συρροής. Επιπλέον, με το δεύτερο Μνημόνιο²³ μειώθηκε ο χρόνος της μετενέργειας των ΣΣΕ, μετά από τη λήξη τους, από έξι σε τρεις μήνες.

Στις σημαντικές μεταβολές του συλλογικού εργατικού δικαίου, θα πρέπει να προστεθούν οι ρυθμίσεις που αφορούν την διαιτησία. Ειδικότερα, η διαιτησία έπαυσε να είναι αρμόδια για το σύνολο της συλλογικής διαφοράς και η αρμοδιότητά της περιορίστηκε μόνο στα ζητήματα που αφορούν τον βασικό μισθό/ημερομίσθιο²⁴. Έτι όμως περαιτέρω, με τις διατάξεις του δεύτερου Μνημονίου²⁵ καταργήθηκε το δικαίωμα της μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία (π.χ. από την πλευρά των εργαζομένων) μετά από την αποτυχία της μεσολάβησης και ορίστηκε ότι η προσφυγή στη διαιτησία είναι δυνατή μόνο κατόπιν κοινής συμφωνίας μεταξύ εργοδότη και εργαζομένων.

²¹ άρθρο δεύτερο παρ. 7 του Ν. 3845/2010

²² με τις διατάξεις του άρθρου 37 παρ. 5 Ν. 4024/2011

²³ Ν. 4046/2012 α. 2 παρ. 4

²⁴ Ν. 3899/2010 α. 14

²⁵ Ν. 4046/2012, α. 3 παρ. 1

Στην πράξη, τέτοια κοινή συμφωνία των μερών οπωσδήποτε σπανίζει, ενώ εάν επιτευχθεί είναι αμφίβολο εάν δεν υποκρύπτει στην πραγματικότητα συμφωνία μεταξύ εργοδοσίας και «κίτρινου σωματείου»²⁶. Πάντως, εν τέλει, η ρύθμιση αυτή ευνοεί την εργοδοσία, η οποία μπορεί να καταγγέλλει τις υφιστάμενες ΣΣΕ, χωρίς να επακολουθεί διαπραγματεύση για την υπογραφή νέων, και έτσι η συλλογική διαφορά να παραμένει αρρυθμιστή²⁷. Αυτόν ακριβώς τον κίνδυνο διέγινωσε η πλειοψηφούσα γνώμη του ΣτΕ, με την υπ' αριθμ. 2307/2014 απόφαση της Ολομέλειας, κρίνοντας τις επίμαχες ρυθμίσεις αντισυνταγματικές και επαναφέροντας το προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς διαιτησίας, καίτοι μετά από δύομισι χρόνια που είχαν παγώσει πάνω από 40 κλαδικές ΣΣΕ. Σύμφωνα με το σκεπτικό της εν λόγω απόφασης, η γραμματική και τελολογική ερμηνεία της συνταγματικής επιταγής (Σ 22 παρ. 2) επιβάλλει στον νομοθέτη να διασφαλίζει τη δυνατότητα της μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία και μάλιστα για την επίλυση του συνόλου της συλλογικής διαφοράς (όχι μόνο για τον βασικό μισθό/ημερομίσθιο), ώστε «να μη παραμένει αρρυθμιστο σε συλλογικό επίπεδο σημαντικό μέρος της συλλογικής διαφοράς με τους εντεύθεν κινδύνους, τους οποίους συνεπάγεται η παράταση της διαμάχης εργοδοτών - εργαζομένων με βλάβη της κοινωνικής ειρήνης και η επάνοδος των εκκρεμών ζητημάτων στο ρυθμιστικό πεδίο των ατομικών συμβάσεων εργασίας, κατά την σύναψη των οποίων βρίσκεται κατά κανόνα σε πλεονεκτική θέση η εργοδοτική πλευρά»²⁸. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι από μόνη της η επαναφορά του παλαιού συστήματος της διαιτησίας δεν είναι δυνατό να διαφυλάξει τα δικαιώματα των εργαζομένων στις νέες συνθήκες εργασίας που διαμορφώνουν οι μνημονιακές ρυθμίσεις.

²⁶ Με τον όρο αυτό χαρακτηρίζεται ένα σωματείο εργαζομένων που, στην πραγματικότητα, είναι απόλυτα ελεγχόμενο από την εργοδοσία. Ο όρος αποτελεί μετάφραση του "yellow union" ή αλλιώς "company union".

²⁷ Για την υποβάθμιση του θεσμικού ρόλου της διαιτησίας και τους προβληματισμούς που εγείρονται για την αντισυνταγματικότητα των νέων διατάξεων, βλ. Γ. Κατρούγκαλος. (2012). *Η κρίση και η διέξοδος*, Αθήνα: εκδ. οργ. Λιβάνη (σελ. 236-240).

²⁸ Βλ. ΣτΕ (Ολ.) 2307/2014, σκέψεις 32-34. Σημειωτέον ότι με την ίδια απόφαση κρίθηκαν συνταγματικές οι διατάξεις για την μείωση των κατώτατων αποδοχών των εργαζόμενων κατά 22% και κατά 32% για όσους εργαζόμενους δεν έχουν συμπληρώσει το 25ο έτος της ηλικίας τους, η κατάργηση του επιδόματος γάμου, η κατάργηση της υπογραφής των ΕΓΣΣΕ (κατώτερες αποδοχές) μετά από διαπραγματεύσεις εργοδοτών και εργαζομένων (ΣΕΒ-ΓΕΣΕΕ), η ρύθμιση για τον θεσμό της μετενέργειας των ΣΣΕ.

Ένα ακόμη μεγάλο πλήγμα στα εργασιακά δικαιώματα των εργαζομένων αποτελεί η πλήρης περιθωριοποίηση του ρόλου της ΕΓΣΣΕ και η καθιέρωση του γενικού κατώτατου μισθού με νόμο. Συγκεκριμένα, ο βασικός ρόλος που επιτελούσε η υπογραφή της ΕΓΣΣΕ ήταν η διαμόρφωση των γενικών κατώτατων ορίων των αποδοχών, που αποτελούσαν τη βάση για την περαιτέρω διαμόρφωση των αποδοχών σε κλαδικό και επιχειρησιακό επίπεδο. Η δε, ισχύς της ΕΓΣΣΕ ήταν υποχρεωτική για το σύνολο των επιχειρήσεων της χώρας. Εν τούτοις, με το Μνημόνιο II ο νομοθέτης αφενός μείωσε το γενικό κατώτατο μισθό κατά 22% (μισθός €586,08/ημερομίσθιο €26,18, μεικτά) και κατά 32% για νέους μέχρι 25 ετών (μισθός €510,95/ ημερομίσθιο €22,83, μεικτά), αφετέρου καθιέρωσε τον νόμο (αντί της ΕΓΣΣΕ) ως το νέο σύστημα καθορισμού των κατώτατων ορίων αποδοχών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, περιθωριοποιείται παντελώς ο θεσμός της ΕΓΣΣΕ, καθόσον καταργείται η καθολική ισχύς της για τον καθορισμό των γενικών κατώτατων αποδοχών. Στο εξής, τυχόν ευνοϊκότεροι του νόμου μισθολογικοί όροι της ΕΓΣΣΕ θα δεσμεύουν μόνο τις επιχειρήσεις που είναι μέλη των εργοδοτικών οργανώσεων που την υπογράφουν²⁹, ενώ ακόμη και αυτές οι επιχειρήσεις θα μπορούν να υπογράψουν επιχειρησιακές ΣΣΕ με δυσμενέστερο για τους εργαζόμενους περιεχόμενο που θα υπερισχύει, εξαιτίας της κατάργησης της αρχής της εύνοιας.

²⁹ Το έτος 2013 δεν υπεγράφη ΕΓΣΣΕ, ενώ αυτή που υπεγράφη το έτος 2014 μεταξύ αφενός της ΓΣΕΕ και αφετέρου των εργοδοτικών οργανώσεων ΣΕΒ, ΓΣΕΒΕΕ, ΕΣΕΕ, ΣΕΤΕ, δεν περιλαμβάνει ρυθμίσεις για μισθολογικούς όρους. Στο άρθρο 5 αυτής ορίζεται «Τα συμβαλλόμενα μέρη ρητώς συμφωνούν ότι, εάν κατά τη διάρκεια ισχύος της παρούσας ΕΓΣΣΕ με οποιοδήποτε τρόπο αρθεί οποιαδήποτε περιοριστική διάταξη, που έχει επιβληθεί με νομοθετική παρέμβαση στο περιεχόμενο της ΕΣΓΓΕ 2010-2011-2012, τότε θα ξεκινήσουν άμεσες διαπραγματεύσεις για τον καθορισμό των μισθολογικών όρων της ΕΓΣΣΕ». Για την κριτική αποτίμηση της ΕΓΣΣΕ 2014, βλ. Γ. Κουζής. (30/3/2014). "Η εθνική συλλογική σύμβαση περνάει στην ιστορία;" *Η Αυγή online*. <http://www.avgi.gr/article/2181819/i-ethniki-sullogiki-sumbasi-pernaei-stin-istoria-> (τελευταία πρόσβαση 1/9/2014), ο οποίος σημειώνει καυστικά «Ο νέος ρόλος της ΕΓΣΣΕ φαίνεται να περιορίζεται στο να υπενθυμίζει πώς τα συμμετέχοντα μέρη συνθέτουν τους «κοινωνικούς εταίρους» που θα διαχειρίζονται και κοινοτικούς πόρους διά μέσου του υπουργείου Εργασίας. Από πλευράς ουσιαστικού περιεχομένου δρομολογείται το πέρασμά της στην ιστορία».

Περαιτέρω, το πάγωμα αυξήσεων σε μισθούς και ωριμάνσεις³⁰, η μείωση του κόστους υπερεργασίας – υπερωρίας³¹, η αύξηση του ορίου ομαδικών απολύσεων³², η μείωση του χρόνου προειδοποίησης³³ που καταλήγει σε μείωση του κόστους των απολύσεων, η διευκόλυνση του τρόπου καταβολής από τον εργοδότη της αποζημίωσης απόλυσης³⁴ καθώς και οι μορφές ευέλικτης εργασίας (μερική απασχόληση³⁵, εκ περιτροπής³⁶, προσωρινή απασχόληση³⁷, δανεισμός εργαζομένων³⁸, συμβάσεις ορισμένου χρόνου ανανεούμενες χωρίς περιορισμό³⁹), συνιστούν τις αλλαγές στο εργασιακό περιβάλλον που οδηγούν σε έναν «εργασιακό Μεσαίωνα», όπου η εργασία αντιμετωπίζεται ως «επαχθές κόστος»⁴⁰ και η κρίση απασχόλησης εντείνεται αντί να υποχωρεί⁴¹. Σε τελική δε, ανάλυση, οι εργαζόμενοι είναι τα θύματα των νέων μέτρων, οι οποίοι όχι μόνο παύουν πλέον να μετέχουν με οποιοδήποτε τρόπο στις αποφάσεις που διαμορφώνουν τους νέους όρους απασχόλησης, αλλά ούτε καν διασφαλίζονται για τα εργασιακά τους κεκτημένα, κατ' ευθεία και προφανή παράβαση της αρχής προστασίας του εργαζομένου ως ασθενέστερου μέρους της σχέσης εργασίας⁴².

³⁰ Ν. 4046/2012 α.4

³¹ Ν. 3863/2010 α. 74 παρ. 10

³² Ν. 3863/2010 α. 74 παρ.1

³³ Ν. 4093/2012 υποπαρ. ΙΑ12, παρ. 1

³⁴ Ν. 3899/2010 α. 17 παρ. 5

³⁵ Ν.3899/2010 α. 17 παρ. 1, 2

³⁶ Ν. 3899/2010 α. 17 παρ. 3

³⁷ Ν. 4052/2012 α. 113-133

³⁸ Ν. 3899/2010 α. 17 παρ. 4

³⁹ Ν. 3986/2011 α. 41

⁴⁰ Βλ. Γ. Κουζής. (2010). «Μνημόνιο και εργασιακές σχέσεις». *περ. Ουτοπία*, τευχ. 92, σελ. 15-19 και Γ. Κουζής. «Το εργασιακό περιβάλλον μετά από το μνημόνιο». *Ημερίδα: Η Αγορά Εργασίας σε Κρίση*, 09/07/2012, ΕΙΕΑΔ.

http://www.eiead.gr/publications/docs/to_ergasiako_perivalon_meta_to_prwto_kai_deutero_mnimonio.pdf (τελευταία πρόσβαση 1/9/2014).

⁴¹ Βλ. Δ. Τραυλός-Τζανετάτος. (2010). «Σύνταγμα, μνημόνιο, εργασιακές σχέσεις και «σωτηρία της πατρίδας»». 24/9/2010. <http://www.constitutionalism.gr/site/1667-syntagma-mnimonio-ergasiakes-sheseis-kai-swtiria-t/> (τελευταία πρόσβαση την 29/5/2014).

⁴² Για την ανάδειξη της «αρχής προστασίας του εργαζομένου ως ασθενέστερου μέρους της σχέσης εργασίας» σε θεμελιώδη αρχή που διέπει την ερμηνεία των κανόνων του εργατικού δικαίου, βλ. Α. Καζάκος. (2001). «Για το ζήτημα της ερμηνείας στο Εργατικό Δίκαιο». *ΕΕργΔ*, 1041 επ., καθώς και Α. Καζάκος. (1998). *Το εργατικό δίκαιο στην πράξη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας (σελ. 41 επ.).

β) Η ασφαλιστική και συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση

Οι νομοθετικές παρεμβάσεις κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης έχουν μεταβάλει συλλήβδην το ελληνικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Τα βασικά νομοθετήματα της ασφαλιστικής και συνταξιοδοτικής μεταρρύθμισης είναι ο Ν.3863/2010 και, για το συνταξιοδοτικό δίκαιο των δημοσίων υπαλλήλων, ο Ν.3865/2010⁴³. Έκτοτε δε, με τις συμπληρωματικές ρυθμίσεις του Ν. 3996/2011 και με μεταγενέστερους νόμους έχουν επέλθει αλληπάλληλες συμπληρώσεις και τροποποιήσεις στη νομοθεσία.

Ως προκαταρκτική παρατήρηση, σημειώνουμε ότι η νέα ασφαλιστική και συνταξιοδοτική νομοθεσία χαρακτηρίζεται για την πληθώρα των κανόνων δικαίου που συνεχώς τροποποιούνται, για την πολυπλοκότητα των ρυθμίσεων καθώς και για το δυσνόητο περιεχόμενο των διατάξεων, που χρήζουν συνδυαστικής μελέτης και που ακόμα και οι αρμόδιοι υπάλληλοι της Διοίκησης αδυνατούν να κατανοήσουν και να εφαρμόσουν. Προς τούτο, χαρακτηριστικό είναι το πλήθος των ερμηνευτικών εγκυκλίων και οδηγιών που εκδίδονται κάθε φορά για την εφαρμογή και την ερμηνεία των νέων διατάξεων. Το φαινόμενο δε, αυτό επιφέρει ανασφάλεια και αβεβαιότητα στους διοικούμενους, με συχνό αποτέλεσμα οι πολίτες να αναγκάζονται να καταφεύγουν σε αμειβόμενους ειδικούς (π.χ. δικηγόρους, λογιστές κλπ) για τον εντοπισμό και την απλή και μόνο ανάγνωση των ισχυουσών διατάξεων.

Μία σημαντική αλλαγή στο σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης αποτελεί η ρύθμιση για την ένταξη των δημοσίων υπαλλήλων στο ΙΚΑ-ΕΤΑΜ, αρχής γενομένης από τους νεοδιόριστους από την 1-1-2011 και εξής⁴⁴. Πέραν των μεταβολών που μπορεί να σημαίνει η εν λόγω ρύθμιση για την ασφαλιστική

⁴³ Για μια επισκόπηση των νέων διατάξεων, βλ. Ό. Αγγελοπούλου. (2010α). «Το νέο ασφαλιστικό σύστημα». *ΕφημΔΔ*, τευχ. 5, σελ. 606-612, και Π. Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη. (2010). *Ο νέος ασφαλιστικός νόμος*, Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.

⁴⁴ Ν. 3863/2010 α. 27 παρ. 2 και Ν. 3865/2010 α. 2.

κατάσταση των ίδιων των δημοσίων υπαλλήλων, η σπουδαιότητα της ρύθμισης αυτής έγκειται στο γεγονός ότι, κατ' ουσίαν, προοιωνίζει⁴⁵ την ενοποίηση των ασφαλιστικών ταμείων. Πράγματι δε, σήμερα, έχει σχεδιασθεί και ήδη αναγγελθεί από την κυβέρνηση η δημιουργία του Ενιαίου Εθνικού Ασφαλιστικού Ταμείου (ΕΕΑΤ)⁴⁶, νομοσχέδιο του οποίου αναμένεται σύντομα να εισαχθεί προς συζήτηση στη Βουλή.

Περαιτέρω, μία από τις διαρθρωτικές αλλαγές της μεταρρύθμισης, που δεν έχει ακόμη εφαρμοσθεί αλλά έχει ήδη νομοθετηθεί, είναι η διάκριση της σύνταξης σε βασική και αναλογική⁴⁷. Σύμφωνα με τους εννοιολογικούς ορισμούς του ίδιου του νομοθέτη, η αναλογική αντιστοιχεί στο ποσό της σύνταξης που αναλογεί στο ύψος των ασφαλιστικών εισφορών κάθε ασφαλισμένου για τα έτη ασφάλισης από 1/1/2011 και εφεξής. Σε αντιδιαστολή, η βασική αντιστοιχεί στο ποσό της σύνταξης που δεν αναλογεί σε ασφαλιστικές εισφορές, το ύψος της έχει καθοριστεί σε €360 και θα χορηγείται σύμφωνα με το νόμο, σε ασφαλισμένους και ανασφάλιστους ή όσους δεν θεμελιώνουν συνταξιοδοτικό δικαίωμα. Στους ασφαλισμένους, στο ποσό της βασικής σύνταξης θα προστίθεται η αναλογική. Η ρύθμιση θα εφαρμοστεί από 1/1/2015 και εξής. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του Ν. 3863/2010, η διάκριση αποτελεί «*θεμέλιο του νέου συστήματος*» και «*κεφαλαιώδη τομή που εκλογικεύει το συνταξιοδοτικό μας σύστημα, διαχωρίζοντας τις προνοιακού τύπου παροχές από τις κατά κυριολεξία συντάξεις*»⁴⁸.

Εν τούτοις, η ως άνω ρύθμιση καθιερώνει έναν νέο τρόπο υπολογισμού του ποσού της καταβλητέας σύνταξης από 1/1/2015, σύμφωνα με τον οποίο το

⁴⁵ Βλ. και άλλες διατάξεις του Ν. 3863/2010 που προαναγγέλλουν την ενοποίηση των λειτουργιών του ασφαλιστικού συστήματος, όπως π.χ. α. 6-7, 16, 31, 36, 53 επ.

⁴⁶ Βλ. «Συντάξεις: Ενιαίο Ταμείο για όλους τους ασφαλισμένους από το 2017», *Ημερησία Online*, 4/9/2014, <http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=33039&subid=2&pubid=113339716> (τελευταία πρόσβαση την 1/10/2014).

⁴⁷ Ν. 3863/2010 α. 1-4 και Ν. 3865/2010 α. 1, 3-4.

⁴⁸ Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου «Νέο Ασφαλιστικό Σύστημα και συναφείς διατάξεις, ρυθμίσεις στις εργασιακές σχέσεις», 25/6/2010 (σελ. 1).

τελικό ποσό της σύνταξης θα αποτελείται α) από το τμήμα της σύνταξης που αντιστοιχεί στον χρόνο που έχει διανυθεί μέχρι την 31η Δεκεμβρίου 2010 και θα προσδιορίζεται με τον παλιό τρόπο υπολογισμού και β) από το τμήμα της σύνταξης που αντιστοιχεί στα έτη ασφάλισης από την 1η Ιανουαρίου 2011 και εξής μέχρι την ημερομηνία υποβολής της αίτησης συνταξιοδότησης, για το οποίο οι συνταξιούχοι θα εισπράττουν αναλογικό ποσό που θα διαμορφώνεται με συγκεκριμένους συντελεστές αναπλήρωσης (μεταξύ 0,8% - 1,5%). Τελικώς όμως, το αποτέλεσμα των νέου αυτού τρόπου υπολογισμού του ποσού οδηγεί σε μείωση των συντάξεων που θα καταβάλλονται σε όσους θεμελιώνουν συνταξιοδοτικό δικαίωμα από 1/1/2015 και εξής.

Έτι όμως περαιτέρω, η διαρθρωτική αυτή αλλαγή στο συνταξιοδοτικό σύστημα εγείρει εύλογους προβληματισμούς και αμφισβητήσεις. Ειδικότερα, με τις οικείες διατάξεις του ίδιου νόμου⁴⁹ προβλέπεται ότι την χρηματοδότηση των βασικών συντάξεων αναλαμβάνει το κράτος (εξαιρουμένων των βασικών συντάξεων των ΕΤΑΑ, ΕΤΑΠ-ΜΜΕ, ΤτΕ), ενώ οι αναλογικές συντάξεις βαρύνουν τους προϋπολογισμούς των ασφαλιστικών ταμείων κύριας ασφάλισης ή το Δημόσιο για τους ασφαλισμένους του Δημοσίου. Περαιτέρω όμως, ο νομοθέτης παραλείπει να διευκρινίσει εάν και σε τι ποσοστό θα εξακολουθεί το κράτος να επιχορηγεί τους ασφαλιστικούς οργανισμούς από το 2015 και εξής. Σε περίπτωση δε, που η χρηματοδότηση του κράτους θα εξαντλείται στην βασική και μόνο σύνταξη και όχι και στην αναλογική (μέσω της επιχορήγησης των ασφαλιστικών ταμείων), τότε πρόκειται, κατ' ουσίαν, για «μια μορφή ιδιωτικοποίησης» υπό την έννοια ότι η κρατική συμμετοχή υποκαθίσταται και επιβαρύνει επιπλέον τους ασφαλισμένους (αυτοχρηματοδότηση) και τους εργοδότες κατά την καταβολή των ασφαλιστικών εισφορών, καθώς και τους συνταξιούχους με την καταβολή εισφοράς αλληλεγγύης, καταστρατηγώντας πρόδηλα την βασική αρχή της κοινωνικής ασφάλισης περί «τριμερούς χρηματοδότησης» αλλά και την συνταγματική επιταγή του άρθρου 22 παρ. 5 Σ

⁴⁹ Ν. 3863/2010 α. 37 και 1 παρ.3.

για την υποχρέωση του κράτους στην κοινωνική ασφάλιση⁵⁰. Συναφής προβληματισμός εγείρεται και ως προς την νομοθετική ασάφεια αναφορικά με το εύρος της εγγυητικής ευθύνης του κράτους για τις επικουρικές συντάξεις⁵¹.

Εκτός από τις ως άνω διαρθρωτικού περιεχομένου αλλαγές, το νέο σύστημα χαρακτηρίστηκε για την αύξηση στα όρια ηλικίας συνταξιοδότησης με την παράλληλη μείωση στα ποσοστά αναπλήρωσης και τις σημαντικές περικοπές στις συνταξιοδοτικές παροχές.

Με το νέο συνταξιοδοτικό, από 1/1/2011, αυξήθηκαν τα όρια ηλικίας και τα χρόνια ασφάλισης που απαιτούνται για την θεμελίωση δικαιώματος και την καταβολή σύνταξης⁵². Επιπλέον όμως, ο νομοθέτης συμπεριέλαβε και ένα μεταβατικό στάδιο, κατά το οποίο οι ασφαλισμένοι που συμπληρώνουν συγκεκριμένο χρόνο ασφάλισης σε συγκεκριμένο χρονικό σημείο (π.χ. τέλος του 2010) «κατοχυρώνουν» δικαίωμα σε μελλοντική σύνταξη, την οποία θα λάβουν όταν θα συμπληρώσουν και την απαιτούμενη κατά περίπτωση ηλικία, με ευνοϊκότερες όμως προϋποθέσεις χωρίς να εμπίπτουν στους αυστηρότερους όρους συνταξιοδότησης των νέων ρυθμίσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εισήχθη στο συνταξιοδοτικό δίκαιο μία νέα έννοια, αυτή της «κατοχύρωσης» δικαιώματος σε μελλοντική σύνταξη⁵³. Εν τούτοις, το γεγονός ότι ο νομοθέτης προέβλεψε το μεταβατικό αυτό στάδιο, το οποίο μπορεί να προσδίδει ένα νομιμοποιητικό έρεισμα στις νέες ρυθμίσεις, αυτό και μόνο δεν είναι ικανό να εξομαλύνει τις δυσμενείς επιπτώσεις των αυστηρότερων προϋποθέσεων, που

⁵⁰ Βλ. Κ. Χρυσόγονος, & Α. Καϊδατζής. «Συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση και Σύνταγμα. Μια πρώτη αποτίμηση, ενόψει και της απόφασης ΣτΕ (Ολ.) 668/2012». 28/1/2013. <http://www.constitutionalism.gr/site/2469-syntaxiodotiki-metarrytmisi-kai-syntagma-mia-prwti/> (τελευταία πρόσβαση την 18/7/2014) (σελ. 7).

⁵¹ Αναλυτικότερα βλ. Κ. Χρυσόγονος, & Α. Καϊδατζής, *Συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση και Σύνταγμα. Μια πρώτη αποτίμηση, ενόψει και της απόφασης ΣτΕ (Ολ.) 668/2012*. ο.π. (σελ. 8-9).

⁵² Για μια πλήρη και συστηματική καταγραφή όλων των προϋποθέσεων συνταξιοδότησης, ανά κατηγορία ασφαλισμένων και ανά φορέα κοινωνικής ασφάλισης, βλ. Ι. Σωπασής. (2013). *Πλήρης Οδηγός Συνταξιοδοτικών Θεμάτων*, Θεσσαλονίκη: εκδ. KINITRON ΕΠΕ.

⁵³ Βλ. Γ. Κατρούγκαλος, & Χ. Μορφακίδης. (2011). «Law in books and law in action: Η αβεβαιότητα στην εφαρμογή του δικαίου κοινωνικής ασφάλισης μετά την ασφαλιστική μεταρρύθμιση του 2010-2011». *ΕΔΚΑ*, τομ. ΝΓ', σελ. 657 επ.

μπορεί, κατά μία άποψη⁵⁴, να φθάνουν μέχρι του σημείου να συνιστούν στέρηση της συνταξιοδοτικής παροχής.

Η πιο άμεση και επίπονη επίπτωση της συνταξιοδοτικής μεταρρύθμισης ήταν η δραστική περικοπή των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών, γεγονός που ήγειρε οξεία κριτική κατά της κυβερνητικής πολιτικής. Η δικαστική διαμάχη εκκίνησε ήδη με τις πρώτες περικοπές συντάξεων (και μισθών) που επέβαλλαν οι νόμοι 3845/2010 και 3833/2010, με πρώτο «σταθμό» αμφισβήτησης της πολιτικής αυτής τη λεγόμενη «Δίκη του Μνημονίου»⁵⁵, επί της οποίας εξεδόθη η υπ' αριθμ. 668/2012 απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ. Με την εν λόγω απόφαση, το Ανώτατο Ακυρωτικό απεφάνθη, μεταξύ άλλων, ότι η περικοπή αποδοχών και κοινωνικοασφαλιστικών παροχών, συνιστούν επέμβαση στο θεμελιώδες δικαίωμα της ιδιοκτησίας, η οποία όμως κρίθηκε, κατά την πλειοψηφούσα άποψη, πρόσφορη, αναγκαία και ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό δημοσίου συμφέροντος, ο οποίος δεν ήταν άλλος από τον *«περιορισμό των δαπανών της γενικής κυβέρνησης, ο οποίος θα συμβάλει στη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος της χώρας»*. Περαιτέρω, απέρριψε τους ισχυρισμούς των αιτούντων περί αντισυνταγματικότητας του νόμου. Αξιοσημείωτες ωστόσο, υπήρξαν οι διατυπωθείσες απόψεις της μειοψηφίας.

Στο σκεπτικό της απόφασης ΣτΕ (Ολ.) 668/2012 επανειλημμένως επισημαίνεται ότι η «Δίκη του Μνημονίου» αποτέλεσε μία περίπτωση οριακού δικαστικού

⁵⁴ Η άποψη αυτή διατυπώνεται σε Ό. Αγγελουπούλου. (2010b). «Τα Νέα Όρια Ηλικίας του Ν. 3863/2010. Η προστασία “θεμελιωμένων δικαιωμάτων” και “ώριμων προσδοκιών” από το Σύνταγμα και το άρθρο 1 του Π.Π.Π. ΕΣΔΑ». *ΕΔΚΑ.*, σελ. 908-922.

⁵⁵ Η «Δίκη του Μνημονίου» εκκίνησε με την άσκηση της από 26/7/2010 αίτησης του ΔΣΑ κλπ κατά του Υπουργού Οικονομικών και του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, περί ακυρώσεως α) της υπ' αριθμ. 2/14924/0022/1-4-2010 πράξης του Υφυπουργού Οικονομικών, με τον τίτλο «Παροχή Οδηγιών για την υλοποίηση εισοδηματικής πολιτικής έτους 2010», β) της υπ' αριθμ. 2/35981/0022/28-5-2010 πράξης του αυτού ως άνω Υφυπουργού, με τον τίτλο «Παροχή οδηγιών για την υλοποίηση μισθολογικών ρυθμίσεων», γ) της υπ' αριθμ. Φ80000/14254/1097/6-7-2010 Κοινής Απόφασης των Υφυπουργών Οικονομικών και Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης και δ) των πράξεων περί αναλύσεως αποδοχών, βεβαιώσεων αποδοχών ή αποδείξεων πληρωμής αποδοχών, που αφορούσαν 22 αιτούντες φυσικά πρόσωπα.

ελέγχου⁵⁶, δεδομένου ότι το Δικαστήριο εκλήθη να αποφανθεί επί ζητημάτων τα οποία έχουν προεχόντως πολιτικά επιχειρήματα, που συναρτώνται άμεσα με ζητήματα οικονομικής πολιτικής, και μάλιστα οικονομικής επιβίωσης της χώρας, συνιστούν δηλαδή ζητήματα «υψηλής πολιτικής». Ωστόσο, ο δικαστικός έλεγχος, στον οποίο προέβη το ΣτΕ, παρότι έτσι χαρακτηρίζεται, ουδόλως οριακός ήταν⁵⁷. Από το δικανικό συλλογισμό του Δικαστηρίου, παρατηρείται ότι το Ανώτατο Ακυρωτικό χρησιμοποιεί ως βασικό εργαλείο την αρχή της αναλογικότητας. Το δικαστήριο κατέστησε σαφές ότι τα μέτρα και οι ρυθμίσεις που επιβάλλουν οι μνημονιακές δεσμεύσεις, γεννούν ζητήματα συνταγματικότητας, για τα οποία δεν μπορεί να θεωρείται αυτονόητη και δεδομένη η δικαστική συγκατάθεση. Τούτο δε, υποδηλώνουν τόσο οι διατυπωθείσες απόψεις της μειοψηφίας όσο και ο ίδιος ο συλλογισμός της πλειοψηφίας, στον οποίο διακρίνεται σαφώς μία διπλή επιφύλαξη. Συγκεκριμένα, α) οι περικοπές «κατ' αρχήν» μόνον είναι ανεκτές, κάτι που εξ αντιδιαστολής σημαίνει ότι αν υποχωρήσουν κάτω από ορισμένο ύψος θα επιφέρουν προσβολή του δικαιώματος, β) οι επικαλούμενοι λόγοι δημοσίου συμφέροντος «κατ' αρχήν» μόνο μπορούν να δικαιολογήσουν επεμβάσεις στο

⁵⁶ Σε υποθέσεις ελέγχου μέτρων οικονομικής πολιτικής ή άλλως «υψηλής πολιτικής», η νομολογία διαχρονικά υιοθετεί την αντίληψη ότι ο δικαστικός έλεγχος δεν μπορεί παρά να είναι έλεγχος οριακός, έτσι σε Α. Καϊδατζής. «Δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής. Νομολογιακές τάσεις και προσαρμογές στο μεταβαλλόμενο οικονομικο-πολιτικό περιβάλλον». 10/6/2010. <http://www.constitutionalism.gr/site/1616-dikastikos-eleghos-twn-metrwn-oikonomikis-politiki/> (τελευταία πρόσβαση την 25/7/2014). Επομένως, όποτε έχουμε άσκηση μεγάλης πολιτικής, τείνει να μειώνεται η ένταση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων που υλοποιούν την πολιτική αυτή. Τα δικαστήρια αναγνωρίζουν ευρύτερη διαπλαστική εξουσία, δηλαδή λιγότερα συνταγματικά προσκόμματα, στην πολιτική εξουσία –κυβέρνηση και νομοθέτη– για τη διαμόρφωση και υιοθέτηση των σχετικών δημοσίων πολιτικών. Βλ. και Α. Καϊδατζής. «Μεγάλη πολιτική και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο 'Μνημόνιο'». 26/4/2012. <http://www.constitutionalism.gr/site/2347-megali-politiki-kai-astenis-dikastikos-eleghos-syn/> (τελευταία πρόσβαση την 25/7/2014).

⁵⁷ Βλ. και Θ. Αντωνίου. (2012). «Η απόφαση της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας για το Μνημόνιο – Μια ευρωπαϊκή υπόθεση χωρίς ευρωπαϊκή προσέγγιση». *Το Σύνταγμα*, 1/2012, σελ. 197-222, όπου υποστηρίζεται ότι «το Δικαστήριο υπερέβη τα όριά του, χαρακτήρισε τους σκοπούς του νομοθέτη ως σκοπούς δημοσίου συμφέροντος, επιστράτευσε νέα επιχειρήματα στήριξης των σκοπών του νομοθέτη, περιήλθε σε αντιφάσεις όσον αφορά την έκταση του ελέγχου που όφειλε να ασκήσει». Ομοίως και σε Ξ. Κοντιάδης, & Α. Φωτιάδου. (2012). «Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση: Θεωρητικές επισημάνσεις επ' ευκαιρία της ΟΛΣΕ 668/2012». *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Νο 53/2012, σελ. 27-51, όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται «το Δικαστήριο επιμένει ταυτόχρονα στο φαντασιακό του οριακού ελέγχου»

δικαίωμα, κάτι που σημαίνει ότι, πέραν από ορισμένο μέτρο, ο περιορισμός του δικαιώματος θα απαιτεί ειδική και ειδικά τεκμηριωμένη δικαιολόγηση⁵⁸.

γ) Οι περικοπές αποδοχών και συντάξεων και τα ζητήματα ασυμβατότητας

Η απόφαση ΣτΕ (Ολ.) 668/2012 αποτέλεσε αφετηρία πληθώρας αμφισβητήσεων και άνοιξε τη συζήτηση σε νομολογικό και επιστημονικό επίπεδο για τα ζητήματα ασυμβατότητας με διατάξεις εθνικού και υπερεθνικού δικαίου. Η συζήτηση αυτή εξακολουθεί να είναι επίκαιρη και αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, έχοντας υπόψη ότι και μετά την ως άνω απόφαση, νέα μέτρα περικοπών επεβλήθησαν σε μισθωτούς και συνταξιούχους⁵⁹. Συνοπτικά, τα ζητήματα ασυμβατότητας των μειώσεων και περικοπών των μισθών και συντάξεων έχουν ως ακολούθως:

Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ, οι αμοιβές, οι συντάξεις και εν γένει οι κοινωνικοασφαλιστικές παροχές εμπίπτουν στο πεδίο προστασίας του άρθρου 1 του 1^{ου} ΠΠρΕΣΔΑ⁶⁰. Οποιαδήποτε επέμβαση στο δικαίωμα της περιουσίας θα πρέπει να προβλέπεται με νόμο και να αιτιολογείται ειδικώς για λόγους γενικού συμφέροντος. Τα δικαιώματα επί των μισθών και συντάξεων είναι αυτοτελή ιδιοκτησιακά δικαιώματα και, για το λόγο αυτό, η εν όλω ή εν μέρει κατάργησή τους αποτελεί εν όλω ή εν μέρει στέρηση του αντικειμένου αυτοτελών ιδιοκτησιακών ή περιουσιακών δικαιωμάτων. Με τα επιβαλλόμενα

⁵⁸ Καϊδατζής Α., "Μεγάλη πολιτική" και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο "Μνημόνιο", ο.π. (σελ 30).

⁵⁹ Ειδικά για τα ζητήματα αντισυνταγματικότητας του «Μνημονίου ΙΙΙ», βλ. και Κ. Χρυσόγονος, & Α. Καϊδατζής. «Γνωμοδότηση για τη συνταγματικότητα του σχεδίου νόμου «Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 – Επείγοντα μέτρα εφαρμογής του Ν. 4046/2012 και Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016»». 7/11/2012. <http://www.constitutionalism.gr/site/2430-gnwmodotisi-gia-ti-syntagmatikotita-toy-mesoprotes/> (τελευταία πρόσβαση την 5/3/2013).

⁶⁰ Βλ. ΕΔΔΑ, *Vesna Hasani κατά Κροατίας*, 30.09.2010, *Andrejeva κατά Λετονίας*, 18.02.2009, No 55707/00, *Stec και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, No 65731/01 και 65900/01, *Janovic κατά Κροατίας*, 12.10.2000, No 43440/98, *Kjartan Asmundsson κατά Ισλανδίας*, 12.10.2004, No 60669/00, *Domalewski κατά Πολωνίας*, 15.06.1999, No 34610/97, *Kechko κατά Ουκρανίας*, 08.02.2006, *Vilho Eskelinn και λοιποί κατά Φιλανδίας*, 19.04.2007.

μέτρα περικοπών επέρχεται ουσιαστική μείωση των αποδοχών και των συντάξεων και, για το λόγο αυτό, συνιστούν αθέμιτο περιορισμό του δικαιώματος της περιουσίας, παραβιάζοντας το άρθρο 1 του 1^{ου} ΠΠρΕΣΔΑ.

Επιπροσθέτως, οι περικοπές παραβιάζουν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 17 Σ. Σε αυτή δε την περίπτωση, δύναται να παρέχεται και η πληρέστερη προστασία της παραγράφου 2 του Σ 17, υπό την έννοια ότι κάθε μερική ή ολική αφαίρεση αυτού του δικαιώματος από το υποκείμενό του συνιστά για το υποκείμενο αυτό στέρηση ιδιοκτησίας, η οποία, μόνο μέσα από τη διαδικασία και με τους όρους της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης μπορεί να γίνει νομίμως. Το δικαίωμα ιδιοκτησίας υπόκειται, βεβαίως, σε νόμιμους περιορισμούς (με νόμο ή βάσει νόμου) για την εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος. Οι περιορισμοί, όμως, αυτοί διακρίνονται σαφώς από την έννοια της στέρησης της ιδιοκτησίας, που σημαίνει αφαίρεση ή αυτούσια περικοπή ή μείωση αυτοτελούς ιδιοκτησιακού αντικειμένου. Ασυμβατότητα των περικοπών, επίσης, συντρέχει με τη διάταξη του άρθρου 17 του ΧΘΔΕΕ, όπου κατοχυρώνεται επίσης το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Σημειωτέον μάλιστα, ότι ο ΧΘΔΕΕ αποτελεί πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο κατά τη ρητή διάταξη του άρθρου 6 παρ. 3 ΣΕΕ, ενώ σύμφωνα με τις Επεξηγήσεις του ΧΘΔΕΕ, το δικαίωμα του άρθρου 17 έχει το ίδιο περιεχόμενο με το δικαίωμα του άρθρου 1 του 1^{ου} ΠΠρΕΣΔΑ.

Επιπλέον, τα μέτρα περικοπής των συντάξεων παραβιάζουν την αρχή του κράτους δικαίου, την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και την αρχή της αναλογικότητας (Σ 25 παρ. 1). Οι περικοπές έλαβαν χώρα χωρίς να τεκμηριώνεται δεόντως, με σαφήνεια και με αναλυτικά στοιχεία ότι τα μέτρα αυτά είναι η μόνη λύση για την δημοσιονομική εξυγίανση και ότι έχουν εξαντληθεί άλλα ηπιότερα μέτρα. Το δε, γεγονός ότι τα μέτρα αποτελούν τμήμα μιας ευρύτερης πολιτικής, όπως συνήθως επικαλούνται οι αιτιολογικές εκθέσεις των νόμων, δεν αναιρεί την κατά το άρθρο 25 παρ 1 Σ υποχρέωση του νομοθέτη

να εξετάσει εάν το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα μπορούσε να επιδιωχθεί με ηπιότερα μέσα. Εξάλλου, θεμελιώνεται υποχρέωση για ειδικές, οικονομικές και αναλογιστικές μελέτες, προκειμένου να αποδεικνύεται η αναγκαιότητα των μέτρων.

Περαιτέρω, με τις περικοπές των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών και των αποδοχών παραβιάζεται το κοινωνικό δικαίωμα για την κοινωνική ασφάλιση που κατοχυρώνεται στο άρθρο 22 παρ. 5 Σ καθώς και το δικαίωμα στην εργασία κατ' άρθρο 22 παρ. 1 Σ, αντιστοίχως. Μείζον ζήτημα ασυμβατότητας των μέτρων εγείρεται και ως προς το ζήτημα παραβίασης της αρχής της ισότητας ενώπιον των δημόσιων βαρών κατ' άρθρο 4 παρ. 5 Σ. Ειδικότερα, με την επιβολή των μέτρων επήλθε άνιση κατανομή των βαρών, καθόσον τα μέτρα περικοπών, ακόμα κι αν ήταν αναγκαία, επεβλήθησαν μόνο σε μισθωτούς και συνταξιούχους (που εξ ορισμού δεν φοροδιαφεύγουν) όχι όμως σε ελεύθερους επαγγελματίες, ενώ θεσμοθετήθηκε επιπλέον και η περαίωση για τους δεύτερους. Άλλωστε, τα μέτρα δεν πλήττουν, κατ' αποτέλεσμα, στον ίδιο βαθμό (είναι δηλαδή οριζόντια μέτρα) και για το λόγο αυτό απαιτείται αντιστάθμισμα της επιβάρυνσης, κάτι για το οποίο ο νομοθέτης παρέλειψε εντελώς.

Σε τελευταία ανάλυση, οι συνεχόμενες μειώσεις και περικοπές μισθών και συντάξεων παραβιάζουν το άρθρο 2 παρ. 1 Σ, καθόσον θίγεται ο πυρήνας του δικαιώματος, δηλαδή η παροχή μισθού ή σύνταξης που να καλύπτει τις ανάγκες αξιοπρεπούς διαβίωσης του μισθωτού ή του συνταξιούχου. Θα πρέπει πάντοτε δε, να λαμβάνεται υπόψη ότι η αξιοπρεπής κοινωνική διαβίωση είναι έννοια διάφορη και δεν ταυτίζεται με την απλή δυνατότητα βιολογικής διατήρησης του ανθρώπου στη ζωή.

Αξίζει δε, να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων, ο προσδιορισμός αποδοχών σε ύψος που υπολείπεται του ορίου της φτώχειας - το οποίο για την Ελλάδα είχε οριστεί κατά

τον χρόνο έκδοσης της απόφασης (2012), βάσει στατιστικών στοιχείων της EUROSTAT, στο ποσό των 580 ευρώ μηνιαίως - παραβιάζει το δικαίωμα για δίκαιη αμοιβή κατά το άρθρο 4 παρ. 1 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη (βλ. Απόφαση της 23.5.2012, *ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας*, Προσφυγή Νο. 66/2011, σκέψεις 57-65)⁶¹. Εισόδημα που υπολείπεται του ορίου της φτώχειας αποτελεί σαφώς περίπτωση διακινδύνευσης της αξιοπρεπούς διαβίωσης του ανθρώπου.

Ούτως, αυθαίρετες και μη νόμιμες είναι οι διαδοχικές μειώσεις αποδοχών και συντάξεων, οι οποίες επέρχονται από τον νομοθέτη αιφνιδιαστικά και κλονίζουν ριζικά την οικονομική κατάσταση των ατόμων ή ανατρέπουν καταστάσεις στις οποίες καλόπιστα τα άτομα είχαν αποβλέψει⁶². Ανακύπτει δε, ζήτημα ευθείας⁶³ προσβολής του δικαιώματος αξιοπρεπούς διαβίωσης με δεδομένο την εν γένει μνημονιακή νομοθεσία, δηλαδή το σύνολο των επιβαλλόμενων μέτρων και ρυθμίσεων, που έχει οδηγήσει στην υπέρμετρη απώλεια του διαθέσιμου εισοδήματος, το οποίο πλέον υπολείπεται του ορίου της φτώχειας για ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας.

δ) Οι φορολογικές και άλλες επιβαρύνσεις

Κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, η επιβολή φόρων και άλλων οικονομικών επιβαρύνσεων αποτέλεσε βασική πολιτική στρατηγική των κυβερνήσεων από το 2009 μέχρι σήμερα, που υλοποιήθηκε για την άμεση και

⁶¹ Για την ισχύ των κανόνων του ΕΚΧ και την εφαρμογή των αποφάσεων της ΕΕΚΔ στην ελληνική έννομη τάξη, βλ. Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου. «Οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων για τα ελληνικά μέτρα λιτότητας και η αποτελεσματικότητά τους». 27/3/2013. <http://www.constitutionalism.gr/site/2538-oi-arofaseis-tis-eyrwpaikis-epitropis-koinwnikwn-d/>.

⁶² πρβλ. Ελ.Σ (Ολ.), Πρακτικά της 4^{ης} Ειδικής Συνεδρίασης της 31.10.2012, για τις διατάξεις του Μνημονίου ΙΙΙ, σελ. 5-6.

⁶³ Για ευθεία προσβολή του δικαιώματος κάνουν λόγο και επιχειρηματολογούν οι συγγραφείς σε Κ. Χρυσόγονος. (2013). *Η καταστρατήγηση του Συντάγματος στην εποχή των Μνημονίων*, Αθήνα: εκδ. οργ. Λιβάνη (σελ. 139-143).

εύκολη εισροή εσόδων στο ταμείο του ελληνικού κράτους. Εν τούτοις, η πολιτική της υπέρμετρης επιβολής επαχθών φορολογικών μέτρων σε συνδυασμό με τις νέες αυστηρότερες φορολογικές κυρώσεις, οδήγησε σε οικονομική εξαθλίωση ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, ενώ παράλληλα είναι αμφίβολο κατά πόσο απέδωσαν οι νέες ρυθμίσεις αφενός στην εξυγίανση του φορολογικού συστήματος και αφετέρου στην αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης.

Ήδη μέχρι σήμερα, έχουν επιβληθεί στους φορολογούμενους πλήθος επιβαρύνσεων (φόροι, τέλη, έκτακτες εισφορές, παράβολα κ.α.), που, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, καταλήγουν στο φαινόμενο της διπλής φορολόγησης⁶⁴. Τα επαχθή αυτά μέτρα δημιούργησαν έντονες κοινωνικές αντιδράσεις και αμφισβητήσεις και, σε ορισμένες περιπτώσεις, προκάλεσαν δικαστικές διαμάχες, εξαιτίας του άδικου χαρακτήρα τους και της αντισυνταγματικότητας των διατάξεών τους.

Με το πρόσχημα της αντιμετώπισης της δημοσιονομικής κρίσης, οι έκτακτες εισφορές επελέγησαν από την κυβερνητική πολιτική ως ο καταλληλότερος τρόπος επιβάρυνσης των φορολογουμένων. Έτσι, ήδη μέχρι σήμερα, έχουν επιβληθεί πολλαπλές έκτακτες φορολογικές επιβαρύνσεις είτε στο εισόδημα⁶⁵ είτε στην ακίνητη περιουσία⁶⁶. Η επιβολή των έκτακτων αυτών μέτρων αφενός δημιούργησε υπέρογκη επιβάρυνση, αφετέρου, εξαιτίας του αιφνίδιου και έκτακτου χαρακτήρα τους, αποστέρησε στους φορολογούμενους την οποιαδήποτε δυνατότητα για οικονομικό σχεδιασμό, παραβιάζοντας έτσι την ελεύθερη ανάπτυξη της οικονομικής τους δραστηριότητας (Σ 5 παρ. 1) αλλά και το δικαίωμα της περιουσίας κατ' άρθρο 17 Σ και α. 1 του 1^{ου} ΠΠρΕΣΔΑ.

⁶⁴ Έτσι π.χ. η περίπτωση του ΕΕΤΗΔΕ, όπως θα αναλυθεί κατωτέρω,

⁶⁵ Π.χ. η έκτακτη εισφορά του άρθρου 18 του Ν. 3758/2009, η έκτακτη εφάπαξ εισφορά κοινωνικής ευθύνης (Ν. 3845/2010 α. 5 παρ. 1), η ειδική εισφορά αλληλεγγύης (Ν. 3986/2011 α. 29 παρ. 1), το ετήσιο τέλος επιτηδεύματος (Ν. 3986/2011 α. 31 παρ. 1) και η έκτακτη ειδική εισφορά αλληλεγγύης σε ΑΠΕ (Ν. 4093/2012 α. 1^ο, παρ. Ι, υποπαρ. Ι.2, παρ. 1).

⁶⁶ Π.χ. έκτακτη εισφορά στα Ακίνητα (Ν. 3808/2009 α. 3) και ΕΕΤΗΔΕ (Ν. 4021/2011 α. 53 παρ. 1).

Ορισμένα από τα επιβληθέντα μέτρα οδήγησαν σε έντονες δικαστικές αμφισβητήσεις για την συνταγματικότητα των διατάξεών τους, επί των οποίων όμως, σε όλες τις περιπτώσεις, το ΣτΕ απεφάνθη απορριπτικά για τους φορολογούμενους. Συγκεκριμένα, το ΣτΕ έκρινε ότι είναι σύμφωνα με τις συνταγματικές διατάξεις η επιβολή της έκτακτης εισφοράς του άρθρου 18 του Ν.3758/2009 (ΣτΕ (Ολ.) 1685/2013), η έκτακτη ειδική εισφορά αλληλεγγύης σε ΑΠΕ (ΣτΕ 2406/2014) και το ετήσιο τέλος επιτηδεύματος (ΣτΕ (Ολ.) 2527/2013). Η έκτακτη εφάπαξ εισφορά κοινωνικής ευθύνης του Ν. 3845/2010 α. 5 παρ. 1 κρίθηκε επίσης νόμιμη και συνταγματική με την ΔΕφΑθ 2086/2012 απόφαση.

Ειδικής μνείας χρήζει το Έκτακτο Ειδικό Τέλος Ηλεκτροδοτούμενων Επιφανειών (ΕΕΤΗΔΕ)⁶⁷, το οποίο θεσπίστηκε με το άρθρο 53 του Ν. 4021/2011 και επιβάρυνε όλες τις δομημένες ηλεκτροδοτούμενες επιφάνειες. Το «χαράτσι», όπως επικράτησε να λέγεται στην κοινή γνώμη, προκάλεσε σφοδρές κοινωνικές αντιδράσεις τόσο για την άνιση και άδικη εφαρμογή του όσο και λόγω της ιδιομορφίας του ως προς τον τρόπο είσπραξής του, δηλαδή την είσπραξη του μέσω των λογαριασμών της ΔΕΗ ΑΕ και την διακοπή παροχής ηλεκτρικού ρεύματος στον καταναλωτή σε περίπτωση μη καταβολής του. Ενάντια στην πληρωμή του εκδηλώθηκε ένα κίνημα ανυπακοής, στο οποίο σταδιακά συμμετείχαν και ορισμένοι δήμοι της χώρας⁶⁸, που καλούσαν τους πολίτες, κατά την εξόφληση των λογαριασμών της ΔΕΗ, να μην καταβάλουν το «χαράτσι» αλλά μόνο το ποσό που αντιστοιχούσε στην κατανάλωση του ηλεκτρικού ρεύματος. Σε πολλές δε, περιπτώσεις παρείχετο και νομική βοήθεια σε όσους δεν το πλήρωναν. Τελικώς, η εφαρμογή του μέτρου αποτέλεσε αντικείμενο δικαστικής διαμάχης που επέλυσε η Ολομέλεια του ΣτΕ.

⁶⁷ Ήδη σήμερα Έκτακτο Ειδικό Τέλος Ακινήτων (ΕΕΤΑ) δυνάμει των ΦΕΚ Β' 1167/13-05-2013 (άρθρα 1-4) και ΦΕΚ Β' 1170/14-05-2013 (άρθρα 1-4).

⁶⁸ Π.χ. Βύρωνας, Περιστερί και Ν. Ιωνία Αττικής κ.α. Βλ. <http://tvxs.gr/news/ellada/den-plironoy-n-den-plironoy-n-oi-dimoi-xaratsi-tis-dei>

Όπως προαναφέρθηκε, το ΕΕΤΗΔΕ επιβάρυνε όλες τις δομημένες ηλεκτροδοτούμενες επιφάνειες, χωρίς όμως να προβλέπεται ένα αφορολόγητο όριο ούτε και κλιμάκωση φορολογικού συντελεστή αναλογικά με την συνολική αξία της ακίνητης περιουσίας του υποχρέου, παραβιάζοντας έτσι καταφανώς την αρχή της συνεισφοράς στα δημόσια βάρη κατά το μέτρο της φοροδοτικής ικανότητας καθενός (Σ 4 παρ. 5)⁶⁹. Επιπλέον, η επιβολή του μέτρου αυτού περιορίζει αθέμιτα το δικαίωμα της περιουσίας (Σ 17 και α. 1 του 1^{ου} ΠΠρΕΣΣΔΑ), ενώ παραβιάζει ευθέως την αρχή της απαγορεύσεως της διπλής φορολογίας, δεδομένου ότι η κατοχή της ακίνητης περιουσίας έχει ήδη φορολογηθεί⁷⁰. Επιπροσθέτως όμως, το ΕΕΤΗΔΕ είναι αντίθετο με τις διατάξεις του Σ 5 παρ.1 και με την αρχή της αναλογικότητας (Σ 25 παρ. 1), καθόσον η κύρωση της διακοπής του ηλεκτρικού ρεύματος σε περίπτωση μη καταβολής του τέλους οδηγεί σε ολική στέρηση μιας παροχής κοινή ωφέλειας για λόγο που είναι άσχετος με την εν λόγω παροχή.

Από τις ανωτέρω αιτιάσεις, το ΣτΕ, με την υπ' αριθμ. 1972/2012 απόφαση της Ολομέλειάς του, έκανε δεκτή μόνο την τελευταία και απέρριψε όλες τις υπόλοιπες και όσες άλλες προβλήθησαν. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο κατέληξε στην κρίση ότι το ΕΕΤΗΔΕ είναι σύμφωνο με τις συνταγματικές επιταγές, η ανάθεση της είσπραξης του στην ΔΕΗ ΑΕ δεν αντίκειται στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών, ωστόσο η δυνατότητα διακοπής του ηλεκτρικού ρεύματος «καταστρατηγεί διατάξεις του Συντάγματος, καθώς δεν επιτρέπεται επέμβαση του νομοθέτη σε όρους συνεστημένης σύμβασης, όταν η επέμβαση αυτή δεν αποσκοπεί στην άρση επιβλαβών για το δημόσιο συμφέρον συνεπειών της σύμβασης, αλλά αποβλέπει σε σκοπό ξένο προς το αντικείμενο αυτής και προσβάλλει το δικαίωμα για ελεύθερη απόλαυση των απορρεόντων από τη σχετική σύμβαση προμήθειας δικαιωμάτων». Επιπλέον, παραβιάζει την αρχή της

⁶⁹ Αυτή η άποψη υιοθετείται και σε Κ. Χρυσόγονος. (2013). ο.π., σελ. 45-48.

⁷⁰ ΦΑΠ α. 27 επ. Ν 3842/2010 και ήδη προγενέστερα ΕΤΑΚ α. 5 επ. Ν. 3634/2008, ΤΑΠ α. 24 Ν.2130/1993, Ειδικός Φόρος επί των Ακινήτων α. 15-18 Ν. 3091/2002 και Έκτακτη Εισφορά στα Ακίνητα α. 3 Ν. 3808/2009. Αναλυτικότερα βλ. και Ε. Μπακάλης. (2012). «Μνημονιακά Φορολογικά Μέτρα: Αρχή φορολογικής μεταρρυθμίσεως ή ομολογία απεγνωσμένης προσπάθειας;». *Νομικό Βήμα*, τομ. 60, σελ. 2838-2852.

αναλογικότητας, δεδομένου ότι πρόκειται για μέτρο που οδηγεί σε «αναίρεση της καθολικότητας της παροχής των υπηρεσιών κοινωφελούς δικτύου εξυπηρέτησης για λόγο που δεν είναι συναφής με την παροχή της εν λόγω υπηρεσίας»⁷¹. Συνεπώς, με την ανωτέρω απόφαση, και αυτό το μέτρο κρίθηκε συνταγματικό και δικαιολογημένο, και οι φορολογούμενοι, χωρίς βέβαια να στερούνται την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος εξ αυτού του λόγου, εξακολουθούν να είναι υπόχρεοι για την καταβολή του.

Εκτός από τις έκτακτες επιβαρύνσεις, στα επαχθή φορολογικά μέτρα θα πρέπει να προστεθούν η κατάργηση του αφορολόγητου ορίου και η αντικατάστασή του με διαφορετικές φορολογικές κλίμακες ανά κατηγορία εισοδήματος, η αύξηση του συντελεστή ΦΠΑ κατά τέσσερις ποσοστιαίες μονάδες και η επιβάρυνση των επιτηδευματιών με ΦΠΑ και με φόρο εισοδήματος για ποσά που μπορεί στην πραγματικότητα να μην έχουν εισπράξει. Επιπλέον, μαζί με όλα τα παραπάνω, το νέο φορολογικό σύστημα αυστηροποίησε τις φορολογικές κυρώσεις, θέτοντας στενά χρονικά όρια για την διεκπεραίωση των φορολογικών υποχρεώσεων, αυξάνοντας τα ποσά των προστίμων και διατηρώντας βέβαια πρόσθετους φόρους και προσαυξήσεις. Παράλληλα, ο μνημονιακός νομοθέτης μετέτρεψε τα φορολογικά εγκλήματα σε διαρκή, με αποτέλεσμα όσοι χρωστούν στο Δημόσιο άνω των €5.000 – στους οποίους περιλαμβάνονται προφανώς και οι μικροοφειλέτες - να συλλαμβάνονται με τη διαδικασία του αυτοφώρου και να καταδικάζονται σε ποινές φυλάκισης⁷². Περαιτέρω, με τον Ν. 4152/2013 θεσπίσθηκε η δυνατότητα κατάσχεσης των μισθών και συντάξεων άνω των €1.500 για οφειλές προς την Δ.Ο.Υ. και τα ασφαλιστικά ταμεία⁷³. Τέλος, δεν μπορούμε να παραλείψουμε να αναφερθούμε στην υπερβολική αύξηση των παραβόλων για την προσφυγή στην δικαστική προστασία, και μάλιστα

⁷¹ ΣτΕ(Ολ.) 1972/2012, σκέψη 25. Κατά δε, μία άποψη της μειοψηφίας, καταστρατηγείται το α. 2§1 Σ λόγω στέρησης αγαθού ζωτικής σημασίας, σύμφωνα δε, με άλλη γνώμη της μειοψηφίας, παραβιάζονται και διατάξεις του δικαίου ΕΕ (οδηγία 2009/72/ΕΚ).

⁷² Ήδη σήμερα, μετά από την αποτυχία του μέτρου του αυτοφώρου, έχει εξαγγελθεί από τον Υπουργό Δικαιοσύνης η τροποποίηση της σχετικής διάταξης, η οποία όμως δεν έχει ακόμα ψηφισθεί από την Βουλή.

⁷³ Σημειωτέον ότι σύμφωνα με την ΣτΕ (7μελής) 2080/2014 δεν είναι δυνατή η κατάσχεση σε τραπεζικούς λογαριασμούς, εάν δεν έχει ενημερωθεί προηγουμένως ο οφειλέτης, προκειμένου να μπορεί να ασκήσει τα προβλεπόμενα ένδικα μέσα ή να εξοφλήσει τα χρέη του.

αναδρομικά και για τις εκκρεμείς υποθέσεις, γεγονός που σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να οδηγεί σε αδυναμία πρόσβασης των πολιτών στη Δικαιοσύνη και άρα στην προσβολή του δικαιώματος παροχής έννομης προστασίας.

Όλα τα φορολογικά μέτρα, όπως περιγράφονται παραπάνω, ως εργαλείο των κυβερνήσεων των τελευταίων ετών για να αντιμετωπίσουν δήθεν την οικονομική κρίση, έχουν κατ' ουσίαν μόνο ταμειυτικό σκοπό και εισπρακτικό χαρακτήρα. Έτσι όμως, το φορολογικό σύστημα απώλεσε ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά που το διακρίνει σε ένα κοινωνικό κράτος δικαίου: την κοινωνική λειτουργία του. Ειδικότερα, παρότι η κύρια λειτουργία των φόρων είναι η είσπραξη δημοσίων εσόδων (ταμειυτικός σκοπός), η φορολογία αποτελεί ένα σημαντικό μέσο του κράτους για την εξομάλυνση της ανισοκατανομής του πλούτου. Ακριβώς δε, αυτή η κοινωνική λειτουργία του φόρου είναι που διακρίνει το «κοινωνικό κράτος» από το «κράτος-νυχτοφύλακα»⁷⁴.

Στο ελληνικό κράτος των Μνημονίων, η φορολογική δήθεν μεταρρύθμιση έχει στην πραγματικότητα οδηγήσει στην όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και ανισοτήτων, καθόσον φορολογούνται υπέρμετρα τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα, ενώ την ίδια στιγμή, αφενός παραμένουν⁷⁵ ανείσπρακτες οι οφειλές των μεγαλοφειλετών και μεγαλοφοροφυγάδων⁷⁶, αφετέρου, με το πρόσχημα της ανάπτυξης και της προσέλκυσης άμεσων επενδύσεων, θεσπίζονται φοροαπαλλαγές και φοροδιευκολύνσεις για τις μεγάλες επιχειρήσεις και το ξένο κεφάλαιο⁷⁷.

⁷⁴ Βλ. Κ. Φινοκαλιώτης. (2005). *Φορολογικό Δίκαιο*, Γ' έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας (σελ. 28), και αναλυτικότερα για τις κοινωνικές λειτουργίες του φόρου, μεταξύ άλλων και για την αντιμετώπιση της ανισοκατανομής του πλούτου, βλ. στο ίδιο σελ. 25-29. Για την διάκριση μεταξύ «κράτους-νυχτοφύλακα» και «κοινωνικού κράτους δικαίου», βλ. Α. Μανιτάκης. (2007). *Τι είναι Κράτος*, Αθήνα: εκδ. Σαββάλας (σελ. 93).

⁷⁵ είτε από πολιτική βούληση (βλ. λίστα Λαγκάρντ) είτε εξαιτίας της ελλιπούς υποδομής και στελέχωσης του φοροελεγκτικού και φοροεισπρακτικού μηχανισμού

⁷⁶ Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία που έχει δημοσιεύσει η Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, σύμφωνα με τα οποία δεν επετεύχθησαν τα αποτελέσματα των τιθεμένων στόχων, <http://www.publicrevenue.gr/kpi/>

⁷⁷ Εκτός από τις επιμέρους ρυθμίσεις, βλ. όμως ενδεικτικώς τον λεγόμενο νόμο fast track για τις επενδύσεις μεγάλου μεγέθους (Ν. 3896/2010) καθώς και τον νέο Επενδυτικό Νόμο (Ν. 4146/2013).

II. Η μεταβολή του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων

α) Ο αντίκτυπος των μέτρων

Εκτός από τα προαναφερθέντα, στις επίπονες νομοθετικές επεμβάσεις, που έλαβαν χώρα καθ' όλη διάρκεια της οικονομικής κρίσης μέχρι και σήμερα, θα πρέπει να συμπεριληφθούν επιπλέον το κούρεμα των ομολόγων (PSI)⁷⁸, οι ιδιωτικοποιήσεις⁷⁹, η κατάργηση φορέων του Δημοσίου και του ευρύτερου δημόσιου τομέα καθώς και κάθε άλλη επιμέρους νομοθετική ρύθμιση που επηρέασε, αμέσως ή εμμέσως, επί το χειρόν, την εισοδηματική και εν γένει οικονομική κατάσταση των πολιτών. Συνολικά ιδωμένα, τα μνημονιακά μέτρα μέχρι σήμερα, έχουν εμφανώς αρνητικό αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία. Ειδικότερα:

Απόρροια των επαχθών μέτρων είναι η υπέρμετρη μείωση ή ακόμα και εκμηδένιση του ατομικού και οικογενειακού εισοδήματος, που έχει οδηγήσει σε οικονομική εξαθλίωση ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ενώ ήδη, καταγράφεται ένα σημαντικό ποσοστό της ελληνικής κοινωνίας που έχει απολέσει κάθε πηγή βιοπορισμού και ζει στα όρια ή και κάτω από τα όρια της φτώχειας. Παράλληλα όμως, στην απώλεια εισοδήματος του ελληνικού νοικοκυριού έχει προστεθεί η μείωση της αγοραστικής δύναμης των μέσων αποδοχών ανά μισθωτό, γεγονός που οφείλεται στην αύξηση του δείκτη τιμών καταναλωτή καθ' όλη τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης⁸⁰.

⁷⁸ Βλ. Κ. Χρυσόγονος. (2013). ο.π. (σελ. 68 επ.).

⁷⁹ Βλ. *Οι ιδιωτικοποιήσεις και η πολιτική εξόδου από την κρίση*. (2013). Αθήνα: Σύλλογος διάδοσης της μαρξιστικής σκέψης "Γιάννης Κορδάτος"

⁸⁰ Βλ. INE/ΓΣΕΕ, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια Έκθεση 2014*, (σελ. 158), όπου αναφέρεται ότι η σωρευτική αύξηση του δείκτη τιμών καταναλωτή, κατά την πενταετία 2010-2014, έχει ανέλθει σε 7,2% και η σωρευτική μείωση της αγοραστικής δύναμης των αποδοχών ανά μισθωτό προσέγγισε το 23,1%.

Επιπλέον, καθ' όλο το χρονικό διάστημα της οικονομικής κρίσης, έχει σημειωθεί κατακόρυφη αύξηση της ανεργίας, η οποία σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, από 7,7% που ήταν το έτος 2008 ανήλθε σε 27,3% το 2013. Στην καταγραφόμενη δε, ανεργία, υψηλότερα ποσοστά καταλαμβάνουν οι νέοι άνεργοι ηλικίας 15-24 ετών (58%) καθώς και οι άνεργοι ηλικίας 45-64 ετών (20,3%)⁸¹.

Η έλλειψη κοινωνικών παροχών και γενικά η επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης και του βιοτικού επιπέδου της πλειοψηφίας της ελληνικής κοινωνίας έχουν επιφέρει συνακόλουθα και άλλες επιπτώσεις, όπως η αύξηση της φτώχειας και του άστεγου πληθυσμού, η οικονομική μετανάστευση προς άλλες χώρες, η αύξηση της εγκληματικότητας ακόμα και η πρωτοφανής έξαρση των περιστατικών κατάθλιψης και αυτοκτονιών. Οι βίαιες και αιφνίδιες αλλαγές που επέβαλαν οι μνημονιακές ρυθμίσεις υπήρξαν κατατρεχτικές, έπληξαν την πλειοψηφία του ελληνικού λαού και οδήγησαν στην οικονομική εξαθλίωση τα ασθενέστερα λαϊκά στρώματα. Εν τούτοις, τα μνημονιακά μέτρα δεν έπληξαν το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας.

Αντιθέτως, παρά τις συνθήκες οικονομικής ύφεσης, μία μερίδα του ελληνικού επιχειρηματικού κεφαλαίου καθώς και ξένοι επενδυτές έχουν αποκομίσει οικονομικό όφελος από το χαμηλό εργατικό κόστος που έχει διαμορφωθεί, έχουν κερδοφορήσει και έχουν καταστεί πλουσιότεροι κατά την περίοδο της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Έτσι, η σταδιακή απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, που οδηγεί στην πλήρη εξατομίκευση των όρων εργασίας (δηλαδή από ατομική και όχι συλλογική διαπραγμάτευση μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου), η εργασιακή ανασφάλεια, η απώλεια εργασιακών και κοινωνικών κεκτημένων, η απώλεια εισοδήματος και αγοραστικής δύναμης, σε αντιδιαστολή δε, τα κίνητρα και οι διευκολύνσεις για τις μεγάλες επιχειρήσεις, δημιουργούν ευνοϊκές

⁸¹ ΙΝΕ/ΓΣΕΕ,ο.π.

συνθήκες για την κερδοφορία του κεφαλαίου μέσα σε περιβάλλον χαμηλού εργατικού κόστους.

Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη της ICAP Group, όπου παρουσιάζονται οι 500 επιχειρήσεις και οι 200 όμιλοι εταιρειών στην Ελλάδα με την υψηλότερη κερδοφορία, οι εν λόγω επιχειρήσεις βελτίωσαν εντυπωσιακά την κερδοφορία τους κατά τη χρήση 2013 παρά την οικονομική ύφεση⁸². Επιπροσθέτως δε, κατά την περίοδο της κρίσης, έχει καταγραφεί αύξηση του αριθμού των πολύ πλουσίων στην Ελλάδα και ταυτόχρονα έχει αυξηθεί ο δείκτης ανισότητας μεταξύ των πιο πλούσιων και των φτωχότερων⁸³.

Εξ όλων των ανωτέρω καταδεικνύεται ότι η σπουδαιότερη επίπτωση των μνημονιακών επεμβάσεων είναι η αιφνίδια και βίαιη αναδιανομή του πλούτου, προς όφελος και για τον πλουτισμό μιας μικρής μόνο μερίδας επιχειρηματικού κεφαλαίου, ενώ την ίδια στιγμή επέρχεται η οικονομική εξουθένωση της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Αυτή ακριβώς η άνιση κατανομή του πλούτου και του εισοδήματος αναπόφευκτα οξύνει τις κοινωνικές ανισότητες και αλυσιδωτά προκαλεί έντονες αντιδράσεις από τα θιγόμενα λαϊκά στρώματα.

⁸² Βλ. ICAP Group, Business Leaders in Greece 2013, http://www.icap.gr/Documents/e-book_BLiG2014/2014_10_24_12_34_57/document.pdf (τελευταία πρόσβαση την 4/12/2014) καθώς και την αντίστοιχη μελέτη για τη χρήση 2012.

⁸³ Αναλυτικότερα βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος. (2014). *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Αθήνα: εκδ. Τόπος (σελ. 103-104), όπου παρατίθεται και σχετικός πίνακας αναφορικά με τον Δείκτη κατανομής εισοδήματος σε πεντημόρια και συντελεστή Gini στην Ευρώπη, 2012, με στοιχεία από την ΕΣΥΕ.

β) Η διάρρηξη της «συναίνεσης»

Η κρατική εξουσία αντλεί την νομιμοποίησή της από την κοινωνική συναίνεση. Προς τούτο, συνηγορεί, αν και με διαφορετικές παραδοχές, η πλειονότητα των κλασικών στοχαστών⁸⁴. Με άλλα λόγια, η δημοκρατική νομιμοποίηση της μνημονιακής πολιτικής προϋποθέτει την λαϊκή συναίνεση, η οποία δεν μπορεί να είναι απλώς τεκμαιρόμενη⁸⁵, αλλά πρέπει να συνίσταται στην εν τοις πράγμασιν συμφωνία και αποδοχή των μέτρων από τους κυβερνώμενους, αντανακλώντας τον συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που επιτρέπει την εφαρμογή τους.

Εν τούτοις, κατά την περίοδο της ελληνικής κρίσης, η κοινωνική συναίνεση έχει καταφανώς διαρραγεί, με αποτέλεσμα να αμφισβητείται ευθέως και εμπράκτως η κυβερνητική πολιτική από ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας. Οι πρωταρχικοί λόγοι που οδήγησαν στην διάρρηξη της κοινωνικής συναίνεσης μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: α) στα απανωτά πλήγματα που υπέστη το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού από τις, αυξημένης έντασης και μεγέθους, διαρθρωτικές αλλαγές και επεμβάσεις, με αποτέλεσμα την βίαιη και απότομη επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου, β) στον άδικο, άνισο και πολλές φορές μη νόμιμο και αντισυνταγματικό χαρακτήρα των μέτρων, γ) στην αναποτελεσματικότητα των μέτρων, που επί σειρά ετών (2009-2014) δεν επέφεραν οικονομική ανάκαμψη, αντιθέτως διαπιστώνεται πτώση της παραγωγικότητας στην εργασία, έλλειμμα ανταγωνιστικότητας των ελληνικών εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών, μείωση του όγκου της εγχώριας ζήτησης⁸⁶, εξάλειψη των μικρομεσαίων ελληνικών επιχειρήσεων, μετανάστευση προς άλλες

⁸⁴ Μακιαβέλι, Χομπς, Λοκ, Ρουσσώ, Μαρξ, Ένγκελς, Γκράμσι κ.α.

⁸⁵ Έτσι σε Δ. Τσάτσος. (1993). *Συνταγματικό Δίκαιο: Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, τομ. Β' 2η έκδ., Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας (σελ. 64-67), όπου υποστηρίζεται η άποψη περί ταύτισης της (ουσιαστικής) δημοκρατικής νομιμοποίησης με «ένα τεκμήριο συναίνεσης του λαού» που παράγεται μέσα από την δημοκρατική νομιμότητα της εκλογικής διαδικασίας.

⁸⁶ Βλ. ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, ο.π.

χώρες ενός σημαντικού ανθρώπινου παραγωγικού δυναμικού και εν τέλει ανατροφοδότηση της οικονομικής ύφεσης.

Καθ' όλο το χρονικό διάστημα της οικονομικής κρίσης, η αμφισβήτηση της κρατικής εξουσίας εκδηλώθηκε με ποικίλες κοινωνικές αντιδράσεις, όπως κινητοποιήσεις, πορείες διαμαρτυρίας και απεργίες σε πανελλαδικό επίπεδο, κινήματα πλατειών σε τοπικό επίπεδο αλλά και κεντρικά στην πλατεία Συντάγματος, καταλήψεις, κινήματα ανυπακοής (π.χ. ενάντια στο χαράτσι ΕΕΤΗΔΕ, «Δεν πληρώνω») κ.α. Επιπροσθέτως όμως, έντονες αντιδράσεις έχουν σημειωθεί και από συγκεκριμένες ομάδες της ελληνικής κοινωνίας κατά την εφαρμογή των νέων μέτρων και των αλλαγών που πλήττουν τα επιμέρους συμφέροντά τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η άρνηση των δημοσίων υπαλλήλων, μέσω του συνδικαλιστικού τους φορέα (ΑΔΕΔΥ), και σε ορισμένες περιπτώσεις και δημάρχων,⁸⁷ να εφαρμόσουν τις νέες διατάξεις για την αξιολόγηση στο Δημόσιο, αντίδραση που οδήγησε στην, έστω και παροδική, ανενέργεια του οικείου νόμου⁸⁸.

Επιπλέον, σε αντίδραση προς τα μέτρα που ενδυνάμωναν το κεφαλαιοκρατικό μοντέλο, εκδηλώθηκαν και επεκτάθηκαν στην ελληνική κοινωνία διάφορες δομές αυτοοργάνωσης, αυτοδιαχείρισης, αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης, όπως συνεταιρισμοί, τράπεζες χρόνου, κοινωνικά παντοπωλεία, κοινωνικά ιατρεία, κοινωνικά φαρμακεία, αστικοί λαχανόκηποι, συλλογικές κουζίνες, λαϊκά συσσίτια κ.α.⁸⁹

⁸⁷ Όπως οι δήμαρχοι Χαλανδρίου, Ζωγράφου, στους οποίους μάλιστα ασκήθηκε ποινική δίωξη για παράβαση καθήκοντος κατ' εξακολούθηση και απείθεια κατ' εξακολούθηση, διότι αρνήθηκαν να δώσουν στοιχεία των υπαλλήλων τους για την αξιολόγηση, τα οποία ζήτησε το Υπουργείο Εσωτερικών.

⁸⁸ Για την διαλεκτική κράτους – κοινωνίας στην ανενέργεια του νόμου, βλ. Δ. Καλτσώνης, (1998). *Κράτος και ανενέργεια του νόμου*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας (σελ. 96-99).

⁸⁹ Αναλυτικότερα για την αντίδραση των κυριαρχούμενων τάξεων, βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, (2014). ο.π. (σελ. 135-144).

Έτι περαιτέρω, τα διαφαινόμενα ρήγματα της κοινωνικής συναίνεσης τροφοδότησαν και πολιτικές αντιδράσεις. Συνολικά από τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου της κρίσης, μπορούμε να διακρίνουμε δύο περιπτώσεις κορύφωσης της πολιτικής αμφισβήτησης.

Η πρώτη περίπτωση αφορά στην κατάργηση της ΕΡΤ και την απόλυση των εργαζομένων της. Το μέτρο αποτέλεσε μία βίαιη διαρθρωτική μεταρρύθμιση που έλαβε χώρα τον Ιούνιο 2013, αιφνιδιαστικά, κυριολεκτικά εν μία νυκτί, με Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου, μετά από απόφαση του Πρωθυπουργού (ΝΔ), χωρίς να προηγηθεί ούτε συζήτηση στη Βουλή ούτε καν ενημέρωση των κυβερνητικών εταίρων (ΠΑΣΟΚ, ΔΗΜΑΡ). Εξέλιπε δε, οποιοδήποτε μεταβατικό στάδιο λειτουργίας. Με την δημοσίευση της ΠΝΠ, αυθημερόν υλοποιήθηκε το οριστικό κλείσιμο, το λεγόμενο «μαύρο» της ΕΡΤ και απολύθηκαν όλοι οι εργαζόμενοί της. Το μέτρο προκάλεσε έντονες και ευθείες αμφισβητήσεις στην κοινωνία και στα πολιτικά κόμματα, ακόμα και εντός του κυβερνώντος κόμματος της ΝΔ⁹⁰, ενώ παράλληλα εκδηλώθηκε ένα αυξανόμενο κίνημα συμπαράστασης στους απολυμένους της ΕΡΤ. Έτι όμως περαιτέρω, προκάλεσε τελικά και την αποχώρηση των υπουργών της ΔΗΜΑΡ από το τότε τρικομματικό κυβερνητικό σχήμα, που οδήγησε στον σχηματισμό νέας δικομματικής κυβέρνησης - στη βάση ενός νέου κυβερνητικού προγράμματος - η οποία όφειλε, σύμφωνα με το Σύνταγμα, να ζητήσει την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής, όπερ όμως ουδέποτε έπραξε⁹¹. Αντιδρώντας με τον έντονο αυτό τρόπο, η ΔΗΜΑΡ έθεσε ζήτημα δημοκρατικής νομιμότητας για την πολιτική επιλογή και τους χειρισμούς του Πρωθυπουργού⁹².

⁹⁰Βλ. αντίδραση του Π. Παυλόπουλου περί αντισυνταγματικότητας του μέτρου <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=370908>

⁹¹ Βλ. Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου. (2/7/2013). "Η ψήφος εμπιστοσύνης και η νομιμοποίηση της νέας Κυβέρνησης", *εφημ. Το Βήμα*. <http://www.tovima.gr/opinions/article/?cid=767&aid=520350> (τελευταία πρόσβαση την 29/5/2014).

⁹² Βλ. <http://www.kathimerini.gr/43591/article/epikairothta/politikh/h-apoxwrhsh-ths-dhmar>

Μία δεύτερη κατηγορία πολιτικών αντιδράσεων που συντελέσθηκαν υπό τη σκιά της αυξανόμενης λαϊκής αμφισβήτησης, αποτελούν α) η πρόταση δυσπιστίας της 7^{ης}/10^{ης} Νοεμβρίου 2013 κατά της Κυβέρνησης και β) η πρόταση δυσπιστίας της 30^{ης} Μαρτίου 2014 κατά του Υπουργού Οικονομικών. Ειδικότερα, αμφότερες τις προτάσεις δυσπιστίας κατέθεσε η κοινοβουλευτική ομάδα της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης (ΣΥΡΙΖΑ) σύμφωνα με τα άρθρα 84 του Συντάγματος και 142 του Κανονισμού της Βουλής. Η πρώτη εξ αυτών κατετέθη την 7^η Νοεμβρίου 2013, με αφορμή την «*αυταρχική αστυνομική επέμβαση στην EPT*», κατά της τότε δικομματικής κυβέρνησης (ΝΔ, ΠΑΣΟΚ), «*για τις διαρκείς παραβιάσεις της δημοκρατικής νομιμότητας και τη δεινή οικονομική θέση στην οποία έχει περιέλθει η ελληνική κοινωνία εξαιτίας της βάρβαρης οικονομικής πολιτικής*». Η πρόταση δυσπιστίας απορρίφθηκε τα μεσάνυχτα της 10ης Νοεμβρίου 2013, με 124 ψήφους «υπέρ» (ΣΥΡΙΖΑ, ΧΑ, ΑΝΕΛ, ΚΚΕ) και 153 «κατά» (ΝΔ, ΠΑΣΟΚ), ενώ 17 βουλευτές δήλωσαν «παρών» (ΔΗΜΑΡ, Ανεξάρτητοι)⁹³. Η δεύτερη πρόταση δυσπιστίας κατατέθηκε την 30^η Μαρτίου 2014 και απορρίφθηκε αυθημερόν. Η πρόταση κατατέθηκε κατά του Υπουργού Οικονομικών, με αφορμή την ψήφιση, κατά τη διαδικασία του κατ' επείγοντος, του πολυνομοσχεδίου για τα «Μέτρα στήριξης και ανάπτυξης της Ελληνικής Οικονομίας στο πλαίσιο εφαρμογής του ν. 4046/2012 και άλλες διατάξεις». Ωστόσο, η πρόταση απορρίφθηκε ως απαράδεκτη, με την αιτιολογία ότι δεν είχε παρέλθει εξάμηνο από την προηγούμενη πρόταση δυσπιστίας (Σ 84 παρ. 2). Η κοινοβουλευτική ομάδα του ΣΥΡΙΖΑ, αντιδρώντας στην κρίση του Προεδρείου, κατέθεσε νέα πρόταση μομφής κατά του Προέδρου της Βουλής, η οποία τελικώς κι αυτή απορρίφθηκε την επόμενη ημέρα (31/3/2014) από την πλειοψηφία των παρόντων βουλευτών.

Όλες οι παραπάνω κοινωνικές και πολιτικές αντιδράσεις κατά της ασκούμενης κρατικής εξουσίας των μνημονιακών κυβερνήσεων, παρότι διαφορετικής μορφής και έντασης, υποδηλώνουν στο σύνολό τους μια αισθητή μεταβολή στον συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων της ελληνικής κοινωνίας.

⁹³ Η βουλευτής Πέλλας του ΠΑΣΟΚ Θεοδώρα Τζάκρη υπερψήφισε την πρόταση του ΣΥΡΙΖΑ και διαγράφηκε από την κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ.

B. Η βίαιη αντίδραση του κράτους στην πολιτική κρίση

I. Το πρωτεύον: η διατήρηση του κυρίαρχου κοινωνικού-οικονομικού μοντέλου

α) Το ταξικό περιεχόμενο του κράτους

Όλα όσα εξετάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο της μελέτης μας καταδεικνύουν ότι στη σημερινή ελληνική κοινωνία της οικονομικής κρίσης υπάρχουν παράλληλα αντιμαχόμενα κοινωνικά συμφέροντα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ανταγωνισμού των κοινωνικών συμφερόντων, η κρατική εξουσία επιδιώκει την υπέρβαση των οξυμένων κοινωνικών αντιθέσεων, διατηρώντας όμως το κυρίαρχο κοινωνικό-οικονομικό μοντέλο και άρα εξυπηρετώντας τα συμφέροντα όχι του συνόλου της κοινωνίας αλλά τα ιδιαίτερα συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης. Τούτο δε, εξηγείται από το ίδιο το περιεχόμενο του αστικού κράτους. Αναλυτικότερα:

Για τον Χομπς, το κράτος είναι απόλυτα κυρίαρχος, ένα κράτος-τέρας, που αποκαλείται Λεβιάθαν, το οποίο όμως αποτελεί προϊόν συμβολαίου ανάμεσα στους ανθρώπους, για να τεθεί τέρμα στην φυσική κατάσταση πολέμου στην οποία βρίσκονται οι άνθρωποι μεταξύ τους (*homo homini lupus*) και για την επιβολή και διατήρηση της ειρήνης¹. Έτσι, το κράτος εμφανίζεται ως άθροισμα ατομικών συμφερόντων, ως εκφραστής και προστάτης των συμφερόντων των πολιτών του και άρα όλης της κοινωνίας².

¹ Τ. Χομπς. (2006). *Λεβιάθαν (Επίτομο)*, (μτφρ) Γ. Πασχαλίδης, Αθήνα: εκδ. Γνώση

² Αναλυτικότερα βλ. Γ. Ρούσης. (1994). *Το κράτος από τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ*, Αθήνα: εκδ. Γκοβόστη (σελ. 63 επ.).

Σύμφωνα με τον Λοκ, θεμελιωτή του φιλελευθερισμού και του αστικού κράτους, οι άνθρωποι, στην φυσική τους κατάσταση, είναι ίσοι και διέπονται από ένα νόμο της φύσης, το Λόγο. Επιπλέον, στην φυσική κατάσταση, η επενέργεια της εργασίας σε οποιοδήποτε πράγμα αποσπά ο άνθρωπος από τη φύση το καθιστά ιδιοκτησία του. Ως λογικά όντα, οι άνθρωποι δεν βλάπτουν την ζωή, την ελευθερία και τα αγαθά των συνανθρώπων τους, αλλά αυτοπεριορίζουν την ελευθερία τους από την λογική. Ωστόσο, σε αυτήν την κατάσταση ειρήνης, μπορεί να υπάρχουν ορισμένοι άνθρωποι, οι οποίοι φερόμενοι μη έλλογα, να μην σέβονται την ιδιοκτησία (ζωή, ελευθερία, περιουσία) των άλλων. Το κράτος διαμορφώνεται με ένα συμβόλαιο που περιλαμβάνει δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση, οι άνθρωποι αποφασίζουν την συνένωσή τους σε μια πολιτική κοινωνία στην οποία οι αποφάσεις θα λαμβάνονται από την πλειοψηφία. Σε δεύτερη φάση, η πλειοψηφία επιλέγει μία ανώτερη πολιτική εξουσία, στην οποία μεταβιβάζει την κυριαρχία για όσο χρονικό διάστημα αυτή η εξουσία είναι εκλεγμένη. Αρχικά, λοιπόν, στην πολιτική αυτή κοινωνία, η λαϊκή κυριαρχία ταυτίζεται με την βούληση της πλειοψηφίας. Στη συνέχεια όμως, εισάγοντας το χρήμα στο πλαίσιο ήδη της φυσικής κατάστασης, ο Λοκ διαμόρφωσε μια ταξική κοινωνία στην οποία υπάρχουν πια ιδιοκτήτες και μη ιδιοκτήτες. Σε αυτήν δε, την πολιτική κοινωνία, κύριοι του Λόγου είναι μόνον οι ιδιοκτήτες, ενώ οι μη ιδιοκτήτες, λόγω του χαμηλού τους επιπέδου, δεν είναι σε θέση να σκεφτούν και να πράξουν πολιτικά. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το κράτος του Λοκ δεν είναι παρά «μια μετοχική εταιρεία με μετόχους τους ιδιοκτήτες»³, ένα κράτος των ιδιοκτητών. Το κράτος του Λοκ, προϊόν συμβολαίου, παρουσιάζεται ως μια αναγκαιότητα για την τιμωρία των «μη έλλογων», ως εκφραστής των συμφερόντων των έλλογων, τα συμφέροντα των οποίων ταυτίζονται με το γενικό συμφέρον⁴.

Διαφορετική είναι η αντίληψη του Ρουσσώ, σύμφωνα με τον οποίο, το κράτος ιδρύεται μεν μέσω συναινετικού συμβολαίου, ωστόσο το συμβόλαιο αυτό είναι προϊόν της ανελεύθερης και αλλοτριωμένης βούλησης των πολιτών. Με την

³ Κ. Μ. Μακφέρσον. *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, Αθήνα: εκδ. Γνώση (σελ. 262).

⁴ Αναλυτικότερα, βλ. Γ. Ρούσης. (1994). ο.π. (σελ. 79 επ.).

ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας και την εμφάνιση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας που οδήγησε στον πλουτισμό ορισμένων και την υποδούλωση άλλων, διαμορφώθηκε η πολιτική κοινωνία ως αποτέλεσμα ενός συμβολαίου το περιεχόμενο του οποίου προσδιορίζεται από τους ιδιοκτήτες⁵. Για τον Ρουσσώ, η κρατική εξουσία εξυπηρετεί το συμφέρον των πλουσίων, με το οποίο να μην μπορεί να συμφωνεί και η πλειοψηφία του λαού, αυτό όμως συμβαίνει διότι αυτή δεν έχει συνείδηση του πραγματικού γενικού συμφέροντος. Εναλλακτικά, ο Ρουσσώ οραματίζεται μία κοινωνία χωρίς ανισότητα, ανελευθερία και εκμετάλλευση, που θα είναι αποτέλεσμα ενός Κοινωνικού Συμβολαίου (ένα συμβόλαιο του καθενός με τον εαυτό του), προϊόν μιας αθροιστικής συνειδητής βούλησης που προέρχεται από το άθροισμα των βουλήσεων του κάθε μεμονωμένου στοιχείου που το απαρτίζει⁶.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι κοινή συνισταμένη στους θεωρητικούς του Συμβολαίου αποτελεί η αντίληψη ότι το κράτος είναι προϊόν ενός συναινετικού συμβολαίου ανάμεσα στους ανθρώπους. Για τους μεν Χομπς και Λοκ, το συμβόλαιο αυτό είναι προϊόν της ελεύθερης βούλησης των πολιτών, το κράτος εμφανίζεται να διασφαλίζει το συμφέρον ολόκληρης της κοινωνίας και άρα να είναι ουδέτερο. Ο δε, Ρουσσώ προχωράει ένα βήμα παραπέρα, εντοπίζοντας την φαινομενική ουδετερότητα του κράτους, το οποίο, αν και παρουσιάζεται να διασφαλίζει τα συμφέροντα όλης της κοινωνίας (πλούσιων και φτωχών), εξυπηρετεί τελικά τα συμφέροντα των πλουσίων-ιδιοκτητών.

Στην πραγματικότητα όμως, και σε αντίθεση με την συλλογιστική των θεωρητικών του Συμβολαίου, δεν είναι το κράτος που παράγει την κοινωνία

⁵ «Όποιος έφραξε πρώτος ένα κομμάτι γης και σκέφτηκε να φωνάξει “αυτό είναι δικό μου” και βρήκε ανθρώπους τόσο απλοϊκούς που να πιστέψουν τα λόγια του, αυτός είναι ο αληθινός ιδρυτής της πολιτικής κοινωνίας. Από πόσα σφάλματα, πόσους πολέμους, πόσους φόνους, πόσες δυστυχίες και φρικώδη πράγματα, θα γλίτωνε το ανθρώπινο γένος, αν βρισκόταν ένας ν’ αρπάξει τους πασσάλους από το φράχτη και να φωνάξει θυμωμένος στους άλλους! “Προσέχτε, μην πιστεύετε τον απατεώνα αυτόν. Αλίμονο αν ξεχάσετε ότι οι καρποί είναι κοινοί και ότι η γη δεν ανήκει σε κανένα», Ζ. Ζ. Ρουσσώ. (1963). *Κοινωνική Ανισότητα*, Αθήνα: εκδ. Δαρέμα (σελ. 53).

⁶ Ζ.-Ζ. Ρουσσώ. (2004). *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο* (μετφρ./επιμ.) Β. Γρηγοροπούλου, Αθήνα: εκδ. Πόλις. Αναλυτικότερα, βλ. Γ. Ρούσης. (1994). ο.π. (σελ. 106 επ.).

αλλά η κοινωνία που γεννά το κράτος⁷. Το κράτος είναι προϊόν της ίδιας της κοινωνίας σε μια ορισμένη βαθμίδα εξέλιξης της και εμφανίζεται όταν, στα πλαίσια της οικονομικής βάσης της κοινωνίας⁸, διαμορφωθούν ανταγωνιστικές παραγωγικές σχέσεις. Έτσι, ο Ένγκελς σημειώνει:

«Το κράτος είναι προϊόν της κοινωνίας σε ορισμένη βαθμίδα εξέλιξης. Το κράτος είναι μάλλον η ομολογία ότι η κοινωνία αυτή μπερδεύτηκε σε μια αξεδιάλυτη αντίφαση με τον ίδιο τον εαυτό της, ότι διασπάστηκε σε ασυμφιλίωτες αντιθέσεις που είναι ανήμπορη να τις εξορκίσει. Και για να μη φθείρουν αυτές οι αντιθέσεις, οι τάξεις με τα αντιμαχόμενα οικονομικά συμφέροντα, τον εαυτό τους και την κοινωνία σ' έναν άκαρπο αγώνα, έγινε αναγκαία μια δύναμη που φαινομενικά στέκεται πάνω από την κοινωνία, για να μετριάξει τη σύγκρουση, για να την κρατά μέσα στα όρια της «τάξεως». Και η δύναμη αυτή, που βγήκε από την κοινωνία, μα που τοποθετήθηκε πάνω απ' αυτήν, που όλο και περισσότερο αποξενώνεται απ' αυτήν, είναι το κράτος»⁹.

Συνεπώς, το κράτος είναι προϊόν των ταξικών αντιθέσεων, γεννάται όταν η κοινωνία δεν μπορεί να συμφιλιώσει τις αντιθέσεις που προκύπτουν σε αυτήν με την εμφάνιση των τάξεων. Η δε, εξαφάνιση των τάξεων θα οδηγήσει στην εξαφάνιση και του κράτους¹⁰. Ωστόσο, η δύναμη αυτή που βγαίνει μεν από την κοινωνία, αλλά στέκεται πάνω από αυτήν ως μία «παρασιτική απόφυση»¹¹, δεν είναι όργανο συμφιλίωσης των τάξεων, αλλά όργανο καταπίεσης της μίας τάξης

⁷ Γ. Ρούσης. (1999). *Αρχαία δημοκρατία για πάντα νέα ή η σύγχρονη δημοκρατία ως τερατογένεση της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας και της φιλοσοφικής κριτικής της*, Αθήνα: εκδ. Γκοβόστη (σελ. 220). Βλ. και Γ. Ρούσης. (1994). ο.π. (σελ 229 επ.).

⁸ Για την διαμόρφωση κράτους, όχι μόνο στη βάση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, αλλά και της κοινής ιδιοκτησίας, βλ. Γ. Ρούσης. (1989). *Ασιατικός τρόπος παραγωγής και σοσιαλισμός*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

⁹ Φ. Ένγκελς. (1976). *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 181).

¹⁰ «Σε μια ορισμένη βαθμίδα της οικονομικής εξέλιξης, που αναγκαστικά είναι συνδεδεμένη με τη διάσπαση της κοινωνίας σε τάξεις, το κράτος έγινε απαραίτητο εξαιτίας αυτής της διάσπασης. (...) Με την εξαφάνιση των τάξεων θα εξαφανισθεί αναπόφευκτα και το κράτος. Η κοινωνία που οργανώνει με νέο τρόπο την παραγωγή πάνω στη βάση ελεύθερης και ίσης οργάνωσης των παραγωγών, θα βάλει ολόκληρη την κρατική μηχανή εκεί όπου θα είναι τότε η θέση της: στο μουσείο των αρχαιοτήτων, δίπλα στο ροδάκι και το μπρούτζινο τσεκούρι», Φ. Ένγκελς ο.π. (σελ. 185).

¹¹ Κ. Μαρξ. (2011). *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 73).

πάνω στην άλλη. Η κρατική λειτουργία είναι ταξικά προσανατολισμένη και εξυπηρετεί τα συμφέροντα, όχι όλης της κοινωνίας, αλλά της κυρίαρχης τάξης, της τάξης που κατέχει την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής¹².

Συμπερασματικά, το αστικό κράτος δεν αποτελεί έκφραση του γενικού συμφέροντος, αντιθέτως είναι ταυτόχρονα όργανο της κυρίαρχης τάξης και οργάνωση της κοινωνίας κάτω από την κυριαρχία αυτής της τάξης¹³, εκφράζει και εξυπηρετεί τα συμφέροντα, όχι όλης της κοινωνίας, αλλά της κυρίαρχης αστικής τάξης. Ακριβώς για τον λόγο τούτο, ο πρωταρχικός σκοπός της κρατικής λειτουργίας είναι η διατήρηση του κυρίαρχου κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου, ακόμη κι αν τούτο συνεπάγεται τον περιορισμό της δημοκρατίας και των δημοκρατικών ελευθεριών.

¹² «Επειδή το κράτος γεννήθηκε από την ανάγκη να χαλιναγωγούνται οι ταξικές αντιθέσεις, και επειδή ταυτόχρονα γεννήθηκε μέσα στη σύγκρουση αυτών των τάξεων, είναι κατά κανόνα κράτος της πιο ισχυρής, οικονομικά κυρίαρχης τάξης, που με τη βοήθεια του κράτους γίνεται και πολιτικά κυρίαρχη τάξη και έτσι αποχτά νέα μέσα για την κατάπνιξη και την εκμετάλλευση της καταπιεζόμενης τάξης. Έτσι, το αρχαίο κράτος ήταν πριν από όλα κράτος των δουλοκτητών για την καταπίεση των δούλων, όπως το φεουδαρχικό κράτος ήταν όργανο των ευγενών για την καταπίεση των δουλοπάροικων και των κολίγων, και το σύγχρονο αντιπροσωπευτικό κράτος είναι όργανο εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας από το κεφάλαιο», Φ. Ένγκελς. (1976). *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 183).

¹³ Βλ. Γ. Ρούσης. (1999). *Αρχαία δημοκρατία για πάντα νέα ή η σύγχρονη δημοκρατία ως τερατογένεση της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας και της φιλοσοφικής κριτικής της*, Αθήνα: εκδ. Γκοβόστη (σελ. 220).

β) Το δίπολο βίας και δόλου

Για την πλειονότητα των κλασικών στοχαστών που μελέτησαν τις διάφορες μορφές κρατικής οργάνωσης, αποτελεί κοινός τόπος ότι τα θεμελιακά χαρακτηριστικά της κρατικής εξουσίας είναι ο καταναγκασμός και η δολίως αποσπασμένη συναίνεση, το δίπολο δύναμης και δόλου, βίας και ηγεμονίας.

Ήδη ο Μακιαβέλι, σκιαγραφώντας τα χαρακτηριστικά ενός αποτελεσματικού ηγεμόνα, περιέγραφε παραστατικά *«Όντας λοιπόν ο ηγεμόνας αναγκασμένος να ξέρει να παίζει καλά τα' αγρίμι, πρέπει απ' όλα τους να ξεχωρίσει την αλεπού και το λιοντάρι· γιατί το λιοντάρι δε γλυτώνει από παγίδες κι η αλεπού δε σώνεται από τους λύκους. Χρειάζεται λοιπόν να' ναι αλεπού για να μυρίζεται τις παγίδες και λιοντάρι για να σκιάζει τους λύκους»*¹⁴. Έτσι λοιπόν, τα χαρακτηριστικά της κρατικής εξουσίας είναι ταυτόχρονα η δύναμη του λιονταριού και η πονηριά της αλεπούς, παρ' όλο που στο έργο του προβάλλεται εντονότερα ο καταναγκασμός από την συναίνεση.

Στους θεωρητικούς του Συμβολαίου, η κρατική εξουσία είναι *«προϊόν μιας κοινής αποδοχής η οποία πέραν της βίας υφαρπάζεται και μέσω μιας στρεβλής συνείδησης της πραγματικότητας την οποία αποδίδουν (εννοείται οι θεωρητικοί) είτε στον δόλο των κυρίαρχων είτε και στην ανικανότητα των κυριαρχούμενων»*¹⁵. Στο κράτος του Χομπς, η συναίνεση προκύπτει με την αποδοχή των αστικών αξιών ως καθολικών αξιών που αντιστοιχούν στη φύση του ανθρώπου. Στην πολιτική κοινωνία του Λοκ, η συναίνεση αποσπάται αποστερώντας από τους μη ιδιοκτήτες τον Λόγο. Τα συμφέροντα της κοινωνίας ταυτίζονται με τα συμφέροντα των έλλογων ιδιοκτητών και μέσω της αποδοχής αυτής της ταύτισης απαιτείται η συναίνεση του λαού, άλλως η καταστολή του. Τέλος, ο

¹⁴Βλ. το έργο του «Ο Ηγεμόνας» σε Ν. Μακιαβέλλι. (1984). Έργα, (μτφρ.) Τ. Κονδύλης, τ. Ι, Αθήνα: εκδ. Κάλβος (σελ. 269).

¹⁵ Γ. Ρούσης. (1999). ο.π. (σελ. 230).

ίδιος ο Ρουσσώ διαπιστώνει ότι η συναίνεση των μη ιδιοκτητών αποσπάται μέσω του δόλου των ιδιοκτητών, όχι με την άμεση βία αλλά με τον οικονομικό καταναγκασμό τον οποίο ασκούν οι ιδιοκτήτες στους μη ιδιοκτήτες. Οι πλούσιοι εμφανίζουν τα συμφέροντά τους ως συμφέροντα όλης της κοινωνίας και με τη συναίνεση των φτωχών διαμορφώνουν μια πολιτική κοινωνία που υπερασπίζεται τα συμφέροντά τους. Όμως, η συναίνεση είναι πλαστή, αποτέλεσμα στρεβλής συνείδησης και αλλοτριωμένης βούλησης¹⁶.

Το αστικό κράτος, ενώ εξυπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, τα παρουσιάζει ως συμφέροντα όλης της κοινωνίας, δημιουργώντας έτσι μια απατηλή εντύπωση για την τάχα ουδετερότητά του, και εξαιτίας αυτού του γεγονότος, στηρίζεται ταυτόχρονα στον καταναγκασμό και τη συναίνεση. Περαιτέρω, ακριβώς λόγω αυτής της ψευδαίσθησης της ουδετερότητάς του, η κοινωνική συναίνεση αποσπάται με μέσα ιδεολογικά, δηλαδή με την ψευδή εμφάνιση της πραγματικότητας¹⁷. *«Ο Μαρξ συνδέοντας την ιδεολογική κυριαρχία με την οικονομική κυριαρχία, εντοπίζει το γεγονός ότι η κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας βρίσκει τις ρίζες της στην παραγωγική διαδικασία. Η πραγματοποίηση, ο φετιχισμός και η αποξένωση που γεννιούνται στα πλαίσια της κυριαρχίας της εμπορευματικής παραγωγής γεννούν τη στρεβλή συνείδηση-ιδεολογία, την καθιστούν κυρίαρχη και έτσι τροφοδοτούν την αστική κυριαρχία με μια πλαστή συναίνεση που σε συνδυασμό με την πολιτική βία και την αναπαραγωγή αυτής της ιδεολογίας από το κράτος το καθιστά και συναινετικά αποδεκτό»*¹⁸. Συνεπώς, η κοινωνική συναίνεση αποσπάται μέσω της αστικής ιδεολογικής ηγεμόνευσης. Το αστικό κράτος παρουσιάζεται ως ειδική έκφραση καθολικής ανάγκης και ως φορέας καθολικών αξιών, αυτών δηλαδή της αστικής τάξης. Δύναμη και ιδεολογία, καταναγκασμός και συναίνεση συνυπάρχουν στην κρατική εξουσία¹⁹.

¹⁶ Αναλυτικότερα για κάθε περίπτωση, βλ. Γ. Ρούσης. (1996). *Ο λόγος στην ουτοπία*, Β' έκδοση, Αθήνα: εκδ. Γκοβόστη (σελ. 147 επ.).

¹⁷ Βλ. Γ. Ρούσης. (1994). ο.π. (σελ. 235-236)

¹⁸ Γ. Ρούσης. (1996). ο.π. (σελ. 166-168).

¹⁹ Επισημαίνουμε και την διαφορετική θεώρηση του Γκράμσι, για τον οποίο οι συναινετικοί μηχανισμοί είναι συμπληρωματικοί, εξωτερικοί της χρήσης βίας, δεν συνυπάρχουν μ' αυτήν και συνεπώς η ηγεμονία διαχωρίζεται από την οικονομική κυριαρχία. Για μια κριτική παρουσίαση

Η κινδυνολογία, το ευφυολόγημα της «κανονικότητας» και η επινόηση της «αρχής της κυβερνητικής σταθερότητας»

Η άσκηση της κρατικής εξουσίας στην περίοδο των Μνημονίων, δικαιολογείται άλλοτε με ακατάσχετη κινδυνολογία κι άλλοτε με την ανάγκη για «επιστροφή στην κανονικότητα» και με την προσδοκία μιας επερχόμενης «ανάπτυξης». Όλα τα παραπάνω αποτελούν την επιχειρηματολογία των μνημονιακών κυβερνήσεων για την απόσπαση της λαϊκής συναίνεσης κατά την επιβολή και την εφαρμογή των μέτρων.

Κατά την περίοδο της ελληνικής οικονομικής κρίσης, διαπιστώνεται μια μεταβολή στο περιεχόμενο της αστικής ηγεμονίας και της αποσπώμενης συναίνεσης. Το νέο πρόταγμα για την αστική ηγεμόνευση δεν έχει κατ' ανάγκη θετικό πρόσημο. Συγκεκριμένα, «ένα βασικό, δομικό, στοιχείο που συγκρότησε την κοινωνική συναίνεση στον καπιταλισμό ήταν η πίστη στην αλλαγή προς το καλύτερο και η προσδοκία της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Αυτό πλέον αλλάζει και τίθεται στο επίπεδο των ελάχιστων προσδοκιών. Οι κυριαρχούμενες τάξεις δεν θα ελπίζουν πια σε βελτίωση της ζωής τους αλλά θα συναινούν σε όποιο σχέδιο υπόσχεται τη μη χειροτέρευση, ή ακόμη και τη μη ραγδαία χειροτέρευση»²⁰.

Έτσι, σε κρίσιμα χρονικά σημεία, όπως πριν από την ψήφιση επίπονων νομοθετικών ρυθμίσεων ή σε προεκλογικές περιόδους, οι υποστηρικτές της

της γκραμισιανής θεώρησης και τις διαφοροποιήσεις της από την μαρξιστική και λενινιστική αντίληψη, βλ. Γ. Ρούσης. (1994). ο.π. (σελ. 284 επ.).

²⁰ Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος. (2014). ο.π. (σελ. 111), ο οποίος αποδίδει την μεταβολή αυτή στην αναδιάταξη των κοινωνικών συμμαχιών εξαιτίας της κρίσης, όπου διαπιστώνεται μείωση της παραδοσιακής και της νέας μικροαστικής τάξης και διάρρηξη της σταθερής κοινωνικής συμμαχίας μεταξύ αστικής και μικροαστικής τάξης. Η νέα κοινωνική συμμαχία περιλαμβάνει κυρίως αστικά στρώματα (σελ. 193 επ.).

μνημονιακής πολιτικής, και μάλιστα ευθέως διά στόματος των κυβερνώντων, επικαλούνται την αναγκαιότητα επιβολής των μέτρων, διότι σε αντίθετη περίπτωση είτε «η Ελλάδα θα βγει από την Ευρωζώνη και την ΕΕ», είτε «θα πτωχεύσουμε», είτε «δεν θα πάρουμε τη δόση από τους δανειστές μας» είτε η χώρα «θα επιστρέψει στην εποχή των ελλειμμάτων και στην ανατροπή των μεταρρυθμίσεων»²¹. Με αυτή την κινδυνολογία, καλλιεργείται επισταμένως στην ελληνική κοινωνία ένα αίσθημα φόβου που καταλήγει να αποσπά την λαϊκή συναίνεση, δικαιολογώντας την μνημονιακή πολιτική ως «το μη χείρον βέλτιστον» ή «*minima de malis*».

Παράλληλα όμως, η κοινωνική συναίνεση απαιτείται περαιτέρω και για την διατήρηση της κρατικής εξουσίας. Και τούτο επιδιώκεται από την κυβέρνηση και τους εταίρους της με την πρόταξη αφενός του ευφρολογήματος της «κανονικότητας» και αφετέρου του προσχήματος της «ανάπτυξης». Καλλιεργείται, λοιπόν, στην κοινή γνώμη η εντύπωση ότι η κυβερνητική πολιτική τήρησης των μνημονιακών δεσμεύσεων είναι η καταλληλότερη λύση για την «επιστροφή στην κανονικότητα» και την «ομαλή ανάπτυξη». Η δε, «κανονικότητα» ταυτίζεται με την «ασφάλεια», την «επιστροφή στις Αγορές» και την «ανάπτυξη»²², που δεν είναι όμως τίποτε άλλο παρά το κυρίαρχο καπιταλιστικό σύστημα ανάπτυξης. Με το ιδεολόγημα της «επιστροφής» που μπορεί να διασφαλίσει μόνον η πολιτική αυτή, εντέχνως συγκαλύπτεται η πραγματική κατάσταση της κρίσης, και ευκολότερα αποσπάται η κοινωνική συναίνεση στο αστικό κράτος και τις αξίες του, όπως προϋπήρχε τούτη η συναίνεση και πριν από την κρίση.

²¹ Βλ. άρθρο του πρωθυπουργού Α. Σαμαρά με τίτλο «*Το πιο πυκνό σκοτάδι είναι λίγο πριν χαράξει...*», δημοσιευμένο την 30/11/2014, στην εφημερίδα «*Έθνος της Κυριακής*», <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=22767&subid=2&pubid=64101295> (τελευταία πρόσβαση την 7/12/2014).

²² Βλ. πρόσφατες δηλώσεις του Πρωθυπουργού μετά τη λήξη της Συνόδου Κορυφής των κρατών της Ευρωζώνης (24/10/2014) <http://tvxs.gr/news/ellada/samaras-epistroti-sti-kanonikotita-me-synesi-kai-asfaleia>, καθώς και πλήθος δηλώσεων του Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης, διατυπωμένες συνολικά και ως θέσεις του κόμματος του <http://www.pasok.gr/%CE%BF%CE%B9-%CE%B8%CE%AD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CE%BC%CE%B1%CF%82/>

Τέλος, οι κρίσιμες στιγμές κορύφωσης της αμφισβήτησης προς την κυβέρνηση, ξεπερνιούνται με την επινόηση της *«αρχής της κυβερνητικής σταθερότητας»*. Μπορούμε να αναφέρουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Το πρώτο αφορά την πρόταση δυσπιστίας της 30ης Μαρτίου 2014 κατά του Υπουργού Οικονομικών, που κατέθεσε η κοινοβουλευτική ομάδα της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης (ΣΥΡΙΖΑ). Κατά τη συζήτηση της πρότασης αυτής, η θέση της Κυβέρνησης, διά στόματος του Αντιπροέδρου της, ήταν η απόρριψη της πρότασης δυσπιστίας ως απαράδεκτης διότι, κατά την άποψη αυτή, ο συνταγματικός νομοθέτης με την παράγραφο 2 του άρθρου 84 Σ έθεσε φραγμό στον κοινοβουλευτικό έλεγχο, που δικαιολογείται από την *«αρχή της κυβερνητικής σταθερότητας»*²³.

Ωστόσο, στο δικαιοπολιτικό χώρο του κοινοβουλευτικού συστήματος, η εν λόγω «αρχή» δεν συνάγεται ούτε διατυπώνεται πουθενά. Κι ενώ πράγματι, στο πλαίσιο της αρχής της δεδηλωμένης, υφίσταται ο όρος της «κυβερνητικής αστάθειας» που οδηγεί στη διάλυση της Βουλής, είναι παντελώς αυθαίρετη η διατύπωση μιας «αρχής της κυβερνητικής σταθερότητας», δεδομένου ότι η κυβέρνηση παρουσιάζει σταθερότητα μόνο όταν τυγχάνει της εμπιστοσύνης του κοινοβουλίου. Συνεπώς, στην συγκεκριμένη περίπτωση, η κυβέρνηση επινόησε την εν λόγω αρχή για να περιορίσει τον κοινοβουλευτικό έλεγχο, καταλήγοντας όμως, εν τέλει, να περιστέλλει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.

Κι αφού η εν λόγω «αρχή» δοκιμάστηκε και «πέρασε» στο κοινοβούλιο, ακολούθως η πολιτική εξουσία την επικαλείται και προς την κοινωνία. Έτσι φθάνουμε στο δεύτερο παράδειγμα της πρόσφατης επικαιρότητας που αφορά την εκλογή του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας. Σε αυτή την περίπτωση, η

²³ «Ερμηνεύουμε το Σύνταγμα αναγόμενοι στις αρχές που το διέπουν, στις αρχές που διέπουν ένα σύγχρονο κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης. Το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης διέπεται από την αρχή της δεδηλωμένης και πιο συγκεκριμένα, από το 1975 και μετά στη χώρα μας, από την αρχή της κυβερνητικής σταθερότητας, που αποτελεί ρητή και ευδιάκριτη αρχή της λειτουργίας του πολιτεύματός μας» από τα επίσημα Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων κατά την συνεδρίαση της 30/3/2014 (σελ. 230).

κυβέρνηση και οι εταίροι της επικαλούνται επίμονα την «κυβερνητική σταθερότητα» για την ανάδειξη του ΠτΔ από την παρούσα Βουλή, απορρίπτοντας έτσι το αίτημα διεξαγωγής εκλογών. Με το επιχείρημα της «κυβερνητικής σταθερότητας», το οποίο μάλιστα παρουσιάζεται και ως αίτημα των δανειστών μας, η κυβέρνηση επιτυγχάνει την παραμονή της στην εξουσία.

Συμπερασματικά όλων των ανωτέρω, οι μνημονιακές λύσεις προβάλλονται ως μοναδικές και καθολικά αναγκαίες για την έξοδο από την κρίση και, κατ' αυτόν τον τρόπο, αποσπάται η κοινωνική συναίνεση για νέες μνημονιακές δεσμεύσεις, νέα μέτρα καθώς και την παραμονή των κυβερνώντων στην εξουσία. Ωστόσο, η κοινωνική αυτή συναίνεση είναι, κατ' ουσίαν, προϊόν μιας απατηλής εντύπωσης για την οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα.

Η κρατική βία

Ως αποτέλεσμα της «ραγισμένης» κοινωνικής συναίνεσης και της μεταβολής στο συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, για τα οποία μιλήσαμε παραπάνω, το κράτος προσλαμβάνει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αυταρχικού κράτους²⁴. Στο πλαίσιο της ταξικής πάλης, το κράτος, με σκοπό την διατήρηση του κυρίαρχου κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου, μεταβάλλει τις λειτουργίες του, ενισχύοντας την καταστολή και περιορίζοντας τη δημοκρατία και τις δημοκρατικές ελευθερίες των πολιτών²⁵. Το ίδιο το ταξικό περιεχόμενο του κράτους είναι αυτό που του προσδίδει τον καταναγκαστικό του χαρακτήρα²⁶. Με άλλα λόγια, στο δίπολο βίας-δόλου, όταν η κοινωνική συναίνεση υποχωρεί, το αστικό κράτος «αντεπιτίθεται» με τη χρήση καταναγκαστικής βίας.

²⁴ Για τον αυταρχικό κρατισμό, βλ. και Ν. Πουλαντζάς. (2001). *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, (μτφρ.) Γ. Κρητικός, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο (σελ. 291 επ.), καθώς και του ίδιου Ν. Πουλαντζάς. (1990). ο.π.

²⁵ Βλ. Δ. Καλτσώνης. (2014b). ο.π. (σελ. 161 επ.).

²⁶ Γ. Ρούσης. (1996). ο.π. (σελ. 167).

Στον αυταρχικό κρατισμό, η βία της κρατικής εξουσίας εκδηλώνεται με την αυστηροποίηση της ποινικής νομοθεσίας και την ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών, ενώ παράλληλα εντείνονται και τα φαινόμενα των «εγκλημάτων του κράτους»²⁷. Πράγματι δε, καθ' όλη την περίοδο από το 2009 και εξής, διαπιστώνουμε την ενίσχυση της κατασταλτικής λειτουργίας του ελληνικού κράτους και την περιστολή πολιτικών ελευθεριών μέσα από την κρατική βία και αυθαιρεσία. Όπως ενδεικτικώς μπορούμε να αναφερθούμε στον λεγόμενο «κουκουλονόμο» (Ν. 3772/2009), στον νομοθετικό περιορισμό των συναθροίσεων (ΠΔ 120/2013) αλλά και στις απαγορεύσεις συναθροίσεων²⁸, στην παράνομη χρήση βίας από τις αστυνομικές δυνάμεις κατά τις συναθροίσεις πολιτών κ.α.

Επιπροσθέτως όμως, η άσκηση βίας από την κρατική εξουσία εκδηλώνεται και με την συστηματική παραβίαση του νόμου και του συντάγματος. Μία ακόμα πρακτική που υιοθέτησε η κρατική εξουσία κατά την περίοδο της κρίσης, είναι οι επιτάξεις προσωπικών υπηρεσιών. Ειδικότερα:

Με την από 24 Ιανουαρίου 2013 απόφαση του Πρωθυπουργού κηρύχθηκαν σε κατάσταση πολιτικής κινητοποίησης οι εργαζόμενοι στη «Σταθερές Συγκοινωνίες (ΣΤΑΣΥ) ΑΕ» και με βάση την απόφαση αυτή εξεδόθη η ΚΥΑ των Υπουργών Οικονομικών και Ανάπτυξης, Ανταγωνιστικότητας, Υποδομών, Μεταφορών και Δικτύων (ΦΕΚ Β' 106/24.01.2013) με την οποία επιτάχθηκαν οι προσωπικές υπηρεσίες των απεργών εργαζομένων στις συγκοινωνίες καθώς και η χρήση του συνόλου των ακίνητων και κινητών μέσων που είναι απαραίτητα για την εκτέλεση του συγκοινωνιακού έργου. Επιπλέον, με την από 11 Μαΐου 2013 απόφαση του Πρωθυπουργού κηρύχθηκε σε κατάσταση πολιτικής

²⁷ Βλ. Δ. Καλτσώνης. (2014b). ο.π. (σελ. 184 επ.).

²⁸ Κατά την περίοδο της κρίσης, η δημόσια, υπαίθρια συνάθροιση ή πορεία έχει απαγορευθεί ήδη δύο φορές μέχρι σήμερα, πρώτον, το 2011 (9-11/2/2011), επί κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου, και, δεύτερον, το 2014 (5-6/12/2014), επί κυβερνήσεως Α. Σαμαρά.

κινητοποίησης το σύνολο των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και οι αναγκαίοι πόροι, και με βάση την απόφαση αυτή εξεδόθη η ΚΥΑ των Υπουργών Οικονομικών, Εσωτερικών και Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΦΕΚ Β' 1140/11.05.2013) με την οποία επιτάχθηκαν οι προσωπικές υπηρεσίες των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης καθώς και η χρήση ακίνητων και κινητών μέσων, που ήταν απαραίτητα για την διεξαγωγή και ολοκλήρωση των πανελλαδικών εξετάσεων.

Η επίταξη των προσωπικών υπηρεσιών στις συγκοινωνίες και στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση έλαβε χώρα διότι οι εργαζόμενοι αφενός απεργούσαν αφετέρου είχαν εξαγγείλει απεργιακές κινητοποιήσεις. Η δικαιολογητική δε, βάση για την επίταξη ήταν η «σοβαρή κοινωνική διαταραχή» λόγω των απεργιών που τάχα απειλούσε ή επαπειλούσε την «δημόσια τάξη και την υγεία». Εν τούτοις, οι παραπάνω επιτάξεις παραβιάζουν το άρθρο 22 παρ. 4 του Συντάγματος²⁹. Συγκεκριμένα, η «σοβαρή κοινωνική διαταραχή της χώρας» και η «δημόσια τάξη» δεν αποτελούν κατά το Σύνταγμα λόγους επίταξης. Εξάλλου, αναφορικά με την επίταξη στις συγκοινωνίες, η διαταραχή αφορούσε μόνον το λεκανοπέδιο της Αττικής και όχι όλη τη χώρα. Επιπροσθέτως όμως, δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι στις παραπάνω περιπτώσεις συνέτρεξε οποιοσδήποτε κίνδυνος για την δημόσια υγεία, όπως αυτή νοείται κατά την έννοια του άρθρου 22 παρ. 4 Σ, ήτοι με την πρόκληση και/ή διάδοση λοιμωδών, μολυσματικών ή μεταδοτικών ασθενειών, που πρέπει να αναφέρονται ρητώς και συγκεκριμένως στην απόφαση επίταξης³⁰.

²⁹ «Οποιαδήποτε μορφή αναγκαστικής εργασίας απαγορεύεται. Ειδικοί νόμοι ρυθμίζουν τα σχετικά με την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών σε περίπτωση πολέμου ή επιστράτευσης ή για την αντιμετώπιση αναγκών της άμυνας της Χώρας ή επείγουσας κοινωνικής ανάγκης από θεομηνία ή ανάγκης που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία, καθώς και τα σχετικά με την προσφορά προσωπικής εργασίας στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης για την ικανοποίηση τοπικών αναγκών» (Σ 22 παρ. 4).

³⁰ Βλ. και Κ. Χρυσόγονος. (1992). *Η απαγορευση της αναγκαστικής εργασίας και η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας (σελ. 226-227).

Παρ' όλα αυτά, το ΣτΕ, με τις υπ' αριθμ. 1764/2014, 1765/2014 και 1766/2014 αποφάσεις της Ολομέλειάς του, έκρινε συνταγματικές τις πράξεις των παραπάνω επιτάξεων. Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι εν λόγω αποφάσεις αυτές του ΣτΕ δεν είναι κάτι καινοφανές. Αντίστοιχο νομολογιακό προηγούμενο αποτελεί η ΣτΕ(Ολ.) 957/1978, με την οποία κρίθηκε νόμιμη και συνταγματική η επίταξη λεωφορείων στην περιοχή της πρωτεύουσας λόγω εξαγγελιών απεργιακών κινητοποιήσεων το έτος 1976, κρίνοντας ότι η επίταξη ήταν αναγκαία «*προς θεραπείαν άμεσου κοινωνικής ανάγκης, δυνάμενης να θέση εις κίνδυνον την δημόσιαν τάξιν*». Ως προς την έννοια της δημόσιας τάξης, ο εισηγητής της υπόθεσης, Μ. Δεκλερής, σημείωνε ότι αυτή δεν είναι μεν αντιληπτή ως τρίπτυχο «δημόσια ασφάλεια – δημόσια υγεία – ησυχία» καθόσον αυτή η σύλληψη «*πρόκειται περί θεωρητικής εκδοχής “δημοσίας τάξεως” παρωχημένου πολιτικού συστήματος (κράτος-χωροφύλαξ) αντιστοιχούντος εις το εκλιπόν φιλελεύθερον οικονομικόν σύστημα του laissez faire και έχοντος μάλλον στοιχειώδη δομήν εξασφαλίζουσα τας βασικάς λειτουργίας του κράτους (άμυναν – ασφάλειαν – δικαιοσύνην)*», όμως, στα πλαίσια ενός παρεμβατικού κράτους, κατέληγε ότι η δημόσια τάξη «*συγχρόνου πολιτικού συστήματος με ανεπτυγμένον διοικητικόν μηχανισμόν εξασφαλίζοντα την παροχήν πολλαπλών κοινωνικών υπηρεσιών είναι έννοια ευρύτερα και βαίνει πέραν της εξασφάλισεως των ειρημένων στοιχειωδών λειτουργιών του κράτους*»³¹. Η διαφορά στην νομολογιακή κρίση του ΣτΕ το έτος 1978 και το έτος 2014 είναι ότι στις πρόσφατες αποφάσεις, οι επιτάξεις είναι αποδεκτές στην κρίση του δικαστή όχι λόγω δημόσιας τάξης αλλά λόγω της απειλούμενης ή επαπειλούμενης δημόσιας υγείας. Με την ίδια όμως ευκολία, το ΣτΕ διευρύνει την έννοια της δημόσιας υγείας ώστε τελικά να νομιμοποιήσει την κρατική εξουσία.

Η ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών αφενός και η συστηματική παραβίαση του νόμου και του συντάγματος αφετέρου οδηγούν στην περιστολή του κοινωνικού κράτους δικαίου, την αποδυνάμωση της λαϊκής κυριαρχίας και

³¹ Βλ. Β. Ανδρουλάκης. «Σκέψεις γύρω από τον δικαστικό έλεγχο της ρυθμιστής παρέμβασης του κράτους στην οικονομία». 3/10/2010. <http://www.constitutionalism.gr/site/1712-skeceis-gyrgw-apo-ton-dikastiko-elegho-tis-rytmisti/> (τελευταία πρόσβαση την 5/12/2014)

τον περιορισμό της δημοκρατίας. Πράγματι δε, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, το ελληνικό κράτος έχει μεταβάλει και την κατασταλτική και την πολιτική λειτουργία του, παραβιάζοντας την συνταγματική νομιμότητα, με σκοπό την συρρίκνωση της λαϊκής συμμετοχής, ώστε να αποκλείσει τις φωνές που δεν συναινούν στην εξουσία του. Τις εκδηλώσεις της μεταβολής στην πολιτική λειτουργία του ελληνικού κράτους που αποδυναμώνουν την λαϊκή κυριαρχία, θα αναπτύξουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Δύο καταληκτικές παρατηρήσεις

Πριν να προχωρήσουμε όμως, στις ενέργειες με τις οποίες το ελληνικό κράτος έχει περιστείλει την λαϊκή κυριαρχία, θα πρέπει να επιστημόσουμε δύο καταληκτικές παρατηρήσεις.

Πρώτον, τα μέτρα της μνημονιακής πολιτικής επιβάλλονται ενόψει του λεγόμενου «υπέρτερου δημόσιου συμφέροντος της εξόδου της χώρας από την κρίση». Στο σημείο τούτο όμως διαπιστώνουμε μία επανανοηματοδότηση του δημοσίου συμφέροντος. Ειδικότερα, παρατηρούμε ότι αφενός στην επιχειρηματολογία του νομοθέτη για την επιβολή των μέτρων αφετέρου στην κρίση των ανωτάτων ελληνικών δικαστηρίων κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης³², γίνεται αναφαίρετη επίκληση και εκτίμηση του δημοσίου συμφέροντος. Εν τούτοις, τόσο στο πνεύμα του νομοθέτη όσο και στον δικανικό συλλογισμό, το δημόσιο συμφέρον ισοδυναμεί με το δημοσιονομικό συμφέρον της χώρας, που ταυτόχρονα, αποτελεί και σκοπό κοινού ενδιαφέροντος των κρατών μελών της Ευρωζώνης, ενόψει της καθιερούμενης από τη νομοθεσία της ΕΕ υποχρέωσης για δημοσιονομική πειθαρχία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το δημόσιο συμφέρον ταυτίζεται με το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου. Ωστόσο, ο αμιγώς ταμειευτικός σκοπός του Δημοσίου δεν αποτελεί άμεσο σκοπό δημοσίου

³² Ενδεικτικώς αναφέρονται, εκτός από την ΣτΕ(Ολ.) 668/2012, και οι ΣτΕ (Ολ.) 1286/2012, ΑΕΔ 25/2012

συμφέροντος³³. Έτσι, ενώ το δημόσιο συμφέρον βασίζεται στη αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, εύλογα διερωτάται κανείς ποιο είναι το συνταγματικό έρεισμα ενός αμιγώς ταμειακού συμφέροντος. Έτι όμως περαιτέρω, από απλό οικονομικό (εισπρακτικό) συμφέρον μετατρέπεται σε επιτακτικό, δημοσιονομικό, ζωτικό για το κράτος συμφέρον επιβίωσής του³⁴. Υπό το πρίσμα αυτό, γίνεται λόγος για μία διαρκή κατάσταση ανάγκης, θύμα της οποίας είναι το κράτος δικαίου³⁵.

Από όλα τα παραπάνω και με βάση όσα αναπτύξαμε στο παρόν κεφάλαιο, καταλήγουμε στην πρώτη παρατήρησή μας ως εξής: Η επανανοηματοδότηση του δημοσίου συμφέροντος, εξαιτίας της κρίσης, καταδεικνύει εμφανώς, αποκαλύπτει, τον ταξικό χαρακτήρα του ελληνικού κράτους που ταυτίζει το δημόσιο συμφέρον με το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου, προκειμένου να εξυπηρετήσει και να διαφυλάξει τα συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης.

Δεύτερον, τα μέτρα επιβάλλονται με την επίκληση μιας κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Εξίσου, η κρατική εξουσία ασκείται με την επίκληση ενός καθεστώτος εξαίρεσης. Παρατηρούμε όμως, ότι αυτό το «διαρκές καθεστώς εξαιρετικής κατάστασης» δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία έκφραση του καταναγκαστικού χαρακτήρα του αστικού κράτους, που εκδηλώνεται σε περιόδους κρίσης όταν εκλείπει η κοινωνική συναίνεση για την αποδοχή της κρατικής εξουσίας.

³³ Βλ. Ι. Μαθιουδάκης. «Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης. Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψη.) και 1620/2011 (κατά πλειοψη.) του ΣΤ' Τμ. Του ΣτΕ». 1/9/2011. <http://constitutionalism.gr/> (τελευταία πρόσβαση την 5/3/2013). Βλ. επίσης, Γ. Δρόσος. «Ζητήματα συνταγματικής οργάνωσης, δικαστικής προστασίας και δημοκρατίας στην εποχή της σημερινής κρίσης». <http://www.constitutionalism.gr/> (τελευταία πρόσβαση την 5/3/2013).

³⁴ Βλ. Μαθιουδάκης Ι., ο.π.

³⁵ Βλ. Γ. Κατρούγκαλος. (2012). ο.π. (σελ. 217 και 275-276), ο οποίος κάνει λόγο και για «Παρασύνταγμα του Μνημονίου». Επίσης, βλ. και Κ. Γιαννακόπουλος. «Το κράτος δικαίου και η εθνική κυριαρχία μπροστά στο ΔΝΤ». *ΕφημΔΔ*, 1/2010, σελ. 2-3, όπου παρουσιάζεται η απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Λετονίας της 21^{ης} Δεκεμβρίου 2009, με την οποία, αν και έγινε δεκτό ότι σε περιόδους σοβαρής οικονομικής κρίσης ο νομοθέτης διαθέτει ευρεία διακριτική ευχέρεια επιλογών, δεν είναι δυνατό η ανάγκη κάλυψης του δημοσιονομικού ελλείμματος να λειτουργήσει ως γενική κατάσταση ανάγκης που αναιρεί την προστασία των δικαιωμάτων και την αρχή του κράτους δικαίου.

Συνεπώς, έχοντας υπόψη όλα όσα εξετάσαμε στο παρόν κεφάλαιο και με τις δύο αυτές καταληκτικές παρατηρήσεις, συνοψίζουμε στο εξής: Η διατήρηση του κυρίαρχου κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου της αστικής τάξης, αφενός υπαγορεύεται από το ταξικό περιεχόμενο του ελληνικού κράτους και αφετέρου επιδιώκεται κατά την άσκηση της κρατικής εξουσίας.

II. Η αποδυνάμωση της λαϊκής κυριαρχίας

Η διασφάλιση των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης, σε περιόδους κρίσης, απαιτεί την συγκέντρωση της εξουσίας στους κυβερνώντες που, κατ' αποτέλεσμα, οδηγεί στον περιορισμό της λαϊκής συμμετοχής και του λαϊκού ελέγχου και άρα στην αποδυνάμωση της λαϊκής κυριαρχίας. Διαπιστώνεται γενικά η τάση υποβάθμισης των αντιπροσωπευτικών θεσμών και η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας³⁶, με την επίκληση έκτακτης ανάγκης όπου τελικά «*δημοκρατία μετατρέπεται από κοινοβουλευτική σε κυβερνητική*»³⁷.

Το παραπάνω φαινόμενο επαναλαμβάνεται στις περιοδικές³⁸ οικονομικές κρίσεις. Ήδη, αναφερόμενος στην κρίση της δεκαετίας του 1930, ο Αλ. Σβώλος σημείωνε ότι «*υπό την πίεσιν της κρίσεως, φέρεται μοιραίως προς την ενίσχυσιν του κράτους, δια την συντήρησιν της αρχούσης τάξεως (...) και δια την εξουδετέρωσιν των συνεπειών του λαϊκού ελέγχου επί της ασκήσεως των τόσον εκτεταμένων, σήμερον, αρμοδιοτήτων της πολιτικής εξουσίας (...) Η ενίσχυσιν της εκτελεστικής εξουσίας και του κράτους γενικώς εν τη συγχρόνω δημοκρατία (...)*

³⁶ Χαρακτηριστική τακτική του νεοφιλελευθερισμού σε περιόδους κρίσης είναι η «υποβάθμιση του κοινοβουλίου και των αστικοδημοκρατικών θεσμών, όχι διά της τυπικής τους κατάργησης, αλλά μέσω της ουσιαστικής αποδυνάμωσής τους», βλ. Δ. Καλτσώνης. (2005). *Δίκαιο, κοινωνία, τάξεις*, Αθήνα εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 104).

³⁷ G. Agamben. (2007). *Κατάσταση Εξαιρέσεως: Όταν η «έκτακτη ανάγκη μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη (σελ. 59-72).

³⁸ Οι οικονομικές κρίσεις του καπιταλιστικού συστήματος επαναλαμβάνονται περιοδικά. Έτσι και η ελληνική οικονομική κρίση δεν είναι κρίση χρέους ή ελλειμμάτων, αλλά κρίση δομική, βλ. Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών. (2013). *Ο μαρξισμός και η ελληνική οικονομική κρίση*, Αθήνα: εκδ. Gutenberg (σελ. 25).

θα σημάνη ή ότι η πλειοψηφία θέλει να ασκή την πολιτικήν εξουσίαν, χωρίς να ενοχλήται από τα δικαιώματα της μειοψηφίας, πολιτικά ή ατομικά, ή ότι η μειοψηφία θέλει να ασκή την εξουσίαν, χωρίς να λαμβάνη υπ' όψιν την θέλησιν ή την αντίστασιν της πλειοψηφίας»³⁹. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο λειτουργεί το ελληνικό κράτος και κατά την περίοδο της σύγχρονης κρίσης.

α) Η υποβάθμιση του κοινοβουλίου

Η υποβάθμιση του κοινοβουλίου είναι έκδηλη κατά την άσκηση της κρατικής εξουσίας καθ' όλη την περίοδο της κρίσης. Η συζήτηση και ψήφιση των νομοσχεδίων γίνεται κατά παράβαση της διαδικασίας που ορίζουν τα άρθρα 76 και 72 παρ. 4 Σ. Πολλά και κρίσιμα νομοσχέδια εισάγονται προς ψήφιση με τη διαδικασία του κατεπείγοντος. Κατ' αυτόν τον τρόπο όμως, εκλείπει η δημόσια συζήτηση επί των νομοσχεδίων και επιπλέον περιορίζεται ο χρόνος για την οργάνωση και αντίδραση των συνδικαλιστικών και άλλων φορέων. Εξάλλου, κρίσιμες διαρθρωτικές αλλαγές προωθούνται προς ψήφιση από τα θερινά τμήμα της Βουλής.

Περαιτέρω, οι ρυθμίσεις έρχονται στη Βουλή με τη μορφή δυσανάγνωστων και πολυσέλιδων «πολυνομοσχεδίων», που περιλαμβάνουν ρυθμίσεις άσχετες μεταξύ τους. Σε κρίσιμα μάλιστα νομοσχέδια, διαπιστώνεται η πρακτική να εισάγονται προς ψήφιση οι ρυθμίσεις, φερόμενες όλες σε ένα ενιαίο άρθρο. Η πρακτική αυτή, κατά παράβαση του Σ 74 παρ. 5, υιοθετείται από την κυβέρνηση για να αποτρέψει τον κίνδυνο διαφοροποίησης της ψήφου των βουλευτών της κυβερνητικής πλειοψηφίας σε ένα ή περισσότερα από τα επιμέρους μέτρα και για να τους αναγκάσει έτσι, στη βάση της κομματικής πειθαρχίας και με τον

³⁹ Βλ. Α. Σβώλος. (1972). *Προβλήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας*, τ. ΙΙ, Αθήνα: εκδ. Στοχαστής (σελ. 95 ε.) και του ιδίου Α. Σβώλος. (1957). *Νομικά Μελέται*, Αθήνα: εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου (σελ. 317 επ.), καθώς και Βουλή των Ελλήνων. (2009). *Αλέξανδρος Σβώλος: ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής*, (επιμ.) Γ. Κασσιμάτης & Γ. Αναστασιάδης, Αθήνα: εκδ. Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων (σελ. 143 επ.).

φόβο της διαγραφής τους, να υπερψηφίσουν τελικώς το σύνολο των μέτρων. Αυτή βέβαια η μεθόδευση προσβάλλει το δικαίωμα της κατά συνείδηση ψήφου των βουλευτών (Σ 60 παρ. 1)⁴⁰.

Έτι όμως περαιτέρω, η μνημονιακή πολιτική ευθύς εξ αρχής παραγκώνισε και αποδυνάμωσε την εξουσία του κοινοβουλίου κατά τη λήψη των κρίσιμων και δεσμευτικών για τη χώρα μας αποφάσεων. Συγκεκριμένα, ήδη οι συμφωνίες δανεισμού με ΔΝΤ, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ΕΚΤ αλλά και ορισμένες δανειακές συμβάσεις δεν κυρώθηκαν με νόμο καθόσον ουδέποτε εισήχθησαν στη Βουλή κατά παράβαση του Σ 36 παρ. 2⁴¹. Στη συνέχεια δε, τα Μνημόνια που ήρθαν στη Βουλή δεν κυρώθηκαν με την απαιτούμενη αυξημένη πλειοψηφία των 2/3 σύμφωνα με το Σ 28 παρ. 3⁴². Επιπλέον όμως, τόσο με την παράγραφο 4 του άρθρου πρώτου του Ν. 3845/2010 όσο και με το α. 93 Ν. 3862/2010 εξουσιοδοτήθηκε ο Υπουργός Οικονομικών να υπογράφει κάθε μνημόνιο συνεργασίας, συμφωνία ή σύμβαση δανεισμού, διμερή ή πολυμερή, με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, τα κράτη - μέλη της ζώνης του ευρώ, το ΔΝΤ και την ΕΚΤ, προκειμένου να εφαρμοστεί το πρόγραμμα του μηχανισμού στήριξης. Οι δε, υπογραφείσες συμφωνίες, σύμφωνα με τις οικείες διατάξεις των νόμων, έρχονται στη Βουλή, όχι για κύρωση όπως προβλεπόταν αρχικά, αλλά για απλή «*συζήτηση και ενημέρωση*»⁴³. Κοντολογίς, επί των δεσμευτικότερων συμφωνιών για τη χώρας μας, το ελληνικό κοινοβούλιο ουδεμία απόφαση λαμβάνει, παρά μονό ενημερώνεται για τα τετελεσμένα.

Συνολικά, η κυβερνητική πολιτική επιδιώκει άλλοτε τον παραγκωνισμό του κοινοβουλίου κι άλλοτε την υποβάθμιση του ρόλου του σε απλή επικύρωση ή

⁴⁰ Βλ. Κ. Χρυσόγονος. (2013). ο.π. (σελ. 177-179).

⁴¹ Αναλυτικά για το ιστορικό της σύναψης των συμφωνιών και συμβάσεων και για τα νομικά ζητήματα που ανακύπτουν βλ. Γ. Κασσιμάτης. (2010). *Οι συμφωνίες δανεισμού της Ελλάδας με την ΕΕ και το ΔΝΤ*, Αθήνα: ΔΣΑ

⁴² Βλ. Γ. Κασσιμάτης. ο.π., επίσης Γ. Κατρούγκαλος. (2010). «*Memoranda sunt Seranda?*». *ΕφημΔΔ*, 2/2010, σελ. 11 επ.

⁴³ Βλ. Κ. Χρυσόγονος. (2010). «*Η χαμένη τιμή της Ελληνικής Δημοκρατίας*». *ΝοΒ*, 6/2010, σελ. 86 επ., ο οποίος αναφέρει με καυστικό ύφος «*ως εάν να επρόκειτο όχι για το νομοθετικό σώμα, αλλά για λέσχη συζητήσεων ή για καφενείο*».

απλή συζήτηση και ενημέρωση. Διάχυτη δε, είναι η απαξίωση του θεσμού του κοινοβουλίου τόσο από τον Πρωθυπουργό, ο οποίος συχνά απουσιάζει από την «Όρα του Πρωθυπουργού», όσο και από τους υπουργούς που τελικά φαίνεται να υιοθετούν κι αυτοί την ίδια στάση⁴⁴. Εν τέλει, διαπιστώνουμε ότι το κύριο έργο της πολιτικής εξουσίας ασκείται από αφανή κέντρα λήψης αποφάσεων, απροσπέλαστα στον λαϊκό έλεγχο, και τούτο επιτυγχάνεται με την συγκέντρωση της εξουσίας στην κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας⁴⁵.

β) Η ενίσχυση εκτελεστικής εξουσίας

Εκτός από τις έκδηλες ενέργειες ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας στις οποίες θα αναφερθούμε αμέσως κατωτέρω, ήδη ο σχηματισμός της κυβέρνησης Παπαδήμου τον Νοέμβριο του 2011 - πέρα από την οριακή νομιμότητα της διαδικασίας - υποδήλωνε την τάση συγκέντρωσης της εξουσίας κατά την λήψη αποφάσεων και τον πλήρη παραγκωνισμό του λαού αλλά και των εκλεγμένων βουλευτών του. Συγκεκριμένα, η κυβέρνηση Παπαδήμου σχηματίστηκε κατά παράκαμψη της διαδικασίας που προβλέπει το άρθρο 38 παρ. 2 του Σ. Εν προκειμένω, ο νέος Πρωθυπουργός και η κυβέρνησή του δεν προέκυψαν από εκλογή από την κοινοβουλευτική ομάδα του τότε κυβερνώντος κόμματος (ΠΑΣΟΚ) κατόπιν ατομικής παραίτησης του τότε Πρωθυπουργού (Γ.Παπανδρέου). Ούτε όμως μετά από βουλευτικές εκλογές κατόπιν παραίτησης συνολικά της κυβέρνησης. Παραδόξως, η κυβέρνηση Παπαδήμου προέκυψε μετά από συμφωνία, με υπόδειξη του νέου πρωθυπουργού από τους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων ΠΑΣΟΚ, ΝΔ, ΛΑΟΣ. Ωστόσο, με αυτόν τον σχηματισμό, η κυβέρνηση Παπαδήμου δεν ήταν αποτέλεσμα ούτε της λαϊκής εντολής ούτε καν

⁴⁴ Σ. Σακελλαρόπουλος. (2014). ο.π. (σελ. 120).

⁴⁵ Προς τούτο έχει συντελέσει και ο αρχηγικός χαρακτήρας των ελληνικών κομμάτων, βλ. Δ. Καλτσώνης. (2014b). ο.π.(σελ. 179-180), επίσης Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου. «Συμμετοχική ναι, αλλά πρώτα, δημοκρατία». *περ. Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 24/2004, σελ. 1321 επ., καθώς και Π. Φουντεδακη. «Ave Caesar!». *περ. Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 24/2004, σελ. 1311 επ.

της ελεύθερης συζήτησης και ψηφοφορίας στα συλλογικά όργανα των κομμάτων, κατά παράβαση του άρθρου 29 Σ για εσωκομματική δημοκρατία⁴⁶.

Περαιτέρω, κατά την περίοδο της κρίσης, χαρακτηριστικό της κρατικής εξουσίας είναι η συστηματική έκδοση Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου. Ειδικότερα:

Το ελληνικό Σύνταγμα προβλέπει δύο περιπτώσεις έκδοσης ΠΝΠ: α) σε έκτακτες περιπτώσεις εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης (Σ 44 παρ.1) και β) σε περίπτωση εφαρμογής του νόμου για την κατάσταση πολιορκίας προκειμένου να αντιμετωπιστούν επείγουσες ανάγκες ή να αποκατασταθεί ταχύτερα η λειτουργία των συνταγματικών θεσμών (Σ 48 παρ.5). Συνεπώς, η έκδοση ΠΝΠ συνιστά μια έκτακτη νομοθετική αρμοδιότητα, η οποία, κατά παρέκκλιση, ανατίθεται σε όργανα της εκτελεστικής εξουσίας⁴⁷. Για την εφαρμογή δε, του άρθρου 44 παρ. 1 Σ τίθεται ως ουσιαστική προϋπόθεση, η έκτακτη ανάγκη που είναι και εξαιρετικά επείγουσα και απρόβλεπτη⁴⁸.

Εν τούτοις, κατά πλήρη καταστρατήγηση του άρθρου 44 παρ. 1 Σ, η μνημονιακή πολιτική επέλεξε την έκδοση ΠΝΠ ως συνήθη τρόπο νομοθέτησης, χωρίς όμως να συντρέχουν έκτακτες επείγουσες και απρόβλεπτες ανάγκες και, μάλιστα ενόσω η Βουλή βρισκόταν σε σύνοδο και μπορούσε να νομοθετήσει με την τακτική διαδικασία⁴⁹. Οι ΠΝΠ προέβλεπαν σε ορισμένες περιπτώσεις πολλαπλές ρυθμίσεις (βλ. «ΠΝΠ-σκούπα» της 4^{ης}/12/2012 για τις τροποποιήσεις του Ν. 4093/2012 και άλλων νόμων) αλλά και εξαιρετικά επίπονες (π.χ. μισθολογικά θέματα, διαθεσιμότητα δημοσίων υπαλλήλων κλπ). Η τακτική αυτή εφαρμόστηκε ακόμα περισσότερο με την σταδιακή εξασθένιση της

⁴⁶ Βλ. Κ. Χρυσόγονος. (2013). ο.π. (σελ. 49-51).

⁴⁷ Για την έντονη αντίδραση της αντιπολίτευσης κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975, βλ. Δ. Καλτσώνης. (2011b). ο.π. (σελ. 587 επ., 590 επ., 599 επ.)

⁴⁸ Για τις έννοιες της «εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης», βλ. Π. Παραράς. (1981). *Αι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου του Προέδρου της Δημοκρατίας*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλας

⁴⁹ Βλ. Κ. Χρυσόγονος. (2013). ο.π (σελ. 57-60), αλλά και του ίδιου Κ. Χρυσόγονος. (1991). «Ο έλεγχος συνδρομής των ουσιαστικών προϋποθέσεων για την έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου». *Ελλάδη*, σελ. 710 επ.

κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας λόγω της αυξανόμενης κοινωνικής δυσαρέσκειας που οδηγούσε σε κρούσματα απειθαρχίας των βουλευτών από την κομματική τους ηγεσία. Έτσι, η κυβέρνηση απέφυγε την δημόσια συζήτηση για τα μέτρα και την όποια αντιπολίτευση για την επιβολή τους, ενώ επιπλέον, έφερε τους βουλευτές της κυβερνητικής πλειοψηφίας προ τετελεσμένων και εφαρμοσμένων μέτρων, εξαναγκάζοντάς τους να κυρώσουν τελικά τα μέτρα και για την μελλοντική τους ισχύ. Συγκεκριμένα, ενώ πριν να ξεσπάσει η κρίση και στις αρχές αυτής (2009) καμία ΠΝΠ δεν κυρώθηκε με νόμο, το 2010 κυρώθηκαν από την Βουλή 2 ΠΝΠ, το 2011 κυρώθηκαν με νόμο 4 ΠΝΠ και το 2012 κυρώθηκαν από την Βουλή 25 ΠΝΠ (!) Εξάλλου, δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις εξεδόθησαν ΠΝΠ οι οποίες δεν ήρθαν στη Βουλή προς κύρωση εντός των προβλεπομένων 40 ημερών και άρα δεν κυρώθηκαν με νόμο για να ισχύουν στο εξής, όμως εν τω μεταξύ, σε αυτό το χρονικό διάστημα των 40 ημερών επήλθαν αναπότρεπτα τα αποτελέσματα που επιδιώκονταν με την έκδοσή τους.

Η καταχρηστική έκδοση των ΠΝΠ για την επιβολή των μέτρων και το γενικότερο φαινόμενο της παραγωγής δικαίου με νομοθετικές εξουσιοδοτήσεις (βλ. ευρεία έκδοση ΥΑ, ΠΥΣ κλπ)⁵⁰ συνεπάγεται την *de facto* κατάργηση της νομοθετικής αρμοδιότητας του κοινοβουλίου, την οποία σφετερίζεται η εκτελεστική εξουσία κατά παράβαση της αρχής διάκρισης των εξουσιών και προς πλήρη αποδυνάμωση της λαϊκής κυριαρχίας. Επιπλέον, ιδιαίτερη σημασία αποκτά το φαινόμενο της ενίσχυσης της κορυφής της εκτελεστικής εξουσίας⁵¹, η οποία συνεπάγεται και την ενίσχυση εξωθεσμικών κέντρων εξουσίας, που ως επί το πλείστον είναι αφανή και απροσπέλαστα στον λαϊκό έλεγχο.

⁵⁰ Η πρακτική των νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης του μεσοπολέμου, καθώς και κατά τον εμφύλιο πόλεμο και μετά από αυτόν υπό το Σύνταγμα του 1952. Βλ. Δ. Καλτσώνης. (2014b). ο.π. (σελ. 174-175) καθώς επίσης Ν. Αλιβιζάτος. (1983). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο (σελ. 171 επ., 204 επ.).

⁵¹ Βλ. ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του Πρωθυπουργού (πχ. Ν. 3839/2010 άρθρο έβδομο), εξουσιοδότηση στον Υπουργό Οικονομικών (Ν. 3847/2010 άρθρο πρώτο παρ. 9, Ν. 3862/2010 α. 93).

Το Διακύβευμα

Στο πρώτο μέρος τα μελέτης μας διαπιστώσαμε ότι, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, έχουν επιβληθεί μέτρα εξαιρετικά επαχθή που επέφεραν αισθητά βίαιες και απότομες μεταβολές στην ελληνική κοινωνία. Ως σπουδαιότερη συνέπεια των διαρθρωτικών αλλαγών και των νομοθετικών επεμβάσεων εντοπίσαμε την βίαιη και άνιση αναδιανομή του πλούτου, που έχει διαμορφώσει συνθήκες εκμετάλλευσης και κοινωνικής ανισότητας. Έτσι, από τη μια μεριά τα ασθενέστερα λαϊκά στρώματα οδηγούνται στην οικονομική και φυσική εξόντωση και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού διαβιεί σε συνθήκες οικονομικής εξαθλίωσης, ενώ από την άλλη μεριά, μία μικρή μερίδα του επιχειρηματικού κεφαλαίου αποκερδαίνει οικονομικό όφελος από τις συνθήκες που έχουν διαμορφώσει τα επιβαλλόμενα μέτρα.

Η ανισότητα της κοινωνικής πραγματικότητας νομοτελειακά οξύνει τις κοινωνικές αντιθέσεις και προκαλεί αντιδράσεις από τα θιγόμενα λαϊκά στρώματα. Διαπιστώσαμε, επίσης, ότι, κατά την περίοδο της κρίσης, η κρατική εξουσία δεν απολαμβάνει αδιαμφισβήτητη την κοινωνική συναίνεση για την άσκηση της κυβερνητικής πολιτικής. Αντιθέτως, η κοινωνική συναίνεση έχει διαρραγεί, υποδηλώνοντας μία σαφή μεταβολή του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων.

Στη συνέχεια, εξετάσαμε το περιεχόμενο και την λειτουργία του κράτους και καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι η άσκηση της κρατικής εξουσίας επιδιώκει την διατήρηση και αναπαραγωγή του κυρίαρχου κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου, γεγονός που οφείλεται στο ίδιο το ταξικό περιεχόμενο του ελληνικού κράτους. Συνακόλουθα, καταγράψαμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις μορφές αυταρχικού κρατισμού που έχει υιοθετήσει το ελληνικό κράτος προκειμένου να ανταπεξέλθει στη νέα κατάσταση μιας κοινωνίας που δεν δίδει παρά μόνο την «ραγισμένη» συναίνεσή της στην κυβερνητική πολιτική.

Τέλος, καταγράψαμε τον τρόπο με τον οποίο το ελληνικό κράτος της κρίσης επιδιώκει την υποβάθμιση του ελληνικού κοινοβουλίου και την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, ιδιαιτέρως δε της κορυφής της, γεγονός που συνεπάγεται την αποδυνάμωση της λαϊκής κυριαρχίας. Ωστόσο, η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, η αποδυνάμωση του κοινοβουλίου και η αποξένωση του λαού από την άσκηση της κρατικής εξουσίας και τον έλεγχο των κυβερνώντων, οδηγεί τελικά στην αποδυνάμωση της κοινωνίας.

Μέσα από την συνολική εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας όπως έχει διαμορφωθεί στην ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο της κρίσης, διαπιστώνουμε ότι έχει επέλθει ραγδαία συρρίκνωση της δημοκρατίας. Η ιστορική εμπειρία δείχνει ότι οι οικονομικές και πολιτικές κρίσεις ξεπερνιούνται είτε με τη διεύρυνση της δημοκρατίας είτε με την συρρίκνωσή της⁵². Στις περιπτώσεις δε, που η δημοκρατία περιστέλλεται ανεξέλεγκτα, η κρίση οδηγεί στην κατάλυση της όποιας συνταγματικής νομιμότητας και στην εγκαθίδρυση δικτατορικού καθεστώτος μεγαλύτερης ή μικρότερης διάρκειας⁵³.

Η δημοκρατία, λοιπόν, είναι το διακύβευμα.

Στην Ελλάδα της σύγχρονης κρίσης, παρατηρούμε ήδη τον μετασχηματισμό του ελληνικού κράτους που καταλήγει στον περιορισμό της δημοκρατίας και των δημοκρατικών ελευθεριών. Για την αποτροπή της μετακύλισης του ελληνικού κράτους προς μία ακόμα αυταρχικότερη κατεύθυνση, η διέξοδος είναι η διεύρυνση της δημοκρατίας, που δεν μπορεί να σημαίνει τίποτα λιγότερο από την ουσιαστική πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας.

⁵² Βλ. Δ. Καλτσώνης. (2011a). «Δημοκρατία και οικονομική κρίση». Σεμινάριο «Κράτος και δίκαιο στον 21ο αιώνα», 2/3/2011, Πάντειο Πανεπιστήμιο. www.kratoskaidikαιο.blogspot.com

⁵³ Βλ. Δ. Καλτσώνης. (2014b). ο.π. (σελ. 209 επ.), επίσης του ιδίου (2014c). «Εναλλακτικές συνταγματικές προσεγγίσεις για την Ελλάδα της κρίσης». *περ. Ουτοπία*, τευχ. 106, σελ. 85-94.

Η ίδια η οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα έχει τελικώς διαψεύσει το θεώρημα της ταύτισης κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Όπως, πολύ εύστοχα, εντοπίζει ο Αλ. Σβώλος, στην αστική δημοκρατία η «ενότητα» του λαού είναι ένας μύθος και η λαϊκή κυριαρχία αποτελεί πλάσμα⁵⁴. Παρ' όλα αυτά, «η επίγνωση της υπό την ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας πραγματικότητας, αφαιρούσα την αίγλην του δόγματος, εν ονόματι του οποίου ημπορεί να αναπτυχθή η ισχυροτέρα απολυταρχία, συντελεί εις την αληθή δημοκρατικήν διαπαιδαγώγησιν. Διαλύουσα τον μύθον φέρει την συνείδησιν του πολίτου πλησιέστερα προς την ιδέα της ελευθερίας και καθιστά τους διαχειριζομένους την πολιτικήν εξουσίαν ουσιαστικώτερον υπευθύνους απέναντι της κοινωνίας και των δυνάμεών της»⁵⁵.

Επομένως, η επίγνωση του πλάσματος της λαϊκής κυριαρχίας μπορεί και πρέπει να οδηγεί στην υιοθέτηση θεσμών που θα διευρύνουν την λαϊκή συμμετοχή, ούτως ώστε να καθίσταται δυνατός ο έλεγχος και η άσκηση εξουσίας από τον λαό και τελικώς να πραγματώνεται η ουσιαστική δημοκρατία.

⁵⁴ Α. Σβώλος. (2008). *Το νέον Σύνταγμα και οι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, (σελ. 84) «τα κύρια στοιχεία του εννοιοκρατικού οικοδομήματος της συγχρόνου δημοκρατίας, η γενική θέλησις και η κυριαρχιακή εξουσία του Λαού ως "συνόλου", απεδείχθησαν, ως είναι γνωστόν, από πολλού απλά προλήψεις (...) Η πραγματικότης διαρρέει συστηματικώς υπό τας βάσεις της κρατούσης περί του "δημοκρατικού" πολιτεύματος θεωρίας και απομένουν αυτά απλά πλάσματα χωρίς περιεχόμενον» και παρακάτω (σελ. 86) «Όχι μόνο, άλλως τε, δεν υπάρχει λαός ως "σύνολον" ή "ενότης", αλλά τουναντίον σχηματίζονται και διακρίνονται βαθμηδόν και σαφέστερον μόνο ομάδες, τάξεις και στρώματα κοινωνικά, αντιτεταγμένα προς άλλα, απορροφώντα εντός εαυτών τα άτομα» και συνεχίζει λίγο παρακάτω «Η ύπαρξις χωριστών κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων (...) απότοκος της οικονομικής οργανώσεως της κοινωνίας, ή ανάπτυξις ιδίου καθ' έκαστον κόσμου συμφερόντων, ιδεών και τάσεων και χωριστής συνειδήσεως και τέλος η σύγκρουσις των συμφερόντων και η αντίθεσις των ιδεών και η διηνεκής πάλη μεταξύ των είναι γεγονότα (...) αναιρούντα πάντως την πρόληψιν περί ενότητος του Λαού». Για τα τεκμήρια της λαϊκής κυριαρχίας, βλ. Α. Μάνεσης. (1991α). *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. Ι, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας (σελ. 15-16).

⁵⁵ Α. Σβώλος. (2008). ο.π. (σελ. 104).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Διεύρυνση της λαϊκής συμμετοχής

A. Οι θεσμοί λαϊκής συμμετοχής

Σε αντίθεση με την βεμπεριανή θεώρηση αλλά και τις απόψεις της θεωρίας των ελίτ και της πλουραλιστικής σχολής, στην αστική δημοκρατία η πολιτική αποχή έχει ταξικές ρίζες, υπό την έννοια ότι η ταξική θέση καθενός παίζει καθοριστικό ρόλο στην πολιτική συμπεριφορά των πολιτών¹. Τούτο δε, είναι αποτέλεσμα των ταξικά μεροληπτικών κανόνων που προσδιορίζουν τους όρους συμμετοχής στον πολιτικό στίβο και των πρακτικών που επικρατούν εντός αυτού, οι οποίοι (κανόνες και πρακτικές) συστηματικά ευνοούν ή διευκολύνουν την πολιτική δραστηριότητα της μεσοαστικής και μεγαλοαστικής τάξης, ενώ περιθωριοποιούν τα κατώτερα στρώματα της κοινωνικής πυραμίδας².

Στην ελληνική κοινωνία, κατά την περίοδο της κρίσης (2009-2014) έχει επέλθει μια αλλαγή στην κοινωνική διαστρωμάτωση ως εξής: η (παραδοσιακή και νέα) μικροαστική τάξη συρρικνώθηκε και η εργατική τάξη σημείωσε άνοδο. Κατ' αποτέλεσμα, έχει μεταβληθεί η παλαιότερη κοινωνική συμμαχία μεταξύ ελληνικής αστικής και μικροαστικής τάξης, ενώ η νέα πλέον κοινωνική συμμαχία περιλαμβάνει κυρίως αστικά στρώματα³. Με αυτό το δεδομένο σε συνδυασμό με τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους που επιδιώκει την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης, καθίσταται αντιληπτό ότι απομονώνεται από την άσκηση της εξουσίας ένα ακόμα μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας.

¹ Για την παρουσίαση των απόψεων των Βέμπερ, θεωρίας των ελίτ, πλουραλιστικής σχολής και μαρξισμού σχετικά με το ζήτημα της πολιτικής αποχής, βλ. αναλυτικότερα Μ. Σεραφετινίδου. (2006). *Εισαγωγή στην πολιτική κοινωνιολογία*, Αθήνα: εκδ. Gutenberg (σελ. 271 επ).

² Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται από εμπειρικές έρευνες μεταξύ των οποίων και πολλές των πλουραλιστών, βλ. Μ. Σεραφετινίδου. (2006). ο.π. (σελ. 280-284).

³ Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος. (2014). ο.π. (ιδίως σελ. 279 επ.).

Επιπροσθέτως, ένα σύμφυτο χαρακτηριστικό του αστικού κράτους είναι η γραφειοκρατία⁴. Σε αντίθεση με την βεμπεριανή και τις μετα-βεμπεριανές αντιλήψεις, η γραφειοκρατία έχει εξουσιαστική διάσταση⁵ και αποτελεί συστατικό στοιχείο της κρατικής εξουσίας. Υπενθυμίζουμε την περιγραφή του Ένγκελς για το κράτος ως δύναμη που «βγήκε από την κοινωνία, μα που τοποθετήθηκε πάνω απ' αυτήν, που όλο και περισσότερο αποξενώνεται απ' αυτήν»⁶. Έτσι, οι ασκούντες την κρατική εξουσία αποκτούν προνομιακή θέση⁷ και η εκτελεστική εξουσία μετατρέπεται σε ένα «παρασιτικό σώμα» πάνω από την κοινωνία⁸. Επιπλέον όμως, ο γραφειοκρατικός μηχανισμός έχει την τάση να αυτονομείται ολοένα και περισσότερο και να δρα με μυστικότητα και με κινητήρια δύναμη τα συντεχνιακά συμφέροντα των μελών του. Χαρακτηριστικά τούτο περιγράφει ο Μαρξ ως εξής: «Το καθολικό πνεύμα της γραφειοκρατίας είναι η μυστικότητα, είναι η μυστικοπάθεια η οποία συντηρείται μέσα στους κόλπους της μέσω της ιεραρχικής δομής και με το να εμφανίζεται προς τον έξω κόσμο ως μια αυτάρκης συντεχνία»⁹.

⁴ Στο σοσιαλιστικό κράτος, η γραφειοκρατία δεν είναι έμφυτη αλλά μπορεί να εκδηλωθεί ως φαινόμενο γραφειοκρατικής στρέβλωσης.

⁵ Ο Βέμπερ αντιλαμβάνεται την γραφειοκρατία ως το πλέον «ορθολογικό» και αποτελεσματικό διοικητικό «εργαλείο», ενώ οι συνεχιστές της βεμπεριανής θεώρησης της γραφειοκρατίας προβάλλουν την αρνητική, μη-ορθολογική ή αναποτελεσματική όψη του διοικητικού συστήματος, αναζητώντας διοικητικές μεταρρυθμίσεις που θα τις εξαλείψουν. Ο Μαρξ προβάλλει την εξουσιαστική διάσταση της κρατικής γραφειοκρατίας. Αναλυτικότερα βλ. Μ. Σεραφετινίδου. (2006). ο.π. (σελ. 185 επ.), καθώς και της ίδιας Μ. Σεραφετινίδου. (2003). *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας*, τομ. Ι, Αθήνα: εκδ. Gutenberg.

⁶ Φ. Ένγκελς. (1976). ο.π. (σελ. 181).

⁷ Για την προνομιακή θέση των δημοσίων υπαλλήλων ως οργάνων της κρατικής εξουσίας, βλ. Β. Ι. Λένιν. «Κράτος και επανάσταση», *Άπαντα*, τ. 33, 5η έκδ., Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 12, 115).

⁸ «η εκτελεστική εξουσία, με την τεράστια γραφειοκρατική και στρατιωτική της οργάνωσή της, με τον πλατύ τεχνητό κρατικό της μηχανισμό (...) αυτό το φρικιαστικό παρασιτικό σώμα, που τυλίγεται σα δίκτυ γύρω στο το σώμα της (...) κοινωνίας και φράζει όλους τους πόρους της (...)» Κ. Μαρξ, «Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη» σε Κ. Μαρξ, & Φ. Ένγκελς. *Διαλεχτά Έργα*, τ. Ι: εκδ. ΚΕ του ΚΚΕ (385-386).

⁹ Βλ. Κ. Μαρξ. (1978). *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, (μτφρ) Μ. Λυκούδης, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.

Με το όρο, λοιπόν, γραφειοκρατία¹⁰, εννοούμε ταυτόχρονα α) τον μηχανισμό που απαρτίζουν οι εκπρόσωποι της κυρίαρχης τάξης ως ιδιαίτερο στρώμα πάνω από τις μάζες και που λειτουργεί ως όργανο του κράτους, β) τους μηχανισμούς και τα άτομα των υψηλών βαθμίδων του κρατικού μηχανισμού που λειτουργούν για να εξυπηρετήσουν μεν τα συμφέροντα της τάξης που κατέχει την πολιτική εξουσία, αλλά σε ένα βαθμό και για την εξυπηρέτηση των προσωπικών τους συμφερόντων ή των συμφερόντων του ειδικού στρώματος στο οποίο ανήκουν (ποστομανία) και τέλος γ) την τυπολατρία, το χαρτοβασίλειο, την «μετατροπή του τύπου σε περιεχόμενο και του περιεχομένου σε τύπο»¹¹. Συνολικά ιδωμένη, η γραφειοκρατία συνιστά ένα ειδικό στρώμα προνομιούχων προσώπων, ένα μηχανισμό αυτονομημένο από την κοινωνία που ολοένα αποξενώνεται από αυτήν και ασκεί εξουσία με γνώμονα την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης αλλά και των συντεχνιακών συμφερόντων των μελών του. Συνεπώς, στα πλαίσια της ταξικής πάλης, η γραφειοκρατία έχει την τάση να παρεμποδίζει την λαϊκή συμμετοχή στις κρατικές υποθέσεις. Για την καταπολέμηση της γραφειοκρατίας είναι αναγκαίο να ληφθούν μέτρα¹², τα οποία σε κάθε περίπτωση απαιτούν την ενεργό συμμετοχή του λαού.

Συμπερασματικά, στο προσκήνιο προβάλλει η αναγκαιότητα διεύρυνσης της λαϊκής συμμετοχής, ούτως ώστε ο λαός, μετά από ουσιαστική πληροφόρηση, να αποκτήσει ενεργητικό ρόλο στην άσκηση της εξουσίας, και τελικώς να προβάλλει ένα κράτος με δημοκρατική εκπροσώπηση και λαϊκή κυριαρχία. Η διεύρυνση της λαϊκής συμμετοχής έχει διττό σκοπό: αφενός την καταπολέμηση της απόσπασης των κυβερνώντων από τους κυβερνωμένους και αφετέρου την πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας ως πηγή εξουσίας «από τα κάτω».

¹⁰ Για τους ορισμούς της γραφειοκρατίας αναλυτικότερα βλ. Γ. Ρούσης. (1985). *Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 11 επ.).

¹¹ Κ. Μαρξ. (1978). ο.π.

¹² Για τα μέτρα κατά της γραφειοκρατίας, βλ. Γ. Ρούσης. (1985). ο.π. (σελ. 123 επ.), ο οποίος σημειώνει ότι «τα μέτρα αποσκοπούν στο να μην ξεκόβονται οι δημόσιοι υπάλληλοι από τις μάζες με το να μην αποτελούν ένα προνομιούχο οικονομικά στρώμα, αλλά κύρια με το να είναι συνεχώς κάτω από τον έλεγχο των εργαζομένων και ταυτόχρονα με το να μην αποτελούν μοναδικούς, αλλά εναλλασσόμενους λειτουργούς» (σελ. 126).

Μια τέτοια διεύρυνση απαιτεί την υιοθέτηση θεσμών άμεσης λαϊκής δημοκρατικής συμμετοχής (ελέγχου και άσκησης εξουσίας), που θα κατοχυρώνονται νομικά (στο σύνταγμα ή με τυπικό νόμο) ώστε να αποτελούν αντίβαρο και μέσο προστασίας των πολιτών απέναντι στο κράτος που έχει αυτονομηθεί.

1. Ανάκληση

Η ανάκληση είναι ένας θεσμός άμεσου ελέγχου από τον ίδιο τον λαό στους ασκούντες την κρατική εξουσία, δηλαδή στην κυβέρνηση, στους βουλευτές, στους δημόσιους αλλά και στους δικαστικούς λειτουργούς. Ωστόσο, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, το εύρος του θεσμού διαφέρει από κράτος σε κράτος κι έτσι μπορεί σε ορισμένα κράτη να προβλέπεται η ανάκληση όλων των αιρετών αξιωματούχων και σε άλλα κράτη να περιορίζεται ο θεσμός μόνο σε ορισμένους από αυτούς. Επιπλέον, υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες προβλέπεται και η ανάκληση δικαστικών αποφάσεων.

Με την ανάκληση, ένας ορισμένος ελάχιστος αριθμός πολιτών μπορεί να ζητήσει να αποφανθεί ο λαός για την λήξη της θητείας των αξιωματούχων, σε περίπτωση που οι τελευταίοι έχουν λάβει αποφάσεις ή έχουν υποπέσει σε ενέργειες που διαφοροποιούνται από την λαϊκή εντολή που έλαβαν και αντιβαίνουν στο λαϊκό συμφέρον. Έτσι, ο θεσμός λειτουργεί ως μέσο λογοδοσίας των αντιπροσώπων, λαϊκού ελέγχου και παρέμβασης του λαού στην άσκηση της εξουσίας.

Ιστορική εμφάνιση

Η ανακλητότητα καταγράφεται κατά την περίοδο της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας, στην οποία η διαχείριση των κοινών υποθέσεων της πόλης πραγματοποιούνταν ουσιαστικά δίχως την όποια διαμεσολάβηση που θα είχε τη δυνατότητα να παρεκκλίνει από τον λαϊκό έλεγχο, και οι μορφές άσκησης λαϊκής κυριαρχίας ήταν προϊόν της λαϊκής αυτενέργειας¹³. Η δε, ανακλητότητα αποτελούσε μία από τις θεμελιακές αρχές της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας. Για την αποτροπή του κινδύνου απόσπασης των αρχόντων από τα συμφέροντα της κοινότητας, υπήρχε άμεσος και διαρκής έλεγχος των αρχόντων αλλά και των πολιτών ως πολιτικών¹⁴. Οι κυβερνώντες ή ορθότερα οι διαχειριστές των κοινών υποθέσεων ελέγχονταν προληπτικά (κατά πόσο έχουν εκπληρώσει τα καθήκοντά τους ως πολίτες), κατά τη διάρκεια της θητείας τους (με ψήφο εμπιστοσύνης σε κάθε πρυτανεία, δηλαδή 9 φορές το χρόνο) και με την ολοκλήρωση της θητείας τους, ότε και λογοδοτούσαν στην Εκκλησία του Δήμου, η οποία τους απέδιδε επίσημη βεβαίωση ικανοποίησης ή δυσαρέσκειας¹⁵. Οι αθηναίοι πολίτες δεν δίσταζαν¹⁶ να αποπέμψουν όσους από τους άρχοντες παρέκκλιναν από τα καθήκοντα που είχαν ως δημόσια πρόσωπα και από τις δεσμεύσεις που είχαν αναλάβει απέναντι στους πολίτες, με αποτέλεσμα να βλάπτουν με τις πράξεις τους και τις αποφάσεις τους την πόλη και τα συμφέροντά της. Η αποπομπή τους μπορεί να συνοδευόταν και από τιμωρία (π.χ. παραπομπή στα δικαστήρια, οστρακισμό).

Πολύ αργότερα, ο Ρουσσώ, ο οποίος υπήρξε πρόδρομος της Γαλλικής Επανάστασης και «ιδεολογικός εμψυχωτής» των Γιακωβίνων¹⁷, παρατηρούσε ότι

¹³ Γ. Ρούσης. (1999). ο.π. (σελ. 92-96, 275).

¹⁴ Γ. Ρούσης. (1999). ο.π. (σελ. 106-109)

¹⁵ Όπως αναφέρει και ο Glotz «πάνω στους άρχοντες βάραινε μια πραγματική τυραννία», G. Glotz. (1994). *Η ελληνική "πόλις"*, (μτφρ) Α. Σακελλαρίου, Αθήνα: εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (σελ. 237).

¹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι και ο Περικλής καταδικάστηκε το 429 π.Χ. για υπεξαίρεση δημόσιου χρήματος.

¹⁷ Βλ. Α. Μάνφρεντ. (1989). *Ρουσό-Μαρά-Ροβεσπιέρος: Μορφές της Γαλλικής Επανάστασης*, (μτφρ.) Μ. Καββαδία, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 7 επ.)

η κυβέρνηση έχει την τάση να σφετεριστεί την εξουσία, να αποσπαστεί από την «γενική βούληση» και γι' αυτό θα πρέπει να βρίσκεται υπό τον συνεχή έλεγχο ενεργών πολιτών. Έτσι, κατέληγε «οι θεματοφύλακες της εκτελεστικής εξουσίας δεν είναι καθόλου κύριοι του λαού, αλλά αξιωματούχοι του, τους οποίους ο λαός μπορεί να διορίζει και να απολύει όποτε θέλει».

Δέκα περίπου χρόνια αργότερα, με εξίσου θεμελιακό χαρακτήρα, η ανακλητότητα προτάσσεται, από την ριζοσπαστική πτέρυγα της Γαλλικής Επανάστασης (Γιακωβίνους), ως «απαράγραφο δικαίωμα» του εντολοδόχου λαού να ανακαλεί τους δημόσιους λειτουργούς που ο ίδιος διόρισε¹⁸. Ο δε, Μαρά, με απλό, κατανοητό και περιεκτικό λόγο, αποδίδει την ουσία της λαϊκής κυριαρχίας ως εξής:

«Η κυρίαρχη, απόλυτη και απεριόριστη εξουσία δεν μπορεί παρά να βρίσκεται πάντα στα χέρια του σώματος του λαού, γιατί είναι γέννημα της κοινής βούλησης, και ο λαός σαν σύνολο δεν μπορεί ποτέ να θελήσει το κακό του, να πουλήσει ή να προδώσει τον εαυτό του. Όσο για τους εκπροσώπους του, η εξουσία τους πρέπει πάντοτε να είναι περιορισμένη· διαφορετικά, αν γίνουν απόλυτοι κυρίαρχοι της επικράτειας, θα μπορούσαν όποτε θα το ήθελαν να αφαιρέσουν από τους πολίτες τα δικαιώματά τους, να ανατρέψουν το Σύνταγμα και να σκλαβώσουν το λαό»

και καταλήγει ότι «έχει σημασία οι εντολοδότες να κάνουν χρήση του δικαιώματός τους να ανακαλούν την εντολή τους προς έναν βουλευτή που θα εγκατέλειπε συνεχώς τα συμφέροντα της πατρίδας και να επιδιώκουν την τιμωρία του βουλευτή που δεν θα έδειχνε πίστη σ' αυτή»¹⁹.

Μετάπειτα, η ανάκληση των αντιπροσώπων του λαού ανακηρύχθηκε σε θεμελιώδη αρχή λειτουργίας του σοσιαλιστικού κράτους και υιοθετήθηκε ως

¹⁸ Βλ. Λόγο του Ροβεσπιέρου στη Συμβατική Εθνοσυνέλευση, την 10^η Μάη 1793, «Για την αντιπροσωπευτική κυβέρνηση» σε *Μαρά - Σεν-Ζιστ - Ροβεσπιέρος*. (1989). (επιμ./μτφρ.) Μ. Βερέττας, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 214).

¹⁹ Βλ. άρθρο του Μαρά στον *Φίλο του Λαού*, την 15^η Σεπτέμβρη 1789, με τίτλο «Το ιδανικό της άμεσης δημοκρατίας: ο έλεγχος των εκλεγμένων από τους εκλογείς τους», ο.π. (σελ. 84-87).

θεσμός στα συντάγματα των σοσιαλιστικών κρατών. Σήμερα, ο θεσμός εξακολουθεί να υφίσταται στα σοσιαλιστικά κράτη, ενώ επιπλέον, εμφανίζεται σε ορισμένες αστικές δημοκρατίες, όπως σε κάποια ελβετικά καντόνια (όχι όμως σε ομοσπονδιακό επίπεδο), σε ορισμένες πολιτείες των ΗΠΑ καθώς και σε κάποια συντάγματα των πρώην σοσιαλιστικών κρατών της νοτιοανατολικής και κεντρικής Ευρώπης²⁰. Ειδικά για την τελευταία περίπτωση, αξίζει να σημειώσουμε ότι, όπου παραμένει ο θεσμός της ανάκλησης στα νέα αστικά κράτη που προέκυψαν, τούτος είναι περιορισμένης εμβέλειας και εμφανίζεται ως υπόλειμμα των σοσιαλιστικών θεσμών. Και τούτο ιδίως διότι το περιεχόμενό του έχει αλλάξει, καθόσον η πρωτοβουλία δεν ανήκει στον ίδιο τον λαό αλλά στους αντιπροσώπους του· δηλαδή για την απόφαση ανάκλησης υπέρ ή κατά ενός αντιπροσώπου, θα πρέπει πρώτα να εκκινήσει την διαδικασία και να δώσει την συγκατάθεσή του το κοινοβούλιο. Εξάλλου, δεν αφορά όλα τα αιρετά αξιώματα, αλλά μόνο όσα ρητώς καθορίζονται στο εκάστοτε σύνταγμα²¹.

Η επιτακτική εντολή ως έρεισμα της ανάκλησης

Το ζήτημα της αποδοχής ή μη του θεσμού της ανάκλησης ανάγεται τελικά στην προβληματική γύρω από την επιτακτική και την ελεύθερη εντολή. Η ελεύθερη εντολή συνιστά μία έμμεση αντιπροσώπευση, ενώ η επιτακτική εντολή ενέχει το στοιχείο της αμεσότητας.

Στην ελεύθερη εντολή, ανά περιοδικές εκλογές, οι ψηφοφόροι, εκλέγουν τους αντιπροσώπους τους, αλλά από την στιγμή αυτή και μετά παραδίδουν την σκυτάλη σε αυτούς που εξέλεξαν, οι οποίοι πλέον είναι ελεύθεροι να λαμβάνουν αποφάσεις και να ασκούν εξουσία κατά την κρίση τους. Η σχέση εκλογέα και

²⁰ Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με την ιστορική εμφάνιση του θεσμού στις διάφορες χώρες, ιδίως στις πολιτείες των ΗΠΑ, βλ. R. Farmer. (2001). «Power To The People: The Progressive Movement for the Recall, 1890s-1920». *The New England Journal of History*, Vol. 57, No. 2, pp. 59-83.

²¹ Αναλυτικά για τα συντάγματα κάθε κράτους, βλ. Θ. Τζώνος. (2000). *τα Συντάγματα της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα.

αντιπροσώπου είναι ελεύθερη, και οι βουλευτές εκπροσωπούν, κατά τη συνείδησή τους, το έθνος και όχι την εκλογική τους περιφέρεια. Η δικαιολογητική βάση της ελεύθερης εντολής συνίσταται στο ότι ο λαός είναι ακατάλληλος να λάβει τις ορθές για τον ίδιο αποφάσεις, ενώ η παρέμβαση του λαού ανά πάσα στιγμή στην άσκηση της εξουσίας, είναι βλαπτική για τη διακυβέρνηση του κράτους διότι εμποδίζει τους αντιπροσώπους που ο ίδιος έχει εκλέξει, από την απρόσκοπτη ολοκλήρωση του έργου τους²².

Το ελληνικό Σύνταγμα υιοθετεί το σύστημα της ελεύθερης εντολής. Ειδικότερα, οι βουλευτές εκλέγονται ανά τετραετία (Σ 53 παρ. 1) και καθ' όλο το χρονικό διάστημα της βουλευτικής τους θητείας, αντιπροσωπεύουν το Έθνος (Σ 51 παρ.2) και έχουν απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και ψήφου *κατά συνείδηση* (Σ 60 παρ.1). Ο κανόνας του άρθρου 51 παρ. 2 Σ είναι ασυμβίβαστος με το νόημα της επιτακτικής εντολής²³. Υποστηρίζεται όμως ότι οι βουλευτές δεν είναι απολύτως ελεύθεροι, αλλά τελούν «σε μια ουσιαστική σχέση» με τους ψηφοφόρους, δεσμεύονται στη βάση μιας «πολιτικής εντολής-πλαισίου» που προκύπτει από τις θέσεις των πολιτικών κομμάτων για τα επίμαχα θέματα²⁴. Ωστόσο, η «κατά συνείδηση» άσκηση του βουλευτικού καθήκοντος εξακολουθεί να παρέχει στους αντιπροσώπους ένα εξαιρετικά ευρύ περιθώριο για τη επιλογή της κοινοβουλευτικής τους στάσης, χωρίς να ελέγχονται ούτε να τους επιβάλλονται κυρώσεις από τους ψηφοφόρους κατά τη διάρκεια της θητείας του. Στα πλαίσια της ελεύθερης εντολής, η μόνη κύρωση από τους ψηφοφόρους προς το πρόσωπο του βουλευτή που δεν τήρησε τις δεσμεύσεις του ή έπραξε αντίθετα προς το λαϊκό συμφέρον, είναι η αποδοκιμασία του στις επόμενες εκλογές.

²² Βλ. αναλυτικότερα L. I. Bredvold, & R. G. Ross. (1960). *The philosophy of Edmund Burke*, New York: University of Michigan Press

²³ Δ. Τσάτσος. (1993). ο.π. (σελ. 89).

²⁴ Δ. Τσάτσος. (1993). ο.π. (σελ. 90), καθώς και Α. Μάνεσης. (1991b). *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. II, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας (σελ. 188).

Στο πλαίσιο της αντιπροσώπευσης με επιτακτική εντολή²⁵, οι αιρετοί αξιωματούχοι (βουλευτές, κυβερνήσεις, δημόσιοι λειτουργοί, δικαστές) είναι υπόλογοι απέναντι στο λαό που τους μεταβίβασε αλλά δεν τους χάρισε την εξουσία. Ο λαός παραμένει κυρίαρχος. Το δικαίωμα του λαού να ελέγχει, να κρίνει και να παρεμβαίνει γίνεται αντιληπτό ως θεμελιακό στοιχείο της δημοκρατίας και της διασφάλισης της λαϊκής κυριαρχίας. Με την επιτακτική εντολή, καθορίζονται τα όρια εντός των οποίων οι αντιπρόσωποι μπορούν να ασκήσουν την εξουσία τους. Πρωταρχικός σκοπός δεν είναι να αποφευχθεί το λάθος του (δήθεν) μη-έλλογου λαού, αλλά να εκφραστεί αυτούσια η λαϊκή εντολή. Η κύρωση για την παραβίαση της επιτακτικής λαϊκής εντολής είναι η ανάκληση των αντιπροσώπων.

Η ανάκληση ως αμεσοδημοκρατικός θεσμός του αστικού κράτους

Ο κανόνας και η παρέκκλιση

Στην αστική δημοκρατία, το αντιπροσωπευτικό σύστημα είναι ο κανόνας και οι αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες είναι η παρέκκλιση²⁶. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία βασίζεται στη διάκριση μεταξύ «πηγής» και «άσκησης» της εξουσίας· δηλαδή η εξουσία πηγάζει μεν από το λαό, αλλά την ασκούν οι αντιπρόσωποί του. Έτσι όμως η συμμετοχή του πολίτη συρρικνώνεται σημαντικά και η άσκηση της εξουσίας απομακρύνεται από την «πηγή» της²⁷. Για το λόγο αυτό, η ανάκληση κατοχυρώνεται θεσμικά και στοχεύει να λειτουργήσει

²⁵ Για την επισκόπηση της επιτακτικής εντολής και σε ποια κράτη συναντάται σήμερα, βλ. C. Closa Montero, Report on the imperative mandate and similar practices, European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), Council of Europe, 16 June 2009, Study No. 488/2008, CDL-AD(2009)027, [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-e)

²⁶ Στην θεωρία μάλιστα, υποστηρίζεται ο χαρακτήρας της αντιπροσωπευτικής αρχής ως θεμελιώδους αρχής του ελληνικού Συντάγματος που δεν υπόκειται σε αναθεώρηση κατ' άρθρο 110 παρ. 1 Σ, έτσι σε Δ. Τσάτσος. (1993). ο.π. (σελ. 93).

²⁷ Α. Ρομπόκου-Καραγιάννη. (1999). *Η συμμετοχή του πολίτη στην Αθηναϊκή Δημοκρατία: Συμβολή στη σύγχρονη Δημοκρατία*, (διεύθ.) Α. Δημητρόπουλος, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας (σελ. 6).

ως «ασφαλιστική δικλείδα» προκειμένου να διασφαλίσει την άσκηση της εξουσίας σύμφωνα με την εκφρασθείσα ή τεκμαιρόμενη λαϊκή θέληση²⁸.

Επομένως, στην αστική αντιπροσωπευτική δημοκρατία, κατά κανόνα, το εκλογικό σώμα οφείλει να περιμένει να λήξει η θητεία ενός βουλευτή για να τον κρίνει για τη δράση του, μέσω της ψήφου του. Κατά παρέκκλιση όμως, με τον θεσμό της ανάκλησης, είναι δυνατόν οι εκλογείς, κατόπιν αιτήματός τους, να έχουν τη δυνατότητα να κρίνουν τους αντιπροσώπους τους για τη συνέχιση ή μη της θητείας τους και πριν τη λήξη αυτής.

Οι μορφές ανάκλησης

Στην αστική δημοκρατία, η ανάκληση νοείται ως α) ατομική ανάκληση (βουλευτή ή άλλου κρατικού ή δικαστικού λειτουργού), β) συλλογική ανάκληση των κυβερνώντων, δηλαδή διάλυση της Βουλής, γ) ανάκληση δικαστικών αποφάσεων²⁹.

Η ατομική ανάκληση λαμβάνει χώρα στα πλαίσια της δημοψηφισματικής διαδικασίας και έχει προσωπικό χαρακτήρα, καθόσον το αντικείμενο της ανακλητικής διαδικασίας είναι ο αντιπρόσωπος. Ο θεσμός της ατομικής ανάκλησης ενεργοποιείται με την συμπλήρωση ενός ελάχιστου αριθμού υπογραφών των πολιτών και τελεί υπό ορισμένες διαδικαστικές προϋποθέσεις, όπως η συλλογή των υπογραφών εντός συγκεκριμένης σύντομης σχετικά προθεσμίας, η σύνταξη των υπογραφών με συμβολαιογραφικό έγγραφο, η κάλυψη εξόδων κ.α. Το αίτημα διατυπώνεται αρχικά ως αίτημα παραίτησης του αντιπροσώπου. Ο τελευταίος έχει δικαίωμα να παραιτηθεί, ότε και τερματίζεται η διαδικασία. Αν όμως δεν παραιτηθεί, διεξάγεται νέα εκλογή όπου αντικείμενο

²⁸ Α. Δημητρόπουλος. (1997). *Το Δημοψήφισμα: Ο ρόλος και η σημασία του θεσμού στη σύγχρονη Δημοκρατία*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας (σελ. 26).

²⁹ Αναλυτικά βλ. Η. Νικολόπουλος. (1997). *Ο θεσμός της λαϊκής νομοθετικής και συνταγματικής πρωτοβουλίας: συμβολή στο συγκριτικό συνταγματικό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας (σελ. 23-32).

της ψηφοφορίας είναι ο αντιπρόσωπος του οποίου ζητείται η ανάκληση. Ο αντιπρόσωπος έχει δικαίωμα να αμυνθεί εγγράφως και οι απόψεις του να δημοσιευθούν και να κυκλοφορήσουν μαζί με την αίτηση ανάκλησης για την συγκέντρωση των απαιτούμενων υπογραφών³⁰.

Ο θεσμός της συλλογικής ανάκλησης συνίσταται στη διάλυση της Βουλής από τον λαό στα πλαίσια και πάλι της δημοψηφισματικής διαδικασίας. Σε αυτή την περίπτωση, η ανάκληση των κυβερνώντων προκαλείται μετά από δημοψήφισμα που διεξάγεται αφού έχει προηγηθεί αίτημα ορισμένου αριθμού πολιτών³¹.

Μια ακόμα μεγαλύτερη δυναμική διαπιστώνουμε στην περίπτωση της ανάκλησης των δικαστικών αποφάσεων, όπου ο λαός έχει το δικαίωμα να ανακαλεί τις δικαστικές αποφάσεις που κηρύσσουν ένα νόμο αντισυνταγματικό και στη συνέχεια να τον εφαρμόζει. Χαρακτηριστική είναι η προτροπή του Ρούσβελτ προς το εκλογικό σώμα να ασκεί βέτο στις δικαστικές αποφάσεις περί της συνταγματικότητας των νόμων, αναφέροντας ότι ο “λαός” θα έπρεπε να έχει τον τελικό λόγο της ερμηνείας των συνταγμάτων³². Τελικά, η ανάκληση των δικαστικών αποφάσεων, αν και δεν ταυτίζεται, προσομοιάζει με την έκδοση δικαστικών αποφάσεων από τις λαϊκές συνελεύσεις.

Η εφαρμογή της ανάκλησης

Είναι απαραίτητη μία παρατήρηση σχετικά με την επιχειρηματολογία που υποστηρίζει ότι, στην αστική δημοκρατία, η συνταγματική πρόβλεψη της ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση είναι αρκετή για να διασφαλίσει την λαϊκή κυριαρχία και ούτως παρέλκει η υιοθέτηση του θεσμού της ανάκλησης. Προς αντίκρουση του ισχυρισμού τούτου, προβάλλουμε τα ακόλουθα: πρώτον και κύριον, η ψήφος εμπιστοσύνης δρομολογείται από τα κοινοβουλευτικά κόμματα

³⁰ Βλ. Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 24-28).

³¹ Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 29 επ.).

³² Βλ. R. Farmer. (2001). ο.π. (σελ. 23).

και όχι από τον λαό. Εξαιτίας δε, αυτού, είναι σπάνιο το αποτέλεσμα να απομακρυνθεί μια κυβέρνηση από την εξουσία, καθώς αυτό προϋποθέτει είτε την αποστασία ορισμένου αριθμού βουλευτών είτε την αλλαγή της στάσης των κομμάτων³³. Παράδειγμα αποτελούν και οι ελληνικές μνημονιακές κυβερνήσεις, οι οποίες, παρά το έντονο κλίμα αμφισβήτησης από τους ίδιους τους βουλευτές των κυβερνώντων κομμάτων, κατορθώνουν στο τέλος να αποσπών την απαιτούμενη πλειοψηφία. Τέλος, η ψήφος εμπιστοσύνης αφορά μόνο την κυβέρνηση και όχι βουλευτές ούτε άλλους αιρετούς αντιπροσώπους του λαού.

Ο θεσμός της ανάκλησης δεν εφαρμόστηκε πάντοτε, με λαϊκή πρωτοβουλία, για την εξυπηρέτηση του λαϊκού συμφέροντος, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, αξιοποιήθηκε από την πολιτική εξουσία για την επίτευξη συγκεκριμένων πολιτικών στόχων. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η Ουγγαρία, κατά την μετάβασή της από το σοσιαλιστικό στο καπιταλιστικό καθεστώς. Συγκεκριμένα, το 1989 ο θεσμός της ανάκλησης που ρητώς κατοχυρωνόταν στο σοσιαλιστικό σύνταγμα χρησιμοποιήθηκε από την τότε αντιπολίτευση για να τεθούν στην ψήφο του εκλογικού σώματος κάποιοι βουλευτές, οι οποίοι και έχασαν την έδρα τους. Με αυτόν τον τρόπο, η τότε αντιπολίτευση αποκαθήλωσε τους πολιτικούς της αντιπάλους κι έτσι επετεύχθη η παλινόρθωση του καπιταλισμού. Αμέσως μετά, το νέο καθεστώς κατήργησε την συνταγματική διάταξη που προέβλεπε τον θεσμό της ανάκλησης³⁴.

Εκτός όμως από την παραπάνω εξαιρετική περίπτωση, ο θεσμός λειτούργησε σε διάφορα κράτη στα πλαίσια της αστικής δημοκρατίας. Ωστόσο, η απαίτηση των διαδικαστικών προϋποθέσεων, οι οποίες συχνά είναι αρκετά αυστηρές και πολυδάπανες, οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις στην αχρησία του θεσμού. Μια τέτοια περίπτωση, είναι ο θεσμός της ανάκλησης που προβλέπεται σε ορισμένα ελβετικά καντόνια. Συγκεκριμένα, στην Ελβετία η ανάκληση υιοθετήθηκε στα

³³ Βλ. Π. Γούντραφ. (2009). *Πρώτη Δημοκρατία*, (μτφρ.) Χ. Σίνου, Αθήνα: εκδ. Εκκρεμές (σελ. 273).

³⁴ Βλ. Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 23-24).

συνταγματικά κείμενα από την δεκαετία του 1860 στα πλαίσια μιας ευρύτερης δημοκρατικής μεταρρύθμισης. Εν τούτοις, ο θεσμός υπέπεσε σε αχρησία. Σήμερα, προβλέπεται στα συντάγματα έξι ελβετικών καντονιών κι ενώ όμως έχει καταργηθεί ήδη σε τρία άλλα όπου ίσχυε³⁵. Δεν πρέπει, βέβαια, να παραγνωρίζουμε ότι η αχρησία του θεσμού στην Ελβετία οφείλεται επιπλέον και σε άλλους λόγους που ανάγονται στην ιδιαιτερότητα της ελβετικής κοινωνίας.

Αντιθέτως, η ατομική ανάκληση αξιωματούχων σημειώνει τα τελευταία χρόνια, αυξητικά νούμερα στην περίπτωση των ΗΠΑ. Ο θεσμός της ανάκλησης πρωτοεμφανίστηκε στις πολιτείες του Oregon και Michigan το έτος 1908³⁶ και υιοθετήθηκε στη συνέχεια και από άλλες πολιτείες των ΗΠΑ. Έκτοτε, ενεργοποιήθηκε κατά τόπους και ανά περιόδους, χωρίς όμως ιδιαίτερη συχνότητα και εκτεταμένη εφαρμογή³⁷. Όμως, από το 2011 και εξής, οι περιπτώσεις τόσο των αιτημάτων όσο και των τελικών αποφάσεων ανάκλησης των διαφόρων αξιωματούχων πολλαπλασιάστηκε. Συγκεκριμένα³⁸, το 2011, σε συνολικά 17 πολιτείες, υπεβλήθησαν 151 αιτήματα ανάκλησης, που κατέληξαν στην απομάκρυνση συνολικά 85 αξιωματούχων, εκ των οποίων οι 76 ανακλήθηκαν και οι 9 ωθήθηκαν σε παραίτηση πριν την ανάκλησή τους. Τα αιτήματα ανάκλησης αφορούσαν βουλευτές, δημάρχους, δημοτικούς συμβούλους, σχολικά συμβούλια και έναν εισαγγελέα. Για να γίνει αντιληπτή η διαφορά με τα προηγούμενα έτη, σημειώνουμε, ενδεικτικώς, ότι σε χρονικό διάστημα είκοσι οκτώ ετών (1981-2009) έλαβαν χώρα συνολικά 14 ανακλήσεις βουλευτών, ενώ μόνο το έτος 2011 έγιναν 11 τέτοιες ανακλήσεις³⁹. Άνοδος σημειώθηκε και το 2012, όπου έλαβαν χώρα τουλάχιστον 168 αιτήματα ανάκλησης, ενώ το 2013 έγιναν 478 απόπειρες ανάκλησης, υπεβλήθησαν

³⁵ Ισχύει σε Bern, Schaffhausen, Solothurn, Ticino (από το 2011), Thurgau, Uri. Καταργήθηκε όμως σε Aargau (1980), Baselland (1984), Lucerne (2007).

³⁶ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. R. Farmer. (2001). ο.π.

³⁷ Βλ. για την περίπτωση της διαδικασίας «λαϊκής καθαίρεσης» εναντίον του γερουσιαστή Mc Carthy βλ. B. Chantebout. (1983). *Droit constitutionnel et science politique*, Paris: Armand Colin (σελ. 225).

³⁸ Για τον ετήσιο αριθμητικό απολογισμό των αιτημάτων ανάκλησης και των αποτελεσμάτων τους, βλ. «The Year in Recalls» των ετών 2011, 2012, 2013 σε <http://recallelections.blogspot.gr/>

³⁹ Βλ. J. Spivak. (27/12/2011). "2011, the year of the recall", *Los Angeles Times*. <http://articles.latimes.com/2011/dec/27/opinion/la-oe-spivak-recall-20111227> (τελευταία πρόσβαση την 11/12/2014)

τελικώς 107 αιτήματα και απομακρύνθηκαν από την θέση τους 73 αξιωματούχοι (είτε με ανάκληση είτε με παραίτηση). Η αιφνίδια και ραγδαία αύξηση της χρήσης του θεσμού αποκαλύπτει μια πραγματικότητα· ότι δηλαδή τα τελευταία αυτά χρόνια, η ανάκληση χρησιμοποιήθηκε είτε ως πολιτικό όπλο στα χέρια των πολιτικών αντιπάλων των αντιπροσώπων (π.χ. δημοκρατικοί-ρεπουμπλικάνοι)⁴⁰ είτε πάλι ως πεδίο έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης σε επίμαχα πολιτικά ζητήματα (π.χ. έλεγχος των όπλων)⁴¹. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ανάκληση τείνει να απολέσει τον ρόλο του λαϊκού ελέγχου, ενώ προσομοιάζει περισσότερο με πρόωρη έναρξη της προεκλογικής περιόδου.

Η ανάκληση ως θεμελιώδης αρχή του σοσιαλιστικού κράτους

Στη σοσιαλιστική δημοκρατία, η ανάκληση δεν εμφανίζεται ως ένας επιμέρους θεσμός ασφαλιστικής δικλείδας ή ένα μεμονωμένο μέτρο ελέγχου των αντιπροσώπων του λαού, αλλά αναδεικνύεται σε μία από τις θεμελιακές αρχές που διέπουν την λειτουργία του κράτους. Η ανακλητότητα αποτελεί στοιχείο του συνολικού, πολιτικού και νομικού, εποικοδομήματος του σοσιαλιστικού κράτους, για την «ενσάρκωση» της λαϊκής εξουσίας και την πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας⁴².

Στο σοσιαλιστικό κράτος δεν καταργείται η αντιπροσώπευση⁴³. Ωστόσο, το κράτος οικοδομείται βάσει μιας διαφορετικής αντίληψης για την

⁴⁰ Βλ. J. Spivak. (26/12/2012). "Recall-mania: Why American voters are increasingly eager to oust lawmakers", *The Week*. <http://theweek.com/article/index/238220/recall-mania-why-american-voters-are-increasingly-eager-to-oust-lawmakers> (τελευταία πρόσβαση την 11/12/2014)

⁴¹ Βλ. J. Spivak. (26/12/2013). "Power to the people? Remembering the year in recalls", *The Week*. <http://theweek.com/article/index/254477/power-to-the-people-remembering-the-year-in-recalls> (τελευταία πρόσβαση την 11/12/2014), Β. Ι. Λένιν. «Κράτος και επανάσταση», *Άπαντα*, τ. 33, 5η έκδ., Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή

⁴² Βλ. Β. Ι. Λένιν. «Εισήγηση για το δικαίωμα ανάκλησης στη συνεδρίαση της ΠΚΕΕ, 21 του Νοέμβρη 1917», *Άπαντα*, τ. 35, σελ. 109-111, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή

⁴³ «Η διέξοδος από τον κοινοβουλευτισμό δεν βρίσκεται φυσικά στην κατάργηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών και της αιρετότητας, αλλά στη μετατροπή των αντιπροσωπευτικών

αντιπροσώπευση στην οποία θεμελιακό ρόλο κατέχουν η αιρετότητα, η ανακλητότητα, η εναλλαγή των αντιπροσώπων και των κρατικών λειτουργιών και η αμοιβή των αιρετών αξιωματούχων με τον μέσο εργατικό μισθό. Τα αντιπροσωπευτικά όργανα του σοσιαλιστικού κράτους (λαϊκά συμβούλια) επιτελούν ένα διαφορετικό ρόλο από αυτά του αστικού κοινοβουλευτισμού· είναι «εργαζόμενα σώματα», είναι δηλαδή πραγματικά κέντρα λήψης και υλοποίησης αποφάσεων, πραγματικά κέντρα άσκησης εξουσίας.

Μέσα σε αυτή την θεώρηση της αντιπροσώπευσης, η ανακλητότητα αφορά, όχι μόνο ορισμένα αξιώματα, αλλά όλα τα κρατικά όργανα και τους δημόσιους λειτουργούς (δημοσίους υπαλλήλους, δικαστές, εισαγγελείς, αστυνομία) και είναι διάχυτη σε όλες τις λειτουργίες και τα επίπεδα του σοσιαλιστικού κράτους. Ο θεσμός της ανάκλησης έχει διττό σκοπό: α) στο να βρίσκονται οι αντιπρόσωποι υπό τον διαρκή έλεγχο του λαού και β) ως μέσο για την εξάλειψη των αρνητικών συνεπειών του διαχωρισμού ανάμεσα στη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία⁴⁴.

Συνεπώς, η δυνατότητα ανάκλησης των αιρετών αξιωματούχων προβλέπεται σε όλα τα σοσιαλιστικά πολιτικά συστήματα. Ήδη, στην Παρισινή Κομμούνια, η εξουσία ήταν έτσι διαρθρωμένη ώστε η λαϊκή βούληση να εκφράζεται και να αντιπροσωπεύεται επαρκώς. Ο Μαρξ περιέγραφε: «Η Κομμούνια σχηματιζόταν από τους δημοτικούς συμβούλους που είχαν εκλεγεί με βάση το γενικό εκλογικό δικαίωμα στα διάφορα διαμερίσματα του Παρισιού. Ήταν υπεύθυνοι και μπορούσαν να ανακληθούν σ' οποιαδήποτε στιγμή»⁴⁵. Στην ΕΣΣΔ, το δικαίωμα ανάκλησης κατοχυρώνεται στα συνταγματικά κείμενα και διαχέεται διαμέσου της εξουσίας των σοβιέτ⁴⁶. Έτσι, όλοι οι αιρετοί αξιωματούχοι υποχρεούνται σε

θεσμών από λογοκοπία σε "εργαζόμενα σώματα" Β. Ι. Λένιν. «Κράτος και επανάσταση», ο.π. (σελ. 46).

⁴⁴ Βλ. Γ. Ρούσης. (1985). ο.π. (σε. 128).

⁴⁵ Κ. Μαρξ. (2011). *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 69).

⁴⁶ Βλ. Δ. Καλτσώνης. (1997). *Το Σύνταγμα στη λενινιστική σκέψη*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 46), όπου τονίζεται η σημασία που απέδιδε ο Λένιν στον ρόλο της ανακλητότητας ως ειδοποιό διαφορά με τον αστικό κοινοβουλευτισμό.

λογοδοσία και η τιμωρία είναι η ανάκλησή τους ενώ η επιβράβευση η διατήρηση της θέσης τους. Τέλος, ένα παράδειγμα από την σύγχρονη εμπειρία αποτελεί η Δημοκρατία της Κούβας, στο σύνταγμα της οποίας επίσης κατοχυρώνεται το δικαίωμα της ανάκλησης⁴⁷. Στην Κούβα, η ανάκληση συνυφαίνεται με την υποχρέωση λογοδοσίας των αιρετών αντιπροσώπων, οι οποίοι υποχρεούνται αφενός να διατηρούν στενή επαφή με τους ψηφοφόρους της κοινότητας στην οποία μένουν και εκλέγονται, και αφετέρου, να εκθέτουν τα έργα τους στις λαϊκές συνελεύσεις ανά τακτά χρονικά διαστήματα⁴⁸.

Η ουσία της ανάκλησης

Στα πλαίσια της αστικής δημοκρατίας, ο θεσμός της ανάκλησης εγγυάται τη διασφάλιση της άσκησης της εξουσίας σύμφωνα με την τεκμαιρόμενη λαϊκή θέληση, αποτελεί μία ασφαλιστική δικλείδα απέναντι στην κρατική αυθαιρεσία, αμβλύνει δηλαδή το πλάσμα λαϊκής κυριαρχίας, χωρίς βέβαια να το εξαλείφει.

Από την άλλη, η ανακλητότητα μαζί με την αιρετότητα, την εναλλαγή των αιρετών αντιπροσώπων και των κρατικών λειτουργών και την αμοιβή τους με τον μέσο εργατικό μισθό, αποτελούν θεμελιακές αρχές της οικοδόμησης του σοσιαλιστικού κράτους.

Συνολικά ιδωμένη, στα πλαίσια είτε της αστικής είτε της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, η ανάκληση αποτελεί ένα θεσμό λαϊκής συμμετοχής σε συνθήκες αντιπροσώπευσης και, εν τέλει, η ουσία και η αξία του θεσμού έγκειται στο γεγονός ότι επιτρέπει και διευκολύνει αφενός την άσκηση της εξουσίας με βάση

⁴⁷ Άρθρο 68 κουβανικού Συντάγματος. Το κείμενο του Συντάγματος και του εκλογικού νόμου 72 της Δημοκρατίας της Κούβας παρατίθενται στην ελληνική γλώσσα σε *Το Σύνταγμα και το πολιτικό σύστημα της Δημοκρατίας της Κούβας*. (2004). Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

⁴⁸ Βλ. Κ. Τέρενς. *Η επαναστατική Κούβα*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 237).

την λαϊκή εντολή αναλλοίωτη και αφετέρου την ενεργό συμμετοχή του λαού στη διακυβέρνηση του κράτους, διευρύνοντας έτσι την λαϊκή κυριαρχία.

2. Λαϊκή συνταγματική και νομοθετική πρωτοβουλία

Ως προκαταρκτική παρατήρηση, σημειώνουμε ότι στη σοσιαλιστική δημοκρατία η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία είναι σύμφυτη με το σοσιαλιστικό κράτος δεδομένης της ενεργού συμμετοχής του λαού στη νομοθετική εξουσία. Ως εκ τούτου, η νομοθετική και συνταγματική πρωτοβουλία των πολιτών για την οποία θα κάνουμε λόγο στο παρόν κεφάλαιο αφορά τον θεσμό ιδωμένο στα πλαίσια της αστικής δημοκρατίας και του κοινοβουλευτικού συστήματος.

Εννοιολογική προσέγγιση

Η νομοθετική διαδικασία περιλαμβάνει τρία στάδια: α) την νομοθετική πρωτοβουλία, β) την επεξεργασία και γ) την συζήτηση και ψήφιση. Η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία αποτελεί ένα θεσμό σύμπραξης των πολιτών στη νομοθετική εξουσία, με τη συμμετοχή του λαού να εκδηλώνεται κατά το πρώτο στάδιο της νομοθετικής διαδικασίας. Με την πρόβλεψη της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας, ένας ορισμένος αριθμός πολιτών, με τη συγκέντρωση των απαιτούμενων υπογραφών, μπορεί να ζητήσει την θέσπιση, την τροποποίηση ή την κατάργηση ενός κανόνα δικαίου. Η πρόταση των πολιτών εκκινεί τη νομοθετική διαδικασία και μπορεί να προκαλέσει σχετική απόφαση του κοινοβουλίου ή του εκλογικού σώματος για συγκεκριμένο ζήτημα. Συνεπώς, ο θεσμός έχει εισηγητική αρμοδιότητα και όχι αποφασιστική. Οι πολίτες που ασκούν το δικαίωμα της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας, δεν έχουν εξουσία θέσπισης, τροποποίησης ή κατάργησης μιας ρύθμισης, παρά μόνο πρότασης νόμου· εισηγούνται δηλαδή στο αρμόδιο όργανο, τον λαό ή το κοινοβούλιο, ενώ η αποφασιστική εξουσία των αντιπροσώπων του λαού δεν αφαιρείται.

Υποκείμενο της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας δεν είναι το σύνολο των πολιτών, αλλά ένας αριθμός πολιτών και ειδικότερα, ένα τμήμα του εκλογικού σώματος (λαός υπό την στενή έννοια). Αντικείμενο της πρωτοβουλίας μπορεί να είναι οτιδήποτε μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο απόφασης του λαού⁴⁹. Ανάλογα με το αντικείμενο της πρωτοβουλίας, τούτη διακρίνεται συνήθως σε συνταγματική (αφορά το σύνταγμα), νομοθετική (αφορά τυπικό νόμο) ή διοικητική (αφορά άλλη διοικητική πράξη). Ως προς το περιεχόμενο της πρότασης, τούτο μπορεί να είναι δημιουργικό, όταν προτείνεται η θέσπιση ή τροποποίηση ενός κανόνα δικαίου, ή καταργητικό, όταν προτείνεται η κατάργησή του χωρίς αυτός να αντικαθίσταται από άλλον. Αποδέκτης της πρωτοβουλίας είναι αφενός το κοινοβούλιο και το αποτέλεσμα της είναι η εκκίνηση της νομοθετικής διαδικασίας, η οποία από εκεί και πέρα δεν διαφέρει από την νομοθετική πρωτοβουλία που ανήκει στη βουλή ή την κυβέρνηση. Η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία δεν αποκλείει, αλλά προβλέπεται παράλληλα με την νομοθετική πρωτοβουλία και άλλων οργάνων. Αφετέρου, η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία μπορεί να ολοκληρώνεται με την έγκριση ή την απόρριψή της με σχετική απόφαση του εκλογικού σώματος. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ταυτίζεται με το δημοψήφισμα με πρωτοβουλία των πολιτών, για το οποίο θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο.

Διακρίσεις από άλλους θεσμούς

Η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία διακρίνεται από το δημοψήφισμα δεδομένου ότι με την λαϊκή πρωτοβουλία, ο λαός παρεμβαίνει στην αρχή της νομοθετικής διαδικασίας, ενώ με το δημοψήφισμα στο τέλος αυτής, κατά το στάδιο της απόφασης. Επιπλέον, η βασική διαφορά μεταξύ δημοψηφίσματος και νομοθετικής πρωτοβουλίας πολιτών συνίσταται στην ίδια τη φύση του περιεχομένου τους, καθόσον, σε αντίθεση με το δημοψήφισμα, με την

⁴⁹ Α. Δημητρόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 12).

νομοθετική πρωτοβουλία, οι πολίτες δεν έχουν αποφασιστική εξουσία, παρά μόνο εισηγητική (πρότασης)⁵⁰.

Επιπροσθέτως, ο θεσμός της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας διακρίνεται από τον θεσμό της λαϊκής αρνησικυρίας (*veto populaire*). Η λαϊκή αρνησικυρία αποτελεί ένα θεσμό ελέγχου των αποφάσεων των κυβερνώντων, σύμφωνα με τον οποίο ένας ορισμένος αριθμός πολιτών μπορεί να προκαλέσει, μέσα σε τακτή ανατρεπτική προθεσμία, ψηφοφορία του λαού (δημοψήφισμα) για την κατάργηση νομοσχεδίου που έχει μεν ψηφιστεί από το νομοθετικό σώμα αλλά δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί⁵¹. Με τον θεσμό αυτό συντελείται πράγματι μια λαϊκή παρέμβαση κατά την προετοιμασία του νόμου, πριν από την ουσιαστική ισχύ του, ωστόσο διακρίνεται από την λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία καθόσον με την λαϊκή αρνησικυρία ο λαός δεν έχει την εξουσία πρωτοβουλίας. Βέβαια, ο συνδυασμός της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας (εξουσία πρωτοβουλίας) με την λαϊκή αρνησικυρία (παρεμπόδιση της ουσιαστικής ισχύος νόμου) επιτυγχάνουν μία πιο ολοκληρωμένη μορφή συμμετοχής του λαού στη νομοθετική λειτουργία.

Τέλος, ο θεσμός της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας διακρίνεται από το δικαίωμα απλής αναφοράς, που συνίσταται είτε στην υποβολή αίτησης προς το κοινοβούλιο με την οποία προτείνεται η θέσπιση ή τροποποίηση νόμου είτε στην απλή αναφορά-καταγγελία. Ο θεσμός της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας διαφοροποιείται ιδίως ως προς το γεγονός ότι η απλή αναφορά δεν δημιουργεί νομική υποχρέωση του κοινοβουλίου να επιληφθεί της πρότασης και να τη συζητήσει. Επιπλέον, ενώ η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία απαιτεί τη συγκέντρωση υπογραφών από έναν ορισμένο αριθμό του εκλογικού σώματος, η

⁵⁰ Βλ. Α. Δημητρόπουλος, (1997). ο.π. (σελ. 13).

⁵¹ Αναλυτικότερα βλ. Η. Νικολόπουλος, (1997). ο.π. (σελ. 33 επ.).

απλή αναφορά μπορεί να υποβληθεί και από ένα μόνο άτομο που δεν είναι καν εκλογέας (π.χ. ανήλικος ή αλλοδαπός)⁵².

Η συγκριτική επισκόπηση του θεσμού σε διάφορες χώρες και στην ΕΕ

Στην Ελλάδα, ο θεσμός της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας δεν έχει υιοθετηθεί μέχρι και σήμερα. Αξίζει όμως να αναφερθεί ότι αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975, ότε και προτάθηκε από την τότε αντιπολίτευση, χωρίς όμως να γίνει δεκτή η πρόταση⁵³. Περαιτέρω όμως, ο θεσμός λειτουργεί και έχει υιοθετηθεί στα συνταγματικά κείμενα διαφόρων κρατών, όπως π.χ. της Ιταλίας⁵⁴. Αμέσως παρακάτω, θα αναφερθούμε συνοπτικά στην λειτουργία του θεσμού στην Ελβετία και στις ΗΠΑ δεδομένου ότι στις χώρες αυτές ο θεσμός είναι περισσότερο διαδεδομένος. Επιπλέον όμως, θα αναφερθούμε και στην άρτι ενεργοποιηθείσα ευρωπαϊκή πρωτοβουλία πολιτών στα πλαίσια της ΕΕ.

Ελβετία

Στην Ελβετία, η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία είναι το δικαίωμα κάθε πολίτη, νομικού προσώπου ή ενός αριθμού πολιτών μιας κοινότητας, ενός καντονιού ή της Συνομοσπονδίας, να φέρει οποτεδήποτε στο εκλογικό σώμα ένα ερώτημα (προτείνοντας ή όχι μια διατυπωμένη λύση) το οποίο οι ψηφίζοντες θα αποδεχθούν ή θα απορρίψουν⁵⁵. Ο θεσμός κατοχυρώνεται τόσο σε ομοσπονδιακό επίπεδο όσο και στα ελβετικά καντόνια. Η συνταγματική λαϊκή

⁵² Περισσότερα για τις διαφοροποιήσεις βλ. Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 44-47). Για το δικαίωμα αναφοράς κατ' άρθρο 10 Σ, βλ. Θ. Αντωνίου. (1988). *Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στο αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975: από την αντιπροσώπευση στην ταυτότητα*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας (σελ. 81 επ.).

⁵³ Βλ. Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 192).

⁵⁴ Για τον θεσμό της λαϊκής πρωτοβουλίας στην Ιταλία, Γερμανία, Ισπανία, Γιουγκοσλαβία, Λιθουανία, Σλοβενία, Ρουμανία Αυστρία, βλ. Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π.(σελ. 183 επ.).

⁵⁵ Αναλυτικά βλ. Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 66 επ.), επίσης και W. E. Rappard. (September 1912). «The Initiative, Referendum and Recall in Switzerland». *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 43, pp. 110-145

πρωτοβουλία για την αναθεώρηση του συντάγματος προβλέπεται σε ομοσπονδιακό επίπεδο και στα καντόνια. Η νομοθετική όμως λαϊκή πρωτοβουλία προβλέπεται μόνο στα καντόνια.

Ωστόσο, οι διαδικαστικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για την ενεργοποίηση της λαϊκής πρωτοβουλίας είναι τόσο αυστηρές που ενδέχεται να καταλήγουν σε ουσιαστικό περιορισμό του δικαιώματος. Για παράδειγμα, για την ενεργοποίηση της συνταγματικής πρωτοβουλίας των πολιτών απαιτείται η υπογραφή 100.000 υπογραφών, ενώ τα απαιτούμενα έξοδα για την διαδικασία είναι υπέρογκα⁵⁶. Επιπλέον όμως, εξίσου ανησυχητικό είναι το φαινόμενο της αποχής που κινείται σε υψηλά ποσοστά⁵⁷ και οδηγεί στην αποδυνάμωση του θεσμού αλλά και την έντονη κριτική όσων επιδιώκουν την κατάργησή του.

ΗΠΑ

Στις ΗΠΑ, ο θεσμός της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας δεν κατοχυρώνεται σε ομοσπονδιακό επίπεδο, αλλά προβλέπεται από τα συντάγματα και τη νομοθεσία διαφόρων Πολιτειών⁵⁸. Ως επί το πλείστον, προβλέπεται τόσο η συνταγματική όσο και η νομοθετική λαϊκή πρωτοβουλία. Ωστόσο, το δικαίωμα στις ΗΠΑ περιορίζονται από τις τυπικές διαδικαστικές προϋποθέσεις που απαιτούνται (αριθμός υπογραφών, προθεσμίες), αλλά και από το περιεχόμενο της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας, το οποίο πρέπει να είναι σύμφωνο με το Ομοσπονδιακό Σύνταγμα, ενώ αντικείμενο της πρωτοβουλίας είναι μόνο νομοθετικά μέτρα που ανήκουν στην αρμοδιότητα του εκλογικού σώματος και όχι άλλα μέτρα διοικητικής-εκτελεστικής φύσης για τα οποία αρμόδια είναι αποκλειστικά η εκτελεστική εξουσία. Επιπλέον, μετά την αποδοχή της

⁵⁶ Η Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 86).

⁵⁷ Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 94).

⁵⁸ Βλ. Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 152 επ.), καθώς και Y. Meny. «Initiative populaire, référendum et recall dans les Etats américains». *Pouvoirs*, No 7/1978, p. 107-113

πρωτοβουλίας από το εκλογικό σώμα, η πράξη που έγινε αποδεικτική υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο, χωρίς όμως να ελέγχεται η εγκυρότητα της ψηφοφορίας⁵⁹.

Για την εφαρμογή του θεσμού στις ΗΠΑ, ο απαιτούμενος αριθμός υπογραφών ποικίλλει ανάλογα με την Πολιτεία, ωστόσο σε κάθε περίπτωση απαιτείται ένας μεγάλος αριθμός υπογραφών. Αυτή δε, η διαδικαστική προϋπόθεση έχει οδηγήσει αφενός στο φαινόμενο της σύστασης ιδιωτικών επιχειρήσεων που ειδικεύονται στη συλλογή υπογραφών, αποκομίζοντας τεράστια κέρδη και αφετέρου στο γεγονός ότι οι αμερικανικές Πολιτείες καταλήγουν να δαπανούν υπέρογκα ποσά για τον προεκλογικό αγώνα που προηγείται της ψηφοφορίας επί της πρωτοβουλίας⁶⁰.

Ευρωπαϊκή πρωτοβουλία πολιτών στην ΕΕ

Στην παράγραφο 4 του άρθρου της ΣΕΕ ορίζεται «*Πολίτες της Ένωσης, εφόσον συγκεντρωθεί αριθμός τουλάχιστον ενός εκατομμυρίου, υπήκοοι σημαντικού αριθμού κρατών μελών, μπορούν να λαμβάνουν την πρωτοβουλία να καλούν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της, να υποβάλλει κατάλληλες προτάσεις επί θεμάτων στα οποία οι εν λόγω πολίτες θεωρούν ότι απαιτείται νομική πράξη της Ένωσης για την εφαρμογή των Συνθηκών. (...)»*.

Με την ανωτέρω διάταξη κατοχυρώνεται η ευρωπαϊκή πρωτοβουλία πολιτών εντός της ΕΕ, δηλαδή το δικαίωμα των ευρωπαίων πολιτών, με τη συγκέντρωση ενός εκατομμυρίου υπογραφών, να ζητήσουν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να υποβάλει μία νομοθετική ρύθμιση. Οι διαδικασίες και οι όροι που ισχύουν για την πρωτοβουλία πολιτών περιέχονται στον υπ' αριθμ. 211/2011 Κανονισμό

⁵⁹ Το δικαίωμα ελέγχου της εγκυρότητας της διαδικασίας υποχωρεί μπροστά στη λαϊκή έγκριση (election cures error). Ωστόσο, σε περίπτωση πιθανολογούμενου σοβαρού ελαττώματος που αλλοιώνει την αληθινή βούληση της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος, μπορεί να γίνει δεκτός ο δικαστικός έλεγχος, βλ. M. Douglas. (1980). «Judicial review of initiative constitutional amendments». *14 University of California, Davis Law Review*, p. 481.

⁶⁰ Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 154).

(ΕΕ) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ενοποιημένη έκδοση 10/2013), ενώ περαιτέρω λεπτομέρειες για τεχνικές προδιαγραφές ρυθμίζονται με τον υπ' αριθμ. 1179/2011 εκτελεστικό Κανονισμό (ΕΕ) της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Ο θεσμός της ευρωπαϊκής πρωτοβουλίας πολιτών τέθηκε σε εφαρμογή από 1/1/2012. Το δικαίωμα της ευρωπαϊκής πρωτοβουλίας πολιτών αναγνωρίζεται στους πολίτες της ΕΕ (υπηκόους χώρας της ΕΕ), που βρίσκονται σε ηλικία όπου τους παρέχεται δικαίωμα ψήφου στις εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου⁶¹. Ως προϋπόθεση τίθεται η συγκρότηση επιτροπής πολιτών, που θα αποτελείται από τουλάχιστον επτά πολίτες της ΕΕ που ζουν σε τουλάχιστον επτά διαφορετικές χώρες της ΕΕ. Μετά από την υποβολή μιας πρωτοβουλίας πολιτών που συγκέντρωσε τον απαιτούμενο αριθμό, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή οφείλει να συντάξει επίσημη απάντηση στην οποία να αναφέρει τις ενδεχόμενες ενέργειες στις οποίες προτίθεται να προβεί, καθώς και τους λόγους που την οδήγησαν στη συγκεκριμένη απόφαση. Η απάντηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής έχει τη μορφή ανακοίνωσης και δημοσιεύεται σε όλες τις επίσημες γλώσσες της ΕΕ. Επιπλέον, οι λεγόμενοι διοργανωτές έχουν την δυνατότητα να παρουσιάσουν την πρωτοβουλία τους σε δημόσια ακρόαση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Σε περίπτωση που η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αποφασίσει να προτείνει νομοθετική πράξη ανταποκρινόμενη σε πρωτοβουλία πολιτών, ακολουθείται η συνήθης διαδικασία εκπόνησης πρότασης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής⁶².

Η ευρωπαϊκή πρωτοβουλία πολιτών συνιστά μία μορφή λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας στα πλαίσια της ΕΕ, υπό την έννοια ότι παρέχει τη δυνατότητα στους πολίτες της ΕΕ να συμμετέχουν άμεσα στη διαμόρφωση των πολιτικών

⁶¹ Δηλαδή ηλικίας 18 ετών, με εξαίρεση την Αυστρία όπου το όριο ηλικίας είναι 16 ετών. Οι πολίτες δεν απαιτείται να είναι εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους, αρκεί η συμπλήρωση της απαιτούμενης ηλικίας.

⁶² Για τις κλειστές πρωτοβουλίες και τις απαντήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, τις ανοικτές σήμερα πρωτοβουλίες, τις απορριφθείσες και τις άνευ αντικειμένου, βλ. αναλυτικά τα στοιχεία στον επίσημο ιστότοπο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/welcome>

της ΕΕ⁶³. Σε κάθε περίπτωση, η κατοχύρωση της ευρωπαϊκής πρωτοβουλίας πολιτών συμβάλλει στην άμβλυση του ελλείμματος δημοκρατικής νομιμοποίησης της ΕΕ.

3. Δημοψήφισμα

Το δημοψήφισμα επιτρέπει τη λαϊκή συμμετοχή κατά το τρίτο στάδιο της νομοθετικής διαδικασίας, δηλαδή κατά την συζήτηση και ψήφιση ενός κανόνα δικαίου. Το δημοψήφισμα είναι η απόφαση του λαού. Δεν πρόκειται για την απλή έκφραση της λαϊκής θέλησης, αλλά για τον σχηματισμό και την λήψη απόφασης από τον λαό, ως το ανώτατο όργανο του κράτους, και μάλιστα άμεσα, χωρίς την παρεμβολή άλλων, όπως π.χ. των αντιπροσώπων του⁶⁴. Αντικείμενο του δημοψηφίσματος μπορεί να αποτελέσει, κατ' αρχήν, οποιοδήποτε ουσιαστικό ζήτημα, όχι όμως η εκλογή προσώπων. Ο ουσιαστικός χαρακτήρας του δημοψηφίσματος είναι αυτό που το διακρίνει από άλλους θεσμούς, και δη από τις εκλογές και την ανάκληση.

Η απόφαση του λαού εκφράζεται σε δημοψηφισματική διαδικασία, με ψηφοφορία άμεση, καθολική και μυστική, διεξαχθείσα με ψηφοδέλτια και όχι με προφορική ψήφο⁶⁵. Η δημοψηφισματική διαδικασία, δηλαδή η διαδικασία με την οποία λαμβάνεται η απόφαση του λαού, εκτυλίσσεται σε τρία στάδια: το στάδιο της πρωτοβουλίας, το στάδιο της δημόσιας συζήτησης και το στάδιο της απόφασης.

⁶³ Για τις πιθανές μορφές άμεσης δημοκρατίας ενός της ΕΕ βλ. και L. Feld, & G. Kirchgässner. «The role of direct democracy in the European Union». *CESifo Conference "A Constitution for the European Union"*, November 2003. Working Paper No 1083.

⁶⁴ Βλ. Α. Δημητρόπουλος. (1997). ο.π.(σελ. 34).

⁶⁵ Βλ. Α. Δημητρόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 49-54), όπου μελετάται το δημοψήφισμα ως υποκατάστατο των λαϊκών συνελεύσεων.

Τα είδη και οι διακρίσεις του δημοψηφίσματος

Με κριτήριο τη δημοψηφισματική πρωτοβουλία, δηλαδή την αρμοδιότητα για την υποβολή πρότασης και κίνησης της διαδικασίας, το δημοψήφισμα διακρίνεται σε λαϊκό (δημοψήφισμα με πρωτοβουλία των πολιτών) και σε κρατικό (δημοψήφισμα με πρωτοβουλία κρατικών οργάνων)⁶⁶, τα οποία δεν αλληλοαποκλείονται, αλλά μπορούν να προβλέπονται παράλληλα.

Στην περίπτωση του λαϊκού δημοψηφίσματος, ο λαός, με την συγκέντρωση των απαιτούμενων υπογραφών των πολιτών, παρεμβαίνει όχι μόνο στο τελικό στάδιο της απόφασης, αλλά και στην πρώτη φάση της δημοψηφισματικής διαδικασίας⁶⁷. Το λαϊκό δημοψήφισμα είναι μία μορφή του θεσμού της λαϊκής πρωτοβουλίας. Ο λαός δεν είναι μόνο αποδέκτης του ερωτήματος, αλλά επιπλέον μπορεί ο ίδιος να διαμορφώσει και να θέσει τα ζητήματα για τα οποία θα κληθεί να αποφασίσει. Πρόκειται για κατ' ουσίαν «*λαϊκή νομοθετική διαδικασία*»⁶⁸, καθόσον από την αρχή μέχρι το τέλος, φορέας της νομοθετικής αρμοδιότητας είναι άμεσα ο λαός, παραμερίζοντας τα κοινοβουλευτικά όργανα. Το περιεχόμενο της πρωτοβουλίας μπορεί να είναι είτε δημιουργικό είτε καταργητικό. Σήμερα, το λαϊκό δημοψήφισμα προβλέπεται στα συνταγματικά κείμενα της Ελβετίας (ελβετικά καντόνια), της Ιταλίας, καθώς και ορισμένων ομόσπονδων Πολιτειών των ΗΠΑ.

Το κρατικό δημοψήφισμα διακρίνεται σε περαιτέρω μορφές του ανάλογα με το κρατικό όργανο που ασκεί την πρωτοβουλία. Σε περίπτωση που η δημοψηφισματική πρωτοβουλία ανήκει στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, τότε το δημοψήφισμα είναι προεδρικό, το οποίο μπορεί να είναι αποκλειστικό ή

⁶⁶ Βλ. Α. Δημητρόπουλος, (1997). ο.π. (σελ. 77 επ.).

⁶⁷ Για το λαϊκό δημοψήφισμα βλ. και Α. Δημητρόπουλος, (2013). «Το Δημοψήφισμα με Πρωτοβουλία των Πολιτών». 2/9/2013. <http://www.constitutionalism.gr/site/dimitropoulos-referendum/> (τελευταία πρόσβαση την 29/5/2014).

⁶⁸ Ο όρος αποδίδεται στον Καρλ Σμιτ (Schmitt, Volksentscheid und Volksbegehren), βλ. Α. Δημητρόπουλος, (1997). ο.π. (σελ. 78-81).

συντρέχον, όταν προβλέπεται η δυνατότητα παράλληλα και σε άλλα όργανα. Το προεδρικό μπορεί να πάρει τη μορφή διαιτητικού δημοψηφίσματος σε περιπτώσεις διαφωνίας της κυβέρνησης και του ΠτΔ. Επιπροσθέτως, το κρατικό δημοψήφισμα μπορεί να είναι κυβερνητικό, όταν η πρωτοβουλία ανήκει στην κυβέρνηση ή τη συμπολίτευση, δηλαδή την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Και το κυβερνητικό δημοψήφισμα μπορεί να είναι αποκλειστικό ή συντρέχον. Ευνόητο είναι ότι η περίπτωση του αποκλειστικού κυβερνητικού δημοψηφίσματος μειώνει την πιθανότητα διεξαγωγής δημοψηφισμάτων⁶⁹. Τέλος, στο κρατικό δημοψήφισμα συγκαταλέγεται και το αντιπολιτευτικό, δηλαδή το δημοψήφισμα που διεξάγεται με πρωτοβουλία της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης. Με το δημοψήφισμα αυτό, παρέχεται το δικαίωμα στην αντιπολίτευση να θέτει στην κρίση του λαού τη βασική διαφωνία της από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Σε αυτή την περίπτωση, ο λαός αποκτά ένα διαιτητικό ρόλο μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης⁷⁰.

Περαιτέρω, το δημοψήφισμα μπορεί να διακρίνεται και σε άλλες μορφές⁷¹. Έτσι, ανάλογα με το ουσιαστικό περιεχόμενο της δημοψηφισματικής πρωτοβουλίας, είναι δημιουργικό ή καταργητικό⁷², μπορεί να είναι εδαφικό⁷³, διεθνούς συνθήκης⁷⁴ ή δημοσιονομικό⁷⁵. Με κριτήριο τον νομικό χαρακτήρα της απόφασης, το δημοψήφισμα διακρίνεται σε αποφασιστικό και συμβουλευτικό⁷⁶,

⁶⁹ Βλ. και Α. Δημητρόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 84).

⁷⁰ Βλ. Α. Δημητρόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 87).

⁷¹ Αναλυτικά βλ. Α. Δημητρόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 89 επ.), καθώς επίσης και Η. Νικολόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 55-59).

⁷² Το δημιουργικό αφορά την θέσπιση ή τροποποίηση ενός κανόνα δικαίου, ενώ το καταργητικό την κατάργησή του.

⁷³ Το εδαφικό ή «διεθνές» δημοψήφισμα αφορά την ανεξαρτητοποίηση ή σύσταση νέου κράτους ή την απόσχιση ή προσάρτηση μιας περιοχής. Πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί το δημοψήφισμα για την ανεξαρτητοποίηση της Σκωτίας από το Ηνωμένο Βασίλειο (8/9/2014), το αποτέλεσμα του οποίου ήταν τελικώς «όχι» στην ανεξαρτητοποίηση, με ποσοστό 55,3%.

⁷⁴ Π.χ. για την επικύρωση διεθνών συνθηκών, την προσχώρηση ή αποχώρηση από διεθνούς οργανισμούς. Τέτοια περίπτωση αποτελεί το δημοψήφισμα για την είσοδο μιας χώρας στην ΕΕ που προβλέπεται από ορισμένα ευρωπαϊκά κράτη (π.χ. Γαλλία). Στην Ελλάδα, η διεξαγωγή δημοψηφίσματος διεθνούς συνθήκης είναι δυνατή κατά τη διαδικασία του εθνικού δημοψηφίσματος.

⁷⁵ Στην Ελλάδα, σύμφωνα με την συνταγματική ρύθμιση, τα δημοσιονομικά νομοσχέδια δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο δημοψηφίσματος (Σ 44 παρ. 2).

⁷⁶ Αποφασιστικό ή δεσμευτικό ή προστακτικό είναι το δημοψήφισμα, όταν η βούληση του εκλογικού σώματος, παράγει πλήρη έννομα αποτελέσματα, δεσμεύει δηλαδή από νομική άποψη.

σε συνταγματικό και νομοθετικό, σε υποχρεωτικό και προαιρετικό⁷⁷, σε αποκλειστικό και συντρέχον. Επιπροσθέτως, μία βασική διάκριση είναι το τέλειο και ατελές δημοψήφισμα. Ως τέλειο χαρακτηρίζεται το δημοψήφισμα που συγκεντρώνει σωρευτικώς τα εξής χαρακτηριστικά: α) έχει νομικά δεσμευτικό χαρακτήρα, β) μπορεί να διεξαχθεί και με πρωτοβουλία των πολιτών, γ) αντικείμενό του είναι όχι μόνο η κατάργηση, αλλά και η θέσπιση διατάξεων. Συνεπώς, στο τέλειο δημοψήφισμα, η δημοψηφισματική πρωτοβουλία ανήκει στους πολίτες, το θέμα καθορίζεται από τους πολίτες και η απόφαση λαμβάνεται μόνον από το λαό. Σε αντιδιαστολή, ατελές είναι το δημοψήφισμα που αποκλίνει κατ' οποιοδήποτε τρόπο από το τέλειο⁷⁸.

Τέλος, μία σημαντική διάκριση αφορά το «κλασικό» δημοψήφισμα (referendum) από το προσωπικό δημοψήφισμα (plebiscitum), το οποίο αποτελεί μια «παρέκβαση» του θεσμού⁷⁹. Ειδικότερα, στο προσωπικό δημοψήφισμα, η δημοψηφισματική διαδικασία είναι προσχηματική, καθόσον στην πραγματικότητα, υποβάλλονται στη λαϊκή έγκριση γεγονότα τετελεσμένα ή μελλοντικά που συνδέονται με ορισμένο πρόσωπο. Οι εκλογείς καλούνται να εκφράσουν την εμπιστοσύνη τους προς ένα πρόσωπο που μπορεί να είναι και το ίδιο που προκηρύσσει το δημοψήφισμα⁸⁰. Επιπλέον, διεξάγεται συνήθως σε συνθήκες «νομικού, πραγματικού ή ψυχολογικού» εξαναγκασμού⁸¹.

Συμβουλευτικό είναι το δημοψήφισμα, όταν το εκλογικό σώμα εκφράζει γνώμη, η οποία δεν δεσμεύει το όργανο που έχει την συντακτική, νομοθετική ή κανονιστική αρμοδιότητα.

⁷⁷ Υποχρεωτικό είναι το δημοψήφισμα, όταν είναι αναγκαία η διεξαγωγή του για την ολοκλήρωση της διαδικασίας, ενώ προαιρετικό είναι το δημοψήφισμα, όταν δεν απαιτείται για την προαγωγή του κανόνα δικαίου, εναπόκειται στην διακριτική ευχέρεια του κρατικού οργάνου.

⁷⁸ Βλ. Α. Δημητρόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 76).

⁷⁹ Βλ. Α. Δημητρόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 41 επ.).

⁸⁰ Κλασικό παράδειγμα αποτελούν τα Ναπολεόντεια δημοψηφίσματα.

⁸¹ Ε. Σπηλιωτόπουλος. (1988). «Η νομική φύση του δημοψηφίσματος του άρθρου 44 § 2 του Συντάγματος», *Σύμμεικτα προς τιμήν Φαίδων Βεγλερή*, τομ. Α', Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλας (σελ. 320).

Η δημοψηφισματική διαδικασία

Με την τυπική έννοια του όρου, ως δημοψήφισμα νοείται η διαδικασία με την οποία λαμβάνεται η απόφαση του λαού. Ως διαδικασία παραγωγής κανόνων δικαίου, η δημοψηφισματική διαδικασία έχει τρία ειδικότερα: την δημοψηφισματική νομοθετική πρωτοβουλία, β) την δημόσια συζήτηση και γ) την λήψη της απόφασης. Η δημοψηφισματική διαδικασία λαμβάνει χώρα σύμφωνα με τις βασικές αρχές της καθολικότητας και της μυστικότητας της ψηφοφορίας, της ισότητας της ψήφου, του δικαιώματος των ψηφοφόρων στην ελεύθερη διαμόρφωση της άποψής τους, της ουδετερότητας των δημόσιων και διοικητικών αρχών, της ανόθευτης διεξαγωγής του βάσει ορθής διατύπωσης του ερωτήματος καθώς και της αντικειμενικής και πλήρους ενημέρωσης των ψηφοφόρων⁸².

Η δημοψηφισματική πρωτοβουλία

Η δημοψηφισματική πρωτοβουλία είναι το δικαίωμα πρότασης νομών προς τον λαό και περιέχει δύο αιτήματα το διαδικαστικό, δηλαδή την κίνηση της δημοψηφισματικής διαδικασίας και την παραπομπή του ερωτήματος σε δημοψήφισμα, και το ουσιαστικό, δηλαδή το συγκεκριμένο ερώτημα για το οποίο διεξάγεται το δημοψήφισμα.

Υποκείμενο της δημοψηφισματικής πρωτοβουλίας, και άρα της επιλογής του ερωτήματος, είναι είτε ένας ορισμένος αριθμός πολιτών είτε κρατικά όργανα. Με κριτήριο τον αριθμό των ερωτημάτων, το δημοψήφισμα μπορεί να είναι είτε απλό (περιέχει ένα μόνο ερώτημα) είτε σύνθετο (αφορά ένα θέμα που αναλύεται

⁸² Βλ. Χ. Ακριβοπούλου, & Ν. Γαρυπίδης. (2012). «Επανεξετάζοντας την αμεσότητα του δημοψηφίσματος στη θεωρία και την πράξη». *περ. Το Σύνταγμα*, τευχ. 2/2012. Για τη διαδικασία διεξαγωγής δημοψηφίσματος βλ. και Δ. Τσούρκας. (1982). «Ζητήματα εφαρμογής του θεσμού του δημοψηφίσματος κατά το Σύνταγμα του 1975». *περ. Αρμενόπουλος*, τευχ. 11/1982, σελ. 869-876.

σε περισσότερα υποερωτήματα) είτε πολλαπλό (περιέχονται περισσότερα ερωτήματα για ανεξάρτητα μεταξύ τους ζητήματα).

Με την δημοψηφισματική διαδικασία τίθεται στο εκλογικό σώμα συγκεκριμένο ερώτημα, στο οποίο οι ψηφοφόροι καλούνταν να απαντήσουν συνήθως με «ΝΑΙ» ή «ΟΧΙ». Αυτονόητο είναι ότι η επιλογή του ερωτήματος και ο τρόπος με τον οποίο αυτό τίθεται είναι ζητήματα ιδιαίτερης σημασίας για την ορθή λειτουργία του θεσμού. Συγκεκριμένα, η διατύπωση του ερωτήματος μπορεί να ασκεί μεγάλη επίδραση στην τελική απόφαση, κατά τρόπον ώστε πολλές φορές να καθοδηγεί την ψήφο του λαού. Παρ' όλα αυτά, ο ενδεχόμενος κίνδυνος παραπλάνησης του εκλογικού σώματος, εκτός από το γεγονός ότι υποτιμά την αντίληψη του λαού, δεν δύναται να αναιρέσει την συμβολή του δημοψηφίσματος κατά την νομοθετική διαδικασία.

Η δημόσια συζήτηση

Η επεξεργασία ή δημόσια συζήτηση αποτελεί το δεύτερο στάδιο της δημοψηφισματικής διαδικασίας, που ακολουθεί την πρωτοβουλία. Η δημόσια συζήτηση αποτελεί τον πυρήνα της δημοψηφισματικής διαδικασίας, το στάδιο που προσδίδει στον θεσμό την ιδιαίτερη αξία του. Σε αυτή την φάση, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τα ΜΜΕ και το διαδίκτυο, που προωθούν αλλά πολλές φορές αποτελούν και πεδίο διεξαγωγής της δημόσιας συζήτησης. Ευκαταίο είναι η δημόσια συζήτηση να γίνει στα πλαίσια του ελεύθερου και ουσιαστικού δημοκρατικού διαλόγου.

Η λήψη της απόφασης

Στο τελικό στάδιο της δημοψηφισματικής διαδικασίας, ο λαός καλείται να λάβει την απόφασή του επί του τεθέντος ερωτήματος. Το στάδιο αυτό περιλαμβάνει δύο διακριτές φάσεις: την ψήφιση από το εκλογικό σώμα και τον έλεγχο της

απόφασης. Η ψηφοφορία διενεργείται σύμφωνα με τους κανόνες διεξαγωγής των εκλογών. Ο έλεγχος ανήκει, κατά κανόνα, στην δικαστική εξουσία.

Η ratio του δημοψηφίσματος

Η συμβολή και η αξία του θεσμού δημοψηφίσματος αναδεικνύεται από τις ιδιαίτερες λειτουργίες που επιτελεί. Κατ' ουσίαν, ο θεσμός του δημοψηφίσματος αφενός διευρύνει την ουσιαστική λαϊκή συμμετοχή και αφετέρου εξασφαλίζει την κοινωνική συναίνεση και νομιμοποιεί την πολιτική εξουσία. Ειδικότερα:

Η ουσιαστική συμμετοχή του λαού

Το δημοψήφισμα είναι ένας θεσμός συμμετοχής του λαού στην άσκηση της εξουσίας. Η δημοκρατική λειτουργία του θεσμού είναι αυτή που ενισχύει το ρόλο και τη θέση του λαού στο δικαιοπολιτικό σύστημα ενός κράτους. Περαιτέρω, η εφαρμογή του θεσμού και η διεξαγωγή δημοψηφισμάτων επιτελεί σημαντική επιμορφωτική λειτουργία, που συμβάλλει ουσιαστικά στην ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του λαού και στην διαμόρφωση της δημοκρατικής του συνείδησης. Ο θεσμός του δημοψηφίσματος λειτουργεί εκπαιδευτικά, υπό την έννοια ότι, κατά την δημοψηφισματική περίοδο, συμβάλλει στην ουσιαστική πληροφόρηση και επιμόρφωση των πολιτών επί των θεμάτων που έχουν τεθεί στην κρίση του λαού. Επιπλέον όμως, το δημοψήφισμα λειτουργεί παιδευτικά και για την συνειδητοποίηση από μέρους των πολιτών της αναγκαιότητας της ενεργούς λαϊκής συμμετοχής καθώς και της επίγνωσης των αποτελεσμάτων αυτής της συμμετοχής.

Η κοινωνική συναίνεση και η νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας

Ο θεσμός του δημοψηφίσματος επιτελεί πολλαπλές λειτουργίες που αποσκοπούν τόσο στην διατήρηση της πολιτικής ή κυβερνητικής σταθερότητας

μέσω της εξασφάλισης της κοινωνικής συναίνεσης όσο και στην νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Έτσι, το δημοψήφισμα έχει ειρηνευτική λειτουργία, ενωτική λειτουργία, σταθεροποιητική λειτουργία, αμιγώς συναινετική λειτουργία, αμιγώς νομιμοποιητική λειτουργία, επικυρωτική λειτουργία, διαιτητική λειτουργία⁸³.

Επιπροσθέτως, το δημοψήφισμα μπορεί να αποτελέσει μέσο καθορισμού της κυβερνητικής πολιτικής, με το οποίο επιχειρείται η διόρθωση, η συμπλήρωση ή ακόμα και η αλλαγή της κυβερνητικής πολιτικής κατά τη διάρκεια της βουλευτικής περιόδου. Το κυβερνητικό δημοψήφισμα αξιοποιείται άλλοτε για τον μετριασμό του πολιτικού κόστους, άλλοτε για τον επιμερισμό και την μετάθεση της ευθύνης στο εκλογικό σώμα και άλλοτε επειδή επιδιώκεται, λόγω της σοβαρότητας του θέματος, να περιαφθεί η απόφαση τον τύπο του δημοψηφίσματος ώστε να περιβληθεί με μεγαλύτερο κύρος και διάρκεια. Επίσης, παράλληλα προς την συμπολιτευτική και αντιπολιτευτική λειτουργία, αναδεικνύεται και ο ρόλος του δημοψηφίσματος ως μέσο έκφρασης εμπιστοσύνης ή δυσπιστίας⁸⁴.

Η συνταγματική και νομοθετική ρύθμιση στην Ελλάδα

Ο θεσμός του δημοψηφίσματος δεν έχει τύχει ευρείας εφαρμογής στην Ελλάδα μέχρι σήμερα. Τα δημοψηφίσματα που διεξήχθησαν στο παρελθόν είχαν ως αντικείμενο, κατά κύριο λόγο, το πολιτειακό ζήτημα. Στα χρόνια της μεταπολίτευσης μέχρι και σήμερα, εδώ και τέσσερις δεκαετίες, υπό το

⁸³ Αναλυτικά για τις συνταγματικές και πολιτικές λειτουργίες του δημοψηφίσματος, βλ. Α. Δημητρόπουλος. (1997). ο.π. (σελ. 153 επ.)

⁸⁴ Για τα πολιτικά προβλήματα που δημιουργούνται από τον τρόπο χρησιμοποίησης του δημοψηφίσματος, βλ. Β. Βολουδάκης. (1995). *Ο θεσμός του δημοψηφίσματος μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος: διεύρυνση της λαϊκής κυριαρχίας ή δημοκρατική πρόσοψη;*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας (σελ. 88 επ.).

Σύνταγμα του 1975, κανένα δημοψήφισμα δεν έχει διεξαχθεί στην ελληνική κοινωνία⁸⁵.

Στο ελληνικό Σύνταγμα, ο θεσμός του δημοψηφίσματος προβλέπεται με τη συνταγματική διάταξη του άρθρου 44 παρ. 2 Σ και ρυθμίζεται με το Ν.4023/2011 για τη «Διεύρυνση της άμεσης και συμμετοχικής δημοκρατίας με τη διενέργεια δημοψηφίσματος»⁸⁶.

Το Σύνταγμα του 1975 στην αρχική του διάταξη καθιέρωνε το προεδρικό δημοψήφισμα, ωστόσο με την αναθεώρηση του 1986, η ισχύουσα συνταγματική διάταξη κατοχυρώνει πλέον μόνο το κυβερνητικό δημοψήφισμα, με πρωτοβουλία της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και συγκεκριμένα της απόλυτης πλειοψηφίας του όλου αριθμού των βουλευτών για τα κρίσιμα εθνικά θέματα (151 έδρες) ή των 3/5 του συνόλου των βουλευτών για τα σοβαρά κοινωνικά ζητήματα (180 έδρες). Περαιτέρω, στο άρθρο 44 παρ. 2 Σ κατοχυρώνονται αφενός το εθνικό δημοψήφισμα (για κρίσιμα εθνικά θέματα) και αφετέρου το κοινωνικό δημοψήφισμα (για σοβαρά κοινωνικά ζητήματα)⁸⁷.

Με τον Ν. 4023/2011 (ΦΕΚ Α' 220/24.10.2011) ρυθμίζονται οι όροι για την διεξαγωγή δημοψηφισμάτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ το αρχικό νομοσχέδιο περιλάμβανε ορισμούς για τις έννοιες «κρίσιμο εθνικό θέμα» και «σοβαρό κοινωνικό ζήτημα», τελικά οι ορισμοί αυτοί απαλείφθηκαν από το τελικό κείμενο

⁸⁵ Για την ιστορική αναδρομή του δημοψηφίσματος στη νεότερη Ελλάδα, βλ. Α. Δημητρόπουλος, (1997). ο.π. (σελ. 328 επ.).

⁸⁶ Για μια κριτική επισκόπηση του τότε νομοσχεδίου υπό το πρίσμα του Κώδικα Καλών Πρακτικών για τα Δημοψηφίσματα, βλ. Β. Σωτηρόπουλος. «Το νομοσχέδιο για τα δημοψηφίσματα». 28/7/2011. E-Lawyer: <http://elawyer.blogspot.gr/2011/07/to.html>

⁸⁷ Μία πρόσφατη απόπειρα για την διεξαγωγή κοινωνικού δημοψηφίσματος, αποτέλεσε η πρωτοβουλία της αξιωματικής αντιπολίτευσης (ΣΥΡΙΖΑ) να θέσει σε δημοψήφισμα το ψηφισμένο νομοσχέδιο για την «μικρή ΔΕΗ» ως σοβαρό κοινωνικό ζήτημα σύμφωνα με το άρθρο 44 παρ. 2 Σ. Τελικώς η πρόταση απορρίφθηκε από το Α' Θερινό Τμήμα της Βουλής (2014), καθόσον ότι δεν συμπληρώθηκε ο απαιτούμενος αριθμός των 2/5 του συνόλου του βουλευτών (120 έδρες) για την υποβολή της πρότασης.

του νόμου⁸⁸. Περαιτέρω, στο νόμο ορίζεται ότι το ερώτημα ή τα ερωτήματα του δημοψηφίσματος επιλέγονται και διατυπώνονται από την Ολομέλεια της Βουλής (α. 3). Ως προς την δεσμευτικότητα του δημοψηφίσματος, με τον νόμο καθορίζεται ότι για κρίσιμο εθνικό θέμα, το δεσμευτικό αποτέλεσμα επέρχεται εάν συμμετάσχει το 40% του εκλογικού σώματος, ενώ για σοβαρό κοινωνικό ζήτημα, απαιτείται για την δεσμευτικότητα του αποτελέσματος, η συμμετοχή του 50% του εκλογικού σώματος (α. 16). Τέλος, ο έλεγχος του κύρους του δημοψηφίσματος και του αποτελέσματος ανήκει στην αρμοδιότητα του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου του άρθρου 100 Σ (α. 20). Σύμφωνα με την ειδική Έκθεση του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους, το κόστος του δημοψηφίσματος εκτιμάται στο ποσό των 110.000.000 ευρώ⁸⁹.

4. Λαϊκά συμβούλια

Οι λαϊκές συνελεύσεις και τα λαϊκά συμβούλια είναι ένας θεσμός που συναντάται τόσο στην αστική όσο και στη σοσιαλιστική δημοκρατία, παρότι η λειτουργία του θεσμού διαφοροποιείται στις δύο αυτές περιπτώσεις. Στα πλαίσια της αστικής δημοκρατίας, τη συμμετοχή του λαού μέσα από λαϊκές συνελεύσεις συναντάμε στα ελβετικά καντόνια καθώς και σε ορισμένες πολιτείες των ΗΠΑ. Στο παρόν όμως κεφάλαιο, επιλέγουμε να μελετήσουμε μια ελληνική περίπτωση συμμετοχής του λαού μέσω λαϊκών συμβουλίων, αυτή των συνοικιακών και νομαρχιακών συμβουλίων της δεκαετίας του '80. Ακολούθως, θα γίνει λόγος για τα λαϊκά συμβούλια/συνελεύσεις στη σοσιαλιστική δημοκρατία, όπου ο θεσμός είναι αποφασιστικής σημασίας για την λειτουργία του σοσιαλιστικού κράτους.

⁸⁸ Για την έννοια του «δημοσιονομικού νομοσχεδίου», βλ. την Έκθεση της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο.

⁸⁹ Βλ. Ειδική Έκθεση της 19/9/2011 για το συγκεκριμένο νομοσχέδιο, διαθέσιμη και εδώ http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/c8827c35-4399-4fbb-8ea6-aebdc768f4f7/7481634_%20eidiki%201.pdf

Τα νομαρχιακά και συνοικιακά συμβούλια της δεκαετίας '80 στην Ελλάδα

Κατά τη δεκαετία του '80 επιχειρήθηκε στην Ελλάδα μία σημαντική και διαρθρωτική μεταρρύθμιση της τοπικής αυτοδιοίκησης και δημοτικής αποκέντρωσης, εισάγοντας θεσμούς λαϊκής συμμετοχής, όπως τα διαμερισματικά και συνοικιακά συμβούλια, οι πάρεδροι οικισμών και τα νομαρχιακά συμβούλια. Συγκεκριμένα, με τον Ν. 1235/1982 συστάθηκαν τα νομαρχιακά συμβούλια, στα οποία απονεμήθηκαν σημαντικές αποφασιστικές αρμοδιότητες για τα νομαρχιακά προγράμματα δημοσίων επενδύσεων, για την έγκριση των προϋπολογισμών και των προγραμμάτων των διαφόρων ταμείων και άλλων ΝΠΔΔ που εδρεύουν στο νομό. Τα νομαρχιακά συμβούλια αποτέλεσαν όργανο συμμετοχής των εκπροσώπων των ΟΤΑ και ορισμένων επαγγελματικών τάξεων. Επιπροσθέτως, με τον Ν. 1270/1982, συστάθηκαν τα συνοικιακά συμβούλια *«με σκοπό την προώθηση της λαϊκής συμμετοχής στις τοπικές υποθέσεις»* και *«την ενεργοποίηση, την κινητοποίηση και την οργάνωση των δημοτών, στα πλαίσια του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης»*⁹⁰.

Τα νομαρχιακά και συνοικιακά συμβούλια αποτελούσαν συμμετοχικούς θεσμούς που επεδίωκαν την εξασφάλιση μιας ευρύτερης κοινωνικής συναίνεσης. Έτσι, ιδίως στα νομαρχιακά συμβούλια, μέσω των κοινωνικών δυνάμεων που συμμετείχαν σε αυτά, επεδιώκετο να καταστεί το ίδιο το τοπικό λαϊκό στοιχείο συνυπεύθυνο τόσο για την λήψη των αποφάσεων όσο και για την διαχείριση των αναπτυξιακών προγραμμάτων. Επιπλέον όμως, ένα ακόμα χαρακτηριστικό των νομαρχιακών συμβουλίων ήταν ο καθοριστικός ο ρόλος των κομματικών οργανώσεων ως προς τη στελέχωσή τους. Συγκεκριμένα, η εκλογή των συμβούλων τους γινόταν από τους μαζικούς φορείς που κατά βάση ανήκαν στη

⁹⁰ *«Με σκοπό την προώθηση της λαϊκής συμμετοχής στις τοπικές υποθέσεις, την ενεργοποίηση, την κινητοποίηση και την οργάνωση των δημοτών, στα πλαίσια του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης, για την έρευνα, τον εντοπισμό, την καταγραφή των τοπικών προβλημάτων, αναγκών και δυνατοτήτων κάθε περιοχής καθώς και την ιεράρχηση, επεξεργασία και προώθηση επίλυσης κάθε τοπικού προβλήματος απασχόλησης, διαβίωσης και ψυχαγωγίας των κατοίκων του δήμου ή της κοινότητας, κάθε δημοτικό ή κοινοτικό συμβούλιο με απόφασή του μπορεί να διαιρέσει την περιοχή του δήμου ή της κοινότητας σε συνοικίες και να συγκροτήσει αντίστοιχα συνοικιακά συμβούλια.»* (α. 60 Ν.1270/1982).

συμπολίτευση. Επρόκειτο για μια μεθοδευμένη προσπάθεια για ελεγχόμενη συμμετοχή, υπό την έννοια ότι η εκλογή των διοικήσεων γινόταν προσεκτικά, με τέτοιο τρόπο ώστε αυτά τα όργανα λαϊκής συμμετοχής να λειτουργούν περισσότερο για κοινωνική ένταξη των μαζών στο σύστημα και λιγότερο για την άμβλυνση των περιφερειακών ανισοτήτων⁹¹.

Ωστόσο, ο θεσμός των νομαρχιακών και συνοικιακών συμβουλίων, ως συμβουλίων λαϊκής εκπροσώπησης, επιτέλεσαν έναν προοδευτικό ρόλο στην ελληνική κοινωνία και τούτο διότι η βάση πάνω στην οποία δημιουργήθηκαν ήταν η ενίσχυση της λαϊκής συμμετοχής και η δημοκρατικοποίηση της κοινωνικοοικονομικής ζωής.

Τα λαϊκά συμβούλια ως «εργαζόμενα σώματα»

Στο σοσιαλιστικό κράτος η εξουσία ασκείται από τις λαϊκές συνελεύσεις και τα λαϊκά συμβούλια στα διάφορα επίπεδα. Ο λαός είναι η πηγή και ο διαχειριστής της εξουσίας, μέσω συμβουλίων που οργανώνονται είτε σε επίπεδο παραγωγής είτε σε επίπεδο τοπικό (τοπικό, περιφερειακό, κεντρικό). Μέσω των λαϊκών συμβουλίων, η λαϊκή εξουσία ασκείται διαρκώς και όχι σε περιοδικά μόνο διαστήματα, με αντιπροσώπευση σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής, από την γειτονιά και τον χώρο εργασίας μέχρι την Λαϊκή Εθνοσυνέλευση.

Η λειτουργία των λαϊκών συμβουλίων και συνελεύσεων δεν αποκλείει την αντιπροσώπευση, στοχεύει όμως στην κατάργηση του διαχωρισμού της

⁹¹ Βλ. Τ. Κωστόπουλος. (1988). Περιφερειακή ανάπτυξη και λαϊκή συμμετοχή - η περίπτωση των νομαρχιακών συμβουλίων στην Ελλάδα *Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης*. Αθήνα: Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, ο οποίος επισημαίνει την ελεγχόμενη τοπικολαϊκή συμμετοχή, ενταγμένη στα πλαίσια ενός, όχι «ουδέτερου», αλλά έντονα ταξικού κοινωνικοοικονομικού προγραμματισμού.

νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, στην κατάργηση του αστικού κοινοβουλευτισμού⁹². Έτσι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Λένιν

«η διέξοδος από τον κοινοβουλευτισμό δεν βρίσκεται φυσικά στην κατάργηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών και της αιρετότητας, αλλά στη μετατροπή των αντιπροσωπευτικών θεσμών από λογοκοπία σε “εργαζόμενα” σώματα»⁹³.

Και εξηγεί παρακάτω *«τον πουλημένο και σαπισμένο κοινοβουλευτισμό της αστικής κοινωνίας η Κομμούνα τον αντικαθιστά με θεσμούς, όπου η ελευθερία της γνώμης και της συζήτησης δεν εκφυλίζεται σε απάτη, γιατί οι βουλευτές είναι υποχρεωμένοι να εργάζονται οι ίδιοι, οι ίδιοι να εφαρμόζουν τους νόμους τους, οι ίδιοι να ελέγχουν τα αποτελέσματα της εφαρμογής τους, οι ίδιοι να φέρνουν άμεσα την ευθύνη απέναντι στους εκλογείς τους. Οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί παραμένουν, μα δεν υπάρχει εδώ κοινοβουλευτισμός σαν ιδιαίτερο σύστημα, σαν χωρισμός της νομοθετικής από την εκτελεστική εργασία, σαν προνομιά για τους βουλευτές. Χωρίς αντιπροσωπευτικούς θεσμούς δεν μπορούμε να φανταστούμε τη δημοκρατία, ακόμη και την προλεταριακή δημοκρατία, χωρίς τον κοινοβουλευτισμό μπορούμε και πρέπει να τη φανταστούμε (...)⁹⁴.*

Επομένως, τα λαϊκά συμβούλια ως «εργαζόμενα σώματα», με εκλεγμένους, ανακλητούς, εναλλασσόμενους αντιπροσώπους, όπου θα έχει καταργηθεί ο αστικός διαχωρισμός νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, αποτελούν ένα θεσμό αποφασιστικής σημασίας για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, την διεύρυνση της δημοκρατίας, την παλλαϊκή διοίκηση και τον παλλαϊκό έλεγχο.

⁹² «Αντί να αποφασίζεται μια φορά κάθε τρία ή έξι χρόνια, ποιο μέλος της άρχουσας τάξης θα εκπροσωπεί και θα τσαλαπατά το λαό στη Βουλή, το γενικό εκλογικό δικαίωμα θα εξυπηρετούσε τον οργανωμένο σε κομμούνες λαό, όπως το ατομικό δικαίωμα εκλογής χρησιμεύει σε κάθε εργοδότη για να αναζητεί εργάτες, επιστάτες και λογιστές για την επιχείρησή του», Κ. Μαρξ, (2011). *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, ο.π. (σελ. 72). Για μια κριτική στο αστικό αντιπροσωπευτικό, κοινοβουλευτικό σύστημα, βλ. Λ. Φεραγιόλι. (1985). *Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής* (μτφρ.) Δ. Δεληολάνης, Αθήνα εκδ. Στοχαστής (σλ. 23 επ.). Για το κοινοβουλευτικό σύστημα στην Ελλάδα, βλ. Α. Δημητρόπουλος. (1988). *Η γένεση του κοινοβουλευτικού συστήματος και η ανάδειξη της κυβέρνησης: το κοινοβουλευτικό σύστημα και η ανάδειξη της κυβέρνησης στην Ελλάδα (1844-1875)*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας.

⁹³ Β. Ι. Λένιν. «Κράτος και επανάσταση», ο.π. (σελ. 46)

⁹⁴ Β. Ι. Λένιν. «Κράτος και επανάσταση», ο.π. (σελ. 47-48, βλ. και σελ. 109).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η λειτουργία των σοβιέτ των πρώτων χρόνων της ρωσικής επανάστασης, παρά το γεγονός ότι ο θεσμός ατόνησε και εκφυλίστηκε τα επόμενα χρόνια⁹⁵. Τα σοβιέτ, δηλαδή τα συμβούλια των εργατών, στρατιωτών και αγροτών βουλευτών, σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο, ήταν τα μοναδικά αποφασιστικά όργανα εξουσίας. Μέσα από τα σοβιέτ, η εργατική τάξη άρχισε να εμφανίζεται και να δρα ως κυρίαρχη τάξη. Στις συνελεύσεις, τις συνεδριάσεις και τις συνδιασκέψεις, οι εργαζόμενοι διαχειρίζονταν όλα τα σοβαρά ζητήματα, λάμβαναν αποφάσεις τις οποίες οι ίδιοι εκτελούσαν, ενώ μέσα από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους τους έλυναν προβλήματα γενικότερης σημασίας⁹⁶. Η πλατιά και ουσιαστική λαϊκή συμμετοχή μετέτρεπαν τα σοβιέτ σε βαθιά δημοκρατικά συλλογικά όργανα.

⁹⁵ Για τον εκφυλισμό του θεσμού, βλ. Δ. Καλτσώνης. (2014a). «Ο μαρξισμός στον 21ο αιώνα και η δημοκρατία». *περ. Μαρξιστική Σκέψη*, τομ. 15/2014, σελ. 204-218, καθώς και Ν. Κοτζιάς. (1993). *Κράτος και πολιτική: η διαλεκτική του κράτους*, τ. Α' Αθήνα: εκδ. "Νέα Σύνορα" - Α.Α. Λιβάνη (σελ. 481).

⁹⁶ Α. Μητρόπουλος. (1984). *Η συμμετοχή των εργαζομένων στη Σοβιετική Ένωση. Από την εποχή του Λένιν μέχρι σήμερα* 2η έκδ., Αθήνα: εκδ. Στοχαστής (σελ. 16).

B. Ιστορικές εμπειρίες

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η παρουσίαση ορισμένων ιστορικών παραδειγμάτων από τις εμπειρίες άλλων χωρών, αλλά και από την ελληνική ιστορική πραγματικότητα, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Σκόπιμα παραλείπουμε την αναφορά στους αμεσοδημοκρατικούς θεσμούς της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας – παρ' ότι αποτελούν μορφές λαϊκής συμμετοχής – δεδομένου ότι η αρχαία αθηναϊκή κοινωνία συνιστούσε έναν διαφορετικό τύπο κράτους με βάση τον δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής. Επιπλέον, προς αποφυγή επαναλήψεων, παραλείπουμε την ειδική αναφορά στις αστικές δημοκρατίες της Ελβετίας και των ΗΠΑ καθώς και στα σοσιαλιστικά συντάγματα⁹⁷, όπου οι θεσμοί λαϊκής συμμετοχής για τους οποίους κάναμε λόγο παραπάνω, εμφανίζονται σήμερα, είτε μεμονωμένα είτε στο σύνολό τους.

Τα παραδείγματα για τα οποία θα γίνει λόγος στο παρόν κεφάλαιο, παρουσιάζονται κατά τη χρονική σειρά εμφάνισής τους, δεδομένης και της ενδεχόμενης επιρροής του ενός στο άλλο, και αποσκοπούν στην αξιολόγηση της ιστορικής εμπειρίας. Συνεπώς, παρουσιάζονται, όχι ως αυτούσιες εναλλακτικές προτάσεις, αλλά ως ιστορικά παραδείγματα εξέλιξης της κοινωνίας όταν συμμετέχει ο λαός ενεργά στην άσκηση της εξουσίας.

⁹⁷ Για τους θεσμούς της Λατινικής Αμερικής, βλ. Δ. Καλτσώνης. (2007). «Νομοθετική και εκτελεστική εξουσία στο Σύνταγμα της Κούβας». Σεμινάριο «Κράτος και δίκαιο στον 21ο αιώνα», 6/11/2007, Πάντειο Πανεπιστήμιο. http://kaltsonis.blogspot.gr/2011/11/blog-post_06.html (τελευταία πρόσβαση την 29/5/2014), Δ. Καλτσώνης. (2013b). «Η κυβέρνηση Αλλιέντε. Επίκαιρα διδάγματα για το κράτος». περ. *Μαρξιστική Σκέψη*, τευχ. 9, σελ. 117-131, Δ. Καλτσώνης. (2012). *Η κυβέρνηση της "λαϊκής ενότητας" στη Χιλή 1970-1973*, Σεπτέμβριος 2012, ηλεκτρ. εκδ. Εργατικός Αγώνας, <http://issuu.com/ergagwn/docs/chili> (τελευταία πρόσβαση την 29/5/2014), Δ. Καλτσώνης. (2009a). *Το δίλημμα της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας: Κράτος και δίκαιο στη Βενεζουέλα του Ούγκο Τσάβες*, Αθήνα: εκδ. Ξυφάρας. Για το σύνταγμα και την δημοκρατία της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας, βλ. Δ. Καλτσώνης. (2013a). «Το Σύνταγμα του 1982/1988/1993/1999/2004 και η δημοκρατία στη σύγχρονη Κίνα». *Το Σύνταγμα*, τευχ. 3-4/2013, σελ. 489-499. Τέλος, για το σοβιετικό Σύνταγμα του 1918, βλ.Α. Τάχος. (1989). *Το πρώτο Σοβιετικό Σύνταγμα του 1918*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Παρατηρητής, Δ. Καλτσώνης. (1997). *Το Σύνταγμα στη λενινιστική σκέψη*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Μ. Miaille. (1983). *Το Κράτος του Δικαίου: εισαγωγή στην κριτική του συνταγματικού δικαίου*, (μτφρ.) Μ. Παπαγιαννάκη, (επιμ.) Ε. Βενιζέλος, Θεσσαλονίκη: εκδ. Παρατηρητής (σελ. 179 επ.), Α. Σβώλος. (1972). *Προβλήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας*, τ. ΙΙ, Αθήνα: εκδ. Στοχαστής (σελ. 66 επ.).

Το Σύνταγμα των Γιακωβίνων (1793)

Από τα συντάγματα της Γαλλικής Επανάστασης⁹⁸, το Σύνταγμα των Γιακωβίνων του 1793 υπήρξε το πιο επαναστατικό καθόσον άλλωστε, προτάθηκε από την ριζοσπαστική πτέρυγα της επανάστασης. Μέσα σε ακραίες συνθήκες κοινωνικής ανισότητας⁹⁹, το Σύνταγμα και το σχέδιο της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1793 εξέφραζαν τις ριζοσπαστικές απόψεις των Γιακωβίνων, οι οποίες ήταν εμφανώς επηρεασμένες από τις ιδέες του Ρουσσώ. Χαρακτηριστικά, στο λόγο του στη Συμβατική Εθνοσυνέλευση, την 10 Μάη 1793, ο Ροβεσπιέρος έλεγε *«(...) το οικοδόμημα του Συντάγματος ενός μεγάλου λαού, κτίστε το τουλάχιστον πάνω στην αιώνια βάση της αλήθειας! Βάλτε κατ' αρχήν αυτή την αναμφισβήτητη αρχή: ότι ο λαός είναι καλός και ότι μόνο οι εκπρόσωποί του είναι δυνατό να διαφθαρούν· ότι στην αρετή και στην κυριαρχία του λαού πρέπει να αναζητηθεί η άμυνα ενάντια στη διαφθορά και το δεσποτισμό της κυβέρνησης»*¹⁰⁰.

Στο σχέδιο του Συντάγματος και της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1793¹⁰¹ κατοχυρωνόταν ο λαός ως απόλυτος κυρίαρχος, ενώ οι ασκούντες την εκτελεστική εξουσία (κυβέρνηση και δημόσιοι υπάλληλοι) καθορίζονταν ως απλοί διαχειριστές, υπηρέτες του λαού (α. 15). Οι εντολοδόχοι του λαού όφειλαν να λογοδοτούν μετά την θητεία τους, ενώ ήταν ελευθέρως ανακλητοί από τον λαό ανά πάσα στιγμή (α. 16). Τέλος, ο νόμος αποτελούσε την ελεύθερη γενική βούληση του λαού (α. 14).

⁹⁸ Συντάγματα του 1789, του 1791, του 1793 και του 1795.

⁹⁹ Για το στίγμα της εποχής, χαρακτηριστική είναι η φράση του Ροβεσπιέρου *«οι χρυσές κιλότες οφείλουν να πληρώσουν για τη φιλοτιμία, τον πατριωτισμό και την αγνότητα της τεράστιας μάζας των ανθρώπων χωρίς κιλότα»* (8 Μάη 1793).

¹⁰⁰ Βλ. Μαρά - Σεν-Ζιστ - Ροβεσπιέρος. (1989). ο.π. (σελ. 207).

¹⁰¹ Βλ. Μαρά - Σεν-Ζιστ - Ροβεσπιέρος. (1989). ο.π. (σελ. 195 επ.)

Το σχέδιο Συντάγματος του Ρήγα Φεραίου (1797)

Λίγα χρόνια αργότερα, ο Ρήγας Φεραίος, σαφώς επηρεασμένος από το γαλλικό Σύνταγμα του 1793¹⁰², διατύπωσε το 1797, σχέδιο Συντάγματος με τίτλο «Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας», το οποίο περιελάμβανε ένα προοίμιο-διακήρυξη, 35 άρθρα για τα «Δίκαια του ανθρώπου» και 124 άρθρα του κυρίως σχεδίου Συντάγματος¹⁰³. Το σχέδιο του Συντάγματος του Ρήγα Φεραίου, εκφράζοντας βέβαια «το τότε επικρατούν αστικόν πνεύμα της Ελληνικής Επαναστάσεως»¹⁰⁴, διαπνέεται από αρχές δημοκρατικής οργάνωσης, που συντέλεσαν καθοριστικά στη διαμόρφωση του επαναστατικού κινήματος αλλά και την ιδεολογική αφύπνιση του ελληνικού λαού¹⁰⁵.

Το σχέδιο του Συντάγματος καθιέρωνε την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας (α. 7) καθώς και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, καθορίζοντας την εκλογή των αντιπροσώπων του λαού στη Βουλή σε ετήσια βάση (α. 32). Επιπλέον όμως, το σχέδιο Συντάγματος του Ρήγα Φεραίου καθιέρωνε θεσμούς άμεσης δημοκρατίας στα πλαίσια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Ειδικότερα, προβλέπονταν τοπικές συνελεύσεις, οι οποίες εξέλεγαν τους αντιπροσώπους και συζητούσαν και εξέφραζαν γνώμη για νομοσχέδια και ψηφισμένους νόμους (α. 11-20), μορφές λαϊκής νομοθετικής και συνταγματικής πρωτοβουλίας (α. 56-60, 115-117), παλλαϊκή συζήτηση και ψήφιση στις τοπικές συνελεύσεις ενός θέματος (ωσάν δημοψήφισμα) για το οποίο εξέφραζαν την διαφωνία τους τουλάχιστον

¹⁰² Βλ. Α. Παπατόλιας. (2007). «Οι συνταγματικές εγγυήσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος του Ρήγα», *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000)*, τομ. II, σελ. 457-480, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας, καθώς και Βουλή των Ελλήνων. (2004). *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975: Τα Ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα*, Αθήνα: εκδ. ΒτΕ (σελ. 15).

¹⁰³ Για τα κείμενα, βλ. Ρήγας Βελεστινλής. (1994). *Τα Επαναστατικά*, (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης "ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ". Αναλυτικά για το σχέδιο Συντάγματος, βλ. Δ. Καλτσώνης. (2009b). *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τ. Ι: 1821-1940*, Αθήνα: εκδ. Ξιφαράς (σελ. 12-20).

¹⁰⁴ Γ. Κορδάτος. (1924). *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821* Αθήνα: εκδ. Γεωργίου Ι. Βασιλείου (σελ. 61), βλ. και του ίδιου Γ. Κορδάτος. (1931). *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήνα: εκδ. "Κωνσταντινουπόλεως".

¹⁰⁵ Βλ. Α. Μάνεσης. (2007a). «Η πολιτική ιδεολογία του Ρήγα», *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000)*, τομ. II, σελ. 283-298, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας

πενήντα μέλη της Βουλής (α. 50). Περαιτέρω, οι κυβερνώντες εναλλάσσονταν τακτικά στα αξιώματά τους (α. 62, 64) και λογοδοτούσαν σε ελεγκτές που ορίζονταν από την Βουλή. Τόσο οι κυβερνώντες όσο και οι δικαστές ήταν αιρετά αξιώματα, που εναλλάσσονταν τακτικώς στη θητεία τους.

Η Παρισινή Κομμούνα (1871)

Η Παρισινή Κομμούνα του 1871 ήταν η πρώτη επαναστατική κυβέρνηση της εργατικής τάξης, που σχηματίστηκε στο Παρίσι μετά την προλεταριακή επανάσταση της 18^{ης} Μάρτη 1871¹⁰⁶. Η Παρισινή Κομμούνα διήρκησε μόνο για 72 ημέρες (18/3/1871-28/5/1871), ωστόσο, η ιστορική της σημασία είναι μεγάλη και τα διδάγματά της πολύτιμα.

Ο Μαρξ, αναλύοντας την πείρα της Κομμούνας στο έργο του «*Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*», καταγράφει τα χαρακτηριστικά της Κομμούνας που αναδεικνύονται και στις βασικές αρχές της σοσιαλιστικής δημοκρατίας: στην Παρισινή Κομμούνα όλοι οι αντιπρόσωποι και οι αξιωματούχοι ήταν αιρετοί και ελευθέρως ανακλητοί ανά πάσα στιγμή από τον λαό, λογοδοτούσαν και εναλλάσσονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα, αμείβονταν με τον μέσο εργατικό μισθό και δεν είχαν άλλα προνόμια. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δεν απέμεναν περιθώρια αυτονόμησης των αντιπροσώπων και των αξιωματούχων από την εργατική τάξη και το λαό. Παράλληλα, η Παρισινή Κομμούνα του 1871 εφήρμοσε και άλλα βασικά μέτρα, όπως η κατάργηση του μόνιμου στρατού, η ανακήρυξη της αστυνομίας και των δημοσίων υπαλλήλων σε όργανα της Κομμούνας, η συντριβή του κλήρου. Πάνω απ' όλα όμως, η Παρισινή Κομμούνα ήταν ένα «εργαζόμενο σώμα», όπου οι αποφάσεις λαμβάνονταν μετά από δημόσια και ουσιαστική συζήτηση. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαρξ «*η Κομμούνα δεν υποστήριζε ότι είναι αλάθητη, όπως το υποστήριζαν όλες, χωρίς εξαίρεση, οι*

¹⁰⁶ Βλ. Μ. Κασέν. (1976). *Η Παρισινή Κομμούνα 1871*, Αθήνα: εκδ. Ειρήνη, Ρ. Ο. Lissagaray. (1976). *The History of the Paris Commune of 1871*, (trans.) E. Marx, London: New Park Publications.

παλιές κυβερνήσεις. Δημοσίευε όλα τα πρακτικά των συνεδριάσεών της, ανακοίνωνε όλες τις πράξεις της, μυσούσε το κοινό σ' όλες της τις ατέλειες»¹⁰⁷.

Η κυβέρνηση του βουνού (1944)

Η λεγόμενη «κυβέρνηση του βουνού» ήταν η προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση που σχηματίστηκε το 1944, με την εκλογή του Εθνικού Συμβουλίου και την ίδρυση της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), με πρωτοβουλία του ΕΑΜ¹⁰⁸. Ήδη από το 1943, το ΕΑΜ από απελευθερωτικό κίνημα μετεξελισσόταν σε οιονεί κράτος, επιστέγασμα δε, - διοικητικό, νομικό και πολιτικό - της συγκρότησης της ελεύθερης Ελλάδας αποτέλεσε η ίδρυση της ΠΕΕΑ¹⁰⁹. Στόχος της κυβέρνησης του βουνού ήταν η οργάνωση της διοίκησης της ελεύθερης Ελλάδας, που εκτεινόταν από τις ορεινές περιοχές της χώρας μέχρι σημαντικές πόλεις της Θεσσαλίας αλλά και τις ακρινές συνοικίες της πρωτεύουσας, περιελάμβανε δε, τουλάχιστον 750 χιλιάδες πληθυσμό. Παρά τον σύντομο βίο της (10 Απριλίου - 9 Οκτωβρίου 1944), η κυβέρνηση του βουνού επέδειξε σημαντικό νομοθετικό έργο που αποκρυστάλλωνε τους νέους θεσμούς εξουσίας που ήδη λειτουργούσαν στην ελεύθερη Ελλάδα. Με τον σχηματισμό της κυβέρνησης του ΕΑΜ επιδιωκόταν η εγκαθίδρυση ενός νέου πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, με την εισαγωγή θεσμών άμεσης λαϊκής εξουσίας¹¹⁰.

¹⁰⁷ Κ. Μαρξ. (2011). *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, ο.π. (σελ. 83).

¹⁰⁸ Οι εκλογές για την ΠΕΕΑ έγιναν με καθολική και μυστική ψηφοφορία, δίνοντας για πρώτη φορά δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες. Οι εκλογές έλαβαν χώρα τόσο στην ελεύθερη όσο και στην κατεχόμενη Ελλάδα και συμμετείχαν περισσότερο από 1.800.000 Έλληνες. Στο Εθνικό Συμβούλιο εξελέγησαν 180 αντιπρόσωποι, στους οποίους προστέθηκαν 22 βουλευτές της προδικτατορικής περιόδου. Η κυβέρνηση που σχηματίστηκε ονομάστηκε «κυβέρνηση του βουνού» διότι η έδρα της ήταν στις Κορυσχάδες της Ευρυτανίας στην ελεύθερη ορεινή Ελλάδα. Πρόεδρός της αναδείχθηκε ο συνταγματολόγος Αλ. Σβώλος.

¹⁰⁹ Βλ. Γ. Σκαλιδάκης. (2014). *Η Ελεύθερη Ελλάδα: Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της κατοχής (1943-1944)*, Αθήνα: εκδ. Ασίνη (σελ. 95, 175 επ.).

¹¹⁰ Αναλυτικά βλ. Δ. Καλτσώνης. (2010). *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τ. II: 1941-2001*, ο.π. (σελ. 16-36).

Οι κατευθυντήριες συνταγματικές αρχές της υπό γένεση κρατικής εξουσίας, περιλαμβάνονταν στο Α΄ Ψήφισμα της 27^{ης} Μαΐου 1944 του Εθνικού Συμβουλίου, το οποίο αποτέλεσε καρπό της επαναστατικής αφύπνισης του λαού και αντανάκλωσε την ενεργοποίηση του λαϊκού παράγοντα. Στο νέο πολίτευμα, κατοχυρωνόταν η απόλυτη λαϊκή κυριαρχία, η οποία εκδηλωνόταν και ασκούσαν μέσα από θεσμούς λαϊκής αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης¹¹¹. Ανώτατο όργανο της λαϊκής κυριαρχίας οριζόταν το Εθνικό Συμβούλιο (α. 3 παρ.1), το οποίο ήταν το κεντρικό αντιπροσωπευτικό όργανο, ουσιαστικά μία επαναστατική Βουλή. Η κυβέρνηση έπρεπε να έχει την εμπιστοσύνη του Εθνικού Συμβουλίου και ήταν υπόλογη σε αυτό (α. 15).

Η λαϊκή συμμετοχή και εξουσία οργανωνόταν και κατοχυρωνόταν πλήρως με το περαιτέρω νομοθετικό έργο της ΠΕΕΑ¹¹². Με την Πράξη 55 της ΠΕΕΑ (Κώδικας Τοπικής Αυτοδιοίκησης), οργανωνόταν η λαϊκή εξουσία η οποία ασκούσαν με αιρετούς αντιπροσώπους και απευθείας με τις λαϊκές συνελεύσεις του χωριού, της πόλης και της επαρχίας (α. 1). Οι λαϊκές συνελεύσεις συζητούσαν και ήταν αρμόδιες για όλα τα κρίσιμα ζητήματα, οι δε, αποφάσεις τους ήταν υποχρεωτικές. Τα κοινοτικά, δημοτικά και επαρχιακά συμβούλια εκλέγονταν με καθολική και μυστική ψηφοφορία. Οι αντιπρόσωποι του λαού ήταν ελευθέρως ανακλητοί ανά πάσα στιγμή. Οι αποφάσεις των επαρχιακών συμβουλίων υπόκεινταν σε λαϊκό δημοψήφισμα μετά από αίτημα του 1/5 των πολιτών της επαρχίας ή των 2/3 των κοινοτικών συμβουλίων της περιοχής. Αντιστοίχως, με την Πράξη 57 της ΠΕΕΑ (Κώδικας Λαϊκής Δικαιοσύνης) προβλεπόταν η άμεση εκλογή των δικαστών των πρωτοβάθμιων δικαστηρίων από το λαό, με καθολική και μυστική ψηφοφορία, καθώς και η δυνατότητα ανάκλησής τους.

¹¹¹ Περισσότερα βλ. Θ. Τσουπαρόπουλος. (1989). *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της εθνικής αντίστασης: ιστορική και νομική προσέγγιση*, Αθήνα: εκδ. Γλάρος, Χ. Τυροβούζης. (1991). *Αυτοδιοίκηση και λαϊκή δικαιοσύνη 1942-1945: συμβολή στη μελέτη των νομικοπολιτικών θεσμών της ελληνικής αντίστασης*, Αθήνα: εκδ. Προσκήνιο, Δ. Ζέπος. (1986). *Λαϊκή Δικαιοσύνη εις τας ελεύθερας περιοχάς της υπό κατοχήν Ελλάδος*, Αθήνα: εκδ.Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

¹¹² Για τις Πράξεις της ΠΕΕΑ και του Εθνικού Συμβουλίου, βλ. *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*. (1981). τ. ΙΙ, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Επομένως, το νομοθετικό έργο της κυβέρνησης του βουνού κατοχύρωνε τις αρχές της αιρετότητας, της ανακλητότητας και του λαϊκού ελέγχου σε όλα σχεδόν τα επίπεδα του εν τη γενέσει του κρατικού μηχανισμού, εισάγοντας θεσμούς άμεσης δημοκρατίας που λειτουργούσαν ήδη καθ' όλη τη διάρκεια της νέας, παράλληλης κρατικής εξουσίας της ελεύθερης Ελλάδας του 1941-1944.

Επίλογος

Καθ' όλη την περίοδο της οικονομικής κρίσης, η πολιτική εξουσία ασκείται εν ονόματι ήδη ειλημμένων αποφάσεων και τα μέτρα της μνημονιακής πολιτικής υπαγορεύονται από έτερα υπερεθνικά και μάλιστα αδιαφανή κέντρα εξουσίας. Κατά κοινή παραδοχή και ομολογία των ελληνικών κυβερνήσεων¹, η παραγωγή των μνημονιακών νόμων και η εν γένει άσκηση της πολιτικής εξουσίας εντέλλονται από τους δανειστές μας². Έτσι όμως, η εθνική κυριαρχία του ελληνικού κράτους ολοένα και περιορίζεται και εύλογα έχει γίνει λόγος για «δίκαιο κατεχόμενης χώρας»³, για «παρασύνταγμα του Μνημονίου»⁴, για «αποικία χρέους»⁵, για «κλεπτοκρατία και χρεοκρατία»⁶ και για «οιονεί προτεκτοράτο»⁷. Ωστόσο, η εθνική κυριαρχία, η οικονομική και πολιτική ανεξαρτησία της χώρας, είναι θεμελιώδες ζήτημα κάθε κράτους⁸. Συνεπώς, κατά την περίοδο της ελληνικής κρίσης, καθίσταται αναγκαιότητα και μάλιστα επιτακτική, η πλήρης ανάκτηση και κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας.

¹ Ενδεικτικώς, στην αιτιολογική έκθεση του Ν. 3845/2010 (Μνημόνιο Ι) αναφέρεται «εισάγονται αλλαγές στην εργατική νομοθεσία που κρίνονται διεθνώς αναγκαίες προκειμένου να σταλεί το μήνυμα ότι η χώρα έχει λάβει την αμετακίνητη απόφαση να ενισχύσει την ανταγωνιστικότητά της, να προσελκύσει επενδύσεις και με τον τρόπο αυτό να προωθήσει την απασχόληση και την αναπτυξιακή της προοπτική προς όφελος των πιο αδύνατων πολιτών». Για τον «ξένο παράγοντα» στην ιστορία της Ελλάδας, βλ. και Α. Μάνεσης. (2007b). «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000)*, τομ. ΙΙ, σελ. 189-230, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας

² Στην ΣτΕ (Ολ.) 668/2012 (Δίκη του Μνημονίου), κατά τη διατύπωση της άποψης της μειοψηφίας, αναφέρεται χαρακτηριστικά «η Βουλή δεν νομοθετεί «ελεύθερα», όπως ορίζει το άρθρο 28 παρ. 3 του Συντάγματος, αλλά καθ' υπαγόρευση των κρατών - μελών της Ζώνης του ευρώ».

³ Ι. Κουκιάδης. (12/12/2010). "Εργασιακό Δίκαιο Κατεχόμενης Χώρας", *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*

⁴ Γ. Κατρούγκαλος. (2011). «Το «Παρασύνταγμα» του Μνημονίου και ο Άλλος Δρόμος». *Νομικό Βήμα*, 231 επ.,

⁵ Ν. Κοτζιάς. (2013). *Ελλάδα, αποικία Χρέους. Ευρωπαϊκή αυτοκρατορία & γερμανική πρωτοκαθεσδρία*, Αθήνα: εκδ. Πατάκης (ιδίως σελ. 286 επ.).

⁶ Κ. Χρυσόγονος. (2013). ο.π. (σελ. 26 επ., 37 επ.)

⁷ Σ. Σακελλαρόπουλος. (2014). ο.π. (σελ. 131-134).

⁸ Το ζήτημα της εθνικής κυριαρχίας αποτελούσε ανέκαθεν αίτημα των κοινωνικών επαναστάσεων. Κατά τη Γαλλική Επανάσταση, χαρακτηριστικά ανέφερε ο Μαρά «Το θεμέλιο κάθε λεύτερης κυβέρνησης είναι ότι κανένας λαός δεν μπορεί να είναι υποταγμένος σε κάποιον άλλο, ότι δεν πρέπει να υπακούει σε άλλους νόμους εκτός από εκείνους που ο ίδιος ψήφισε για τον εαυτό του, κι ότι είναι αφέντης στον τόπο του, ανεξάρτητος από οποιαδήποτε ανθρώπινη δύναμη (...) είναι περιέργο και παράλογο να κυβερνιέται ένας λαός από νόμους που ο νομοθέτης τους βρίσκεται δύο χιλιάδες λέυγες μακριά», από άρθρο του δημοσιευμένο την 12 Δεκέμβρη 1791 στην εφημερίδα *Φίλος του Λαού* (Νο 624), με τίτλο «Για το δικαίωμα των αποικιών στη χειραφέτηση», βλ. Μαρά - Σεν-Ζιστ - Ροβεσπιέρος. (1989). ο.π.(σελ. 111-112).

Έτι όμως περαιτέρω, στην ελληνική κοινωνία της περιόδου της κρίσης, οι αποφάσεις λαμβάνονται ερήμην του λαού και, καταστρατηγώντας ακόμα και το δόγμα της διάκρισης των εξουσιών όπου «πρέπει από την διάταξη των πραγμάτων η εξουσία να σταματά την εξουσία»⁹, αποδυναμώνεται κάθε έννοια της λαϊκής κυριαρχίας. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, το γενικό εκλογικό δικαίωμα του λαού δεν αρκεί για την καταπολέμηση της αυτονόμησης των κυβερνώντων ούτε πραγματώνει την λαϊκή κυριαρχία¹⁰. Ως εκ τούτου, είναι αναγκαία η ενεργητική λαϊκή παρουσία και παρέμβαση μέσα από θεσμούς λαϊκής συμμετοχής.

Ένα ζήτημα που γεννάται είναι με ποιον τρόπο είναι δυνατή η υιοθέτηση των θεσμών λαϊκής συμμετοχής για τους οποίους κάναμε λόγο στην παρούσα μελέτη μας. Η κατοχύρωση των εν λόγω θεσμών πρέπει να γίνεται σε συνταγματικό επίπεδο, καθόσον πρόκειται για ζήτημα που εμπίπτει στην διάρθρωση και την οργάνωση της κρατικής εξουσίας. Η υιοθέτηση των θεσμών στην ελληνική έννομη τάξη, θα ήταν ορθότερο να γίνει μέσω της σύγκλησης συντακτικής συνέλευσης και όχι με την αναθεώρηση του Συντάγματος. Και τούτο διότι κατ' αυτόν τον τρόπο, η υιοθέτηση των εν λόγω θεσμών θα ήταν καρπός ουσιαστικού δημοκρατικού διαλόγου και θα σήμανε μια ριζική πολιτική αλλαγή προς την κατεύθυνση της δημοκρατικότερης διακυβέρνησης¹¹. Δεν μπορούμε

⁹ Πνεύμα των Νόμων (1748) σε *Μοντεσκιέ: επιλογή από το έργο του*. (1993). (επιμ./μτφρ.) Γ.Δ. Ζιούτος, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή (σελ. 275 επ.). Για μια κριτική θεώρηση της διάκρισης των εξουσιών, σύμφωνα με την οποία η διάκριση των εξουσιών δεν είναι παρά μια κοινωνική ισορροπία ανταγωνιστικών κοινωνικών δυνάμεων, που καταλήγει ως ηγεμονία μίας τάξης, βλ. M. Mialle. (1983). ο.π. (σελ. 277-286).

¹⁰ Για το γενικό εκλογικό δικαίωμα, ο Ρουσσώ, αναφερόμενος στο κοινοβουλευτικό σύστημα της Αγγλίας, έλεγε «Ο αγγλικός λαός νομίζει ότι είναι ελεύθερος· απατάται οικτρά· είναι ελεύθερο μόνο κατά τη διάρκεια της εκλογής των μελών του κοινοβουλίου· μόλις εκλεγούν, είναι δούλος, δεν είναι τίποτα. Ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται τις σύντομες στιγμές της ελευθερίας του αποδεικνύει ότι αξίζει να τη χάσει», βλ. Ζ.-Ζ. Ρουσσώ. (2004). *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, ο.π. (σελ. 160), επίσης ο Τοκβίλ περιέγραφε «στο σύστημα αυτό οι πολίτες βγαίνουν για μια στιγμή από την εξάρτηση για να υποδείξουν τον αφέντη τους και ξαναπαίνουν μέσα», βλ. Α. ν. Τοκβίλ. (2008). *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, (μτφρ.) Μ. Λυκούδης, Αθήνα: εκδ. Στοχαστής (σελ. 701).

¹¹ Όπως εύστοχα επισημαίνεται «Ιστορικά έχει φανεί ότι επαναστατικές αλλαγές ή έστω ριζικές πολιτικές μεταβολές αποτυπώθηκαν στη σύγκληση Συντακτικής Συνέλευσης. Αλλά και αντίστροφα, το αίτημα για Συντακτική Συνέλευση και νέο Σύνταγμα εννόησε την ανάπτυξη

βέβαια να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι η σύγκληση συντακτικής συνέλευσης εξαρτάται από τον συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων¹².

Εν τέλει, οι θεσμοί λαϊκής συμμετοχής για τους οποίους κάναμε λόγο στην παρούσα μελέτη μας, ιδωμένοι είτε ως συμπληρωματικοί θεσμοί και αντίβαρο στον πλειοψηφικό κοινοβουλευτισμό¹³ είτε ως πραγματική έκφραση και άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας, αποτελούν πεδίο αφενός ελεύθερου και ουσιαστικού δημοκρατικού διαλόγου, αφετέρου έμπρακτης και ουσιαστικής συμμετοχής στη λήψη και εφαρμογή των αποφάσεων. Με άλλα λόγια, διευρύνουν την δημοκρατία και δημιουργούν τις συνθήκες για μια νέου τύπου κρατική εξουσία που μπορεί να οδηγήσει σε οικονομική και πολιτική αλλαγή, στην εξάλειψη της εκμετάλλευσης του ανθρώπου από άνθρωπο¹⁴.

«Το επόμενο στάδιο ίσως να' ναι ότι ο καθένας μας θα μάθει να κυβερνάει.»

από το θεατρικό έργο

«Οι Μέρες της Κομμούνας» του Μπέρτολτ Μπρεχτ

ριζοσπαστικών πολιτικών διεργασιών», βλ. Δ. Καλτσώνης. (2014c). «Εναλλακτικές συνταγματικές προσεγγίσεις για την Ελλάδα της κρίσης». *περ. Ουτοπία*, τευχ. 106, σελ. 85-94, βλ επίσης του ιδίου Δ. Καλτσώνης. (2014b). ο.π. (σελ. 215-216).

¹² *«Το σύνταγμα, οι παραβιάσεις του, καθώς και οι αναθεωρήσεις και μεταβολές του αποτελούν την έκφραση της δυναμικής της κοινωνίας»*, βλ. Η. Ηλιού. (1975). *Το Σύνταγμα και η αναθεώρησή του*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο (σελ. 17), βλ. επίσης Δ. Καλτσώνης. (1997). ο.π. (σελ. 15).

¹³ Βλ. Α. Παπαδοπούλου. (2013). «Μορφές 'άμεσης νομοθεσίας': Δημοψήφισμα και λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία», *Η πρόκληση της Αναθεώρησης του Συντάγματος*, ΙΣΤΑΜΕ «Ανδρέας Παπανδρέου», Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας

¹⁴ Ο Λένιν εύστοχα επισημαίνει *«ο καπιταλισμός και ο ιμπεριαλισμός δεν είναι δυνατό να ανατραπούν με κανενός είδους δημοκρατικούς μετασχηματισμούς, ακόμη και με τους πιο «ιδανικούς», αλλά μόνο με μια οικονομική ανατροπή, το προλεταριάτο όμως, που δεν διαπαιδαγωγείται στην πάλη για τη δημοκρατία, δεν είναι ικανό να πραγματοποιήσει την οικονομική ανατροπή»*, βλ. Β. Ι. Λένιν. «Απάντηση στο Π. Κίεβσκι (Γ. Πιατακόφ)», *Άπαντα*, τομ. 30, σελ. 71.

Βιβλιογραφικές και άλλες αναφορές

- Agamben, G. (2007). *Κατάσταση Εξαιρέσεως: Όταν η «έκτακτη ανάγκη μετατρέπει την εξαιρέση σε κανόνα*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη
- Bredvold, L.I., & R.G. Ross. (1960). *The philosophy of Edmund Burke*, New York: University of Michigan Press
- Chantebout, B. (1983). *Droit constitutionnel et science politique*, Paris: Armand Colin
- Closa Montero, C., Report on the imperative mandate and similar practices, European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), Council of Europe, 16 June 2009, Study No. 488/2008, CDL-AD(2009)027, [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)027-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-e)
- Douglas, M. (1980). «Judicial review of initiative constitutional amendments». *14 University of California, Davis Law Review*, p. 481
- Farmer, R. (2001). «Power To The People: The Progressive Movement for the Recall, 1890s-1920». *The New England Journal of History*, Vol. 57, No. 2, pp. 59-83
- Feld, L., & G. Kirchgässner. «The role of direct democracy in the European Union». *CESifo Conference "A Constitution for the European Union"*, November 2003. Working Paper No 1083.
- Glutz, G. (1994). *Η ελληνική "πόλις"*, (μτφρ) Α. Σακελλαρίου, Αθήνα: εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- ICAP Group, Business Leaders in Greece 2013, http://www.icap.gr/Documents/e-book_BLiG2014/2014_10_24_12_34_57/document.pdf (τελευταία πρόσβαση την 4/12/2014)
- Lissagaray, P.O. (1976). *The History of the Paris Commune of 1871*, (trans.) E. Marx, London: New Park Publications
- Meny, Y. «Initiative populaire, référendum et recall dans les Etats américains». *Pouvoirs*, No 7/1978, p. 107-113
- Miaille, M. (1983). *Το Κράτος του Δικαίου: εισαγωγή στην κριτική του συνταγματικού δικαίου*, (μτφρ.) Μ. Παπαγιαννάκη, (επιμ.) Ε. Βενιζέλος, Θεσσαλονίκη: εκδ. Παρατηρητής
- Rappard, W.E. (September 1912). «The Initiative, Referendum and Recall in Switzerland». *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 43, pp. 110-145
- Spivak, J. (27/12/2011). "2011, the year of the recall", *Los Angeles Times*. <http://articles.latimes.com/2011/dec/27/opinion/la-oe-spivak-recall-20111227> (τελευταία πρόσβαση την 11/12/2014)
- Spivak, J. (26/12/2012). "Recall-mania: Why American voters are increasingly eager to oust lawmakers", *The Week*. <http://theweek.com/article/index/238220/recall-mania-why-american-voters-are-increasingly-eager-to-oust-lawmakers> (τελευταία πρόσβαση την 11/12/2014)

- Spivak, J. (26/12/2013). "Power to the people? Remembering the year in recalls", *The Week*. <http://theweek.com/article/index/254477/power-to-the-people-remembering-the-year-in-recalls> (τελευταία πρόσβαση την 11/12/2014)
- Αγγελοπούλου, Ό. (2010a). «Το νέο ασφαλιστικό σύστημα». *ΕφημΔΔ*, τευχ. 5, σελ. 606-612
- Αγγελοπούλου, Ό. (2010b). «Τα Νέα Όρια Ηλικίας του Ν. 3863/2010. Η προστασία "θεμελιωμένων δικαιωμάτων" και "ώριμων προσδοκιών" από το Σύνταγμα και το άρθρο 1 του Π.Π.Π. ΕΣΔΑ». *ΕΔΚΑ*, σελ. 908-922
- Ακριβοπούλου, Χ., & Ν. Γαρυπίδης. (2012). «Επανεξετάζοντας την αμεσότητα του δημοψηφίσματος στη θεωρία και την πράξη». *περ. Το Σύνταγμα*, τευχ. 2/2012
- Αλιβιζάτος, Ν. (1983). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο
- Ανδρουλάκης, Β. «Σκέψεις γύρω από τον δικαστικό έλεγχο της ρυθμιστής παρέμβασης του κράτους στην οικονομία». 3/10/2010. <http://www.constitutionalism.gr/site/1712-skeceis-gyrgw-aro-ton-dikastiko-elegho-tis-rytmisti/> (τελευταία πρόσβαση την 5/12/2014)
- Αντωνίου, Θ. (1988). *Στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στο αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975: από την αντιπροσώπευση στην ταυτότητα*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Αντωνίου, Θ. (2012). «Η απόφαση της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας για το Μνημόνιο – Μια ευρωπαϊκή υπόθεση χωρίς ευρωπαϊκή προσέγγιση». *Το Σύνταγμα*, 1/2012, σελ. 197-222
- Βολουδάκης, Β. (1995). *Ο θεσμός του δημοψηφίσματος μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος: διεύρυνση της λαϊκής κυριαρχίας ή δημοκρατική πρόσοψη;*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Βουλή των Ελλήνων. (2004). *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975: Τα Ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα*, Αθήνα: εκδ. ΒτΕ
- Βουλή των Ελλήνων. (2009). *Αλέξανδρος Σβώλος: ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής*, (επιμ.) Γ. Κασιμάτης & Γ. Αναστασιάδης, Αθήνα: εκδ. Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων
- Γιαννακόπουλος, Κ. «Το κράτος δικαίου και η εθνική κυριαρχία μπροστά στο ΔΝΤ». *ΕφημΔΔ*, 1/2010, σελ. 2-3
- Γούντραφ, Π. (2009). *Πρώτη Δημοκρατία*, (μτφρ.) Χ. Σίνου, Αθήνα: εκδ. Εκκρεμές
- Δεληγιάννη-Δημητράκου, Χ. «Οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων για τα ελληνικά μέτρα λιτότητας και η αποτελεσματικότητά τους». 27/3/2013. <http://www.constitutionalism.gr/site/2538-oi-apofaseis-tis-eyrwpaikis-epitropis-koinwnikwn-d/>
- Δημητρόπουλος, Α. (1988). *Η γένεση του κοινοβουλευτικού συστήματος και η ανάδειξη της κυβέρνησης: το κοινοβουλευτικό σύστημα και η ανάδειξη της κυβέρνησης στην Ελλάδα (1844-1875)*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Δημητρόπουλος, Α. (1997). *Το Δημοψήφισμα: Ο ρόλος και η σημασία του θεσμού στη σύγχρονη Δημοκρατία*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας

- Δημητρόπουλος, Α. (2013). «Το Δημοψήφισμα με Πρωτοβουλία των Πολιτών». 2/9/2013. <http://www.constitutionalism.gr/site/dimitropoulos-referendum/> (τελευταία πρόσβαση την 29/5/2014)
- Δρόσος, Γ. «Ζητήματα συνταγματικής οργάνωσης, δικαστικής προστασίας και δημοκρατίας στην εποχή της σημερινής κρίσης». <http://www.constitutionalism.gr/> (τελευταία πρόσβαση την 5/3/2013)
- Ένγκελς, Φ. (1976). *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Ζέπος, Δ. (1986). *Λαϊκή Δικαιοσύνη εις τας ελεύθερας περιοχάς της υπό κατοχήν Ελλάδος*, Αθήνα: εκδ.Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος
- Ηλιού, Η. (1975). *Το Σύνταγμα και η αναθεώρησή του*, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο
- Θεοδόσης, Γ. (2012). «Οι νέες αλλαγές στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων με το Ν. 4093/2012 ("Μνημόνιο ΙΙΙ")». *περ. Συνήγορος*, τευχ. 94, σελ. 14-18
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση. Ετήσια Έκθεση 2014,
- Καζάκος, Α. (1998). *Το εργατικό δίκαιο στην πράξη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας
- Καζάκος, Α. (2001). «Για το ζήτημα της ερμηνείας στο Εργατικό Δίκαιο». *ΕΕργΔ*, 1041 επ.
- Καϊδατζής, Α. «'Μεγάλη πολιτική' και ασθενής δικαστικός έλεγχος. Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο 'Μνημόνιο'». 26/4/2012. <http://www.constitutionalism.gr/site/2347-megali-politiki-kai-astenis-dikastikos-eleghos-syn/> (τελευταία πρόσβαση την 25/7/2014)
- Καϊδατζής, Α. «Δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής. Νομολογιακές τάσεις και προσαρμογές στο μεταβαλλόμενο οικονομικο-πολιτικό περιβάλλον». 10/6/2010. <http://www.constitutionalism.gr/site/1616-dikastikos-eleghos-twn-metwn-oikonomikis-politiki/> (τελευταία πρόσβαση την 25/7/2014)
- Καλτσώνης, Δ. (1997). *Το Σύνταγμα στη λενινιστική σκέψη*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Καλτσώνης, Δ. (1998). *Κράτος και ανενέργεια του νόμου*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Καλτσώνης, Δ. (2005). *Δίκαιο, κοινωνία, τάξεις*, Αθήνα εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Καλτσώνης, Δ. (2007). «Νομοθετική και εκτελεστική εξουσία στο Σύνταγμα της Κούβας». *Σεμινάριο «Κράτος και δίκαιο στον 21ο αιώνα»*, 6/11/2007, Πάντειο Πανεπιστήμιο. http://kaltsonis.blogspot.gr/2011/11/blog-post_06.html (τελευταία πρόσβαση την 29/5/2014)
- Καλτσώνης, Δ. (2009α). *Το δίλημμα της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας: Κράτος και δίκαιο στη Βενεζουέλα του Ούγκο Τσάβες*, Αθήνα: εκδ. Ξιφαράς
- Καλτσώνης, Δ. (2009β). *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τ. Ι: 1821-1940*, Αθήνα: εκδ. Ξιφαράς
- Καλτσώνης, Δ. (2010). *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τ. ΙΙ: 1941-2001*, Αθήνα: εκδ. Ξιφαράς
- Καλτσώνης, Δ. (2011α). «Δημοκρατία και οικονομική κρίση». *Σεμινάριο «Κράτος και δίκαιο στον 21ο αιώνα»*, 2/3/2011, Πάντειο Πανεπιστήμιο. www.kratoskaidikaio.blogspot.com
- Καλτσώνης, Δ. (2012). *Η κυβέρνηση της "λαϊκής ενότητας" στη Χιλή 1970-1973*, Σεπτέμβριος 2012, ηλεκτρ. εκδ. Εργατικός Αγώνας,

- <http://issuu.com/ergagwn/docs/chili> (τελευταία πρόσβαση την 29/5/2014)
- Καλτσώνης, Δ. (2013a). «Το Σύνταγμα του 1982/1988/1993/1999/2004 και η δημοκρατία στη σύγχρονη Κίνα». *Το Σύνταγμα*, τευχ. 3-4/2013, σελ. 489-499
- Καλτσώνης, Δ. (2013b). «Η κυβέρνηση Αλλιέντε. Επίκαιρα διδάγματα για το κράτος». *περ. Μαρξιστική Σκέψη*, τευχ. 9, σελ. 117-131
- Καλτσώνης, Δ. (2014a). «Ο μαρξισμός στον 21ο αιώνα και η δημοκρατία». *περ. Μαρξιστική Σκέψη*, τομ. 15/2014, σελ. 204-218
- Καλτσώνης, Δ. (2014b). *Δίκαιο και κοινωνία στον 21ο αιώνα: δίκαιο, οικονομική κρίση και δημοκρατία*, Αθήνα: εκδ. Τόπος
- Καλτσώνης, Δ. (2014c). «Εναλλακτικές συνταγματικές προσεγγίσεις για την Ελλάδα της κρίσης». *περ. Ουτοπία*, τευχ. 106, σελ. 85-94
- Καλτσώνης, Δ. (επιμ.). (2011b). *Η Συνταγματική Αναθεώρηση του 1975: κατ' άρθρο κυβερνητικά σχέδια και τροπολογίες κομμάτων και βουλευτών*, Τα Ελληνικά Συντάγματα, τ.ΙΙ, Αθήνα: εκδ. Ξιφαράς
- Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. «Συμμετοχική ναι, αλλά πρώτα, δημοκρατία». *περ. Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 24/2004, σελ. 1321 επ.
- Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. (2/7/2013). "Η ψήφος εμπιστοσύνης και η νομιμοποίηση της νέας Κυβέρνησης", *εφημ. Το Βήμα*. <http://www.tovima.gr/opinions/article/?cid=767&aid=520350> (τελευταία πρόσβαση την 29/5/2014)
- Κασέν, Μ. (1976). *Η Παρισινή Κομμούνια 1871*, Αθήνα: εκδ. Ειρήνη
- Κασιμάτης, Γ. (2010). *Οι συμφωνίες δανεισμού της Ελλάδας με την ΕΕ και το ΔΝΤ*, Αθήνα: ΔΣΑ
- Κατρούγκαλος, Γ. (2010). «Memoranda sunt Seranda?». *ΕφημΔΔ*, 2/2010, σελ. 11 επ.
- Κατρούγκαλος, Γ. (2011). «Το «Παρασύνταγμα» του Μνημονίου και ο Άλλος Δρόμος». *Νομικό Βήμα*, 231 επ.,
- Κατρούγκαλος, Γ. (2012). *Η κρίση και η διέξοδος*, Αθήνα: εκδ. οργ. Λιβάνη
- Κατρούγκαλος, Γ., & Χ. Μορφακίδης. (2011). «Law in books and law in action: Η αβεβαιότητα στην εφαρμογή του δικαίου κοινωνικής ασφάλισης μετά την ασφαλιστική μεταρρύθμιση του 2010-2011». *ΕΔΚΑ*, τομ. ΝΓ', σελ. 657 επ.
- Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*. (1981). τ. ΙΙ, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Κοντιάδης, Ξ., & Α. Φωτιάδου. (2012). «Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση: Θεωρητικές επισημάνσεις επ' ευκαιρία της ΟΛΣΕ 668/2012». *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Νο 53/2012, σελ. 27-51
- Κορδάτος, Γ. (1924). *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821* Αθήνα: εκδ. Γεωργίου Ι. Βασιλείου
- Κορδάτος, Γ. (1931). *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήνα: εκδ. "Κωνσταντινουπόλεως"
- Κοτζιάς, Ν. (1993). *Κράτος και πολιτική: η διαλεκτική του κράτους*, τ. Α' Αθήνα: εκδ. "Νέα Σύνορα" - Α.Α. Λιβάνη
- Κοτζιάς, Ν. (2013). *Ελλάδα, αποικία Χρέους. Ευρωπαϊκή αυτοκρατορία & γερμανική πρωτοκαθεσδρία*, Αθήνα: εκδ. Πατάκης
- Κουζής, Γ. «Το εργασιακό περιβάλλον μετά από το μνημόνιο». *Ημερίδα: Η Αγορά Εργασίας σε Κρίση*, 09/07/2012, ΕΙΕΑΔ.

- http://www.eiead.gr/publications/docs/to_ergasiako_perivalon_meta_to_prwto_kai_deutero_mnimonio.pdf (τελευταία πρόσβαση 1/9/2014)
- Κουζής, Γ. (30/3/2014). "Η εθνική συλλογική σύμβαση περνάει στην ιστορία;" *Η Αυγή online*. <http://www.avgi.gr/article/2181819/i-ethniki-sullogiki-sumbasi-pernaei-stin-istoria-> (τελευταία πρόσβαση 1/9/2014)
- Κουζής, Γ. (2010). «Μνημόνιο και εργασιακές σχέσεις». *περ. Ουτοπία*, τευχ. 92, σελ. 15-19
- Κουζής, Γ. (Ιούνιος 2012). «Η θεσμική πορεία της ευελιξίας και της απορρύθμισης της εργασίας στην Ελλάδα (1990-2012)». *εφημ. Ο Κόσμος των Συγκοινωνιών*, αρ. φύλλου 9,
- Κουζής, Γ. (Μάρτιος 2012). «Η θεσμική πορεία της ευελιξίας και της απορρύθμισης της εργασίας στην Ελλάδα (1990-2011)». *περ. Ενημέρωση, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ*, τευχ. 192, σελ. 16-23
- Κουκιάδης, Ι. (12/12/2010). "Εργασιακό Δίκαιο Κατεχόμενης Χώρας", *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*
- Κωστόπουλος, Τ. (1988). *Περιφερειακή ανάπτυξη και λαϊκή συμμετοχή - η περίπτωση των νομαρχιακών συμβουλίων στην Ελλάδα*. Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.
- Λένιν, Β.Ι. «Εισήγηση για το δικαίωμα ανάκλησης στη συνεδρίαση της ΠΚΕΕ, 21 του Νοέμβρη 1917», *Άπαντα*, τ. 35, σελ. 109-111, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β.Ι. «Απάντηση στο Π. Κίεβσκι (Γ. Πιατακόφ)», *Άπαντα*, τομ. 30, σελ. 71
- Λένιν, Β.Ι. «Κράτος και επανάσταση», *Άπαντα*, τ. 33, 5η έκδ., Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Μαθιουδάκης, Ι. «Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης. Με αφορμή τις πρόσφατες αποφάσεις 693/2011 (κατά μειοψ.) και 1620/2011 (κατά πλειοψ.) του ΣΤ' Τμ. Του ΣτΕ». 1/9/2011. <http://constitutionalism.gr/> (τελευταία πρόσβαση την 5/3/2013)
- Μακιαβέλλι, Ν. (1984). *Έργα*, (μτφρ.) Τ. Κονδύλης, τ. Ι, Αθήνα: εκδ. Κάλβος
- Μακφέρσον, Κ.Μ. *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, Αθήνα: εκδ. Γνώση
- Μάνεσης, Α. (1991α). *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. Ι, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Μάνεσης, Α. (1991β). *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. ΙΙ, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Μάνεσης, Α. (2007α). «Η πολιτική ιδεολογία του Ρήγα», *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000)*, τομ. ΙΙ, σελ. 283-298, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας
- Μάνεσης, Α. (2007β). «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: Αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000)*, τομ. ΙΙ, σελ. 189-230, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας
- Μανιτάκης, Α. (2007). *Τι είναι Κράτος*, Αθήνα: εκδ. Σαββάλας
- Μάνφρεντ, Α. (1989). *Ρουσό-Μαρά-Ροβεσπιέρος: Μορφές της Γαλλικής Επανάστασης*, (μτφρ.) Μ. Καββαδία, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Μαρά - Σεν-Ζιστ - Ροβεσπιέρος. (1989). (επιμ./μτφρ.) Μ. Βερέττας, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή

- Μαρξ, Κ. (1978). *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, (μτφρ) Μ. Λυκούδης, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση
- Μαρξ, Κ. (2011). *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ., & Φ. Ένγκελς. «Κριτική της πολιτικής οικονομίας (πρόλογος)», *Διαλεχτά Έργα*, τ. Ι, σελ. 422-427: εκδ. ΚΕ του ΚΚΕ
- Μαρξ, Κ., & Φ. Ένγκελς. «Επιστολές στον Σμιτ», *Διαλεχτά Έργα*, τ. ΙΙ, σελ. 575-583: εκδ. ΚΕ του ΚΚΕ
- Μαρξ, Κ., & Φ. Ένγκελς. *Διαλεχτά Έργα*, τ. Ι: εκδ. ΚΕ του ΚΚΕ
- Μητρόπουλος, Α. (1984). *Η συμμετοχή των εργαζομένων στη Σοβιετική Ένωση. Από την εποχή του Λένιν μέχρι σήμερα* 2η έκδ., Αθήνα: εκδ. Στοχαστής
- Μοντεσκιέ: *επιλογή από το έργο του*. (1993). (επιμ./μτφρ.) Γ.Δ. Ζιούτος, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Μπακάλης, Ε. (2012). «Μνημονιακά Φορολογικά Μέτρα: Αρχή φορολογικής μεταρρυθμίσεως ή ομολογία απεγνωσμένης προσπάθειας;». *Νομικό Βήμα*, τομ. 60, σελ. 2838-2852
- Νικολόπουλος, Η. (1997). *Ο θεσμός της λαϊκής νομοθετικής και συνταγματικής πρωτοβουλίας: συμβολή στο συγκριτικό συνταγματικό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Οι ιδιωτικοποιήσεις και η πολιτική εξόδου από την κρίση*. (2013). Αθήνα: Σύλλογος διάδοσης της μαρξιστικής σκέψης "Γιάννης Κορδάτος"
- Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών. (2013). *Ο μαρξισμός και η ελληνική οικονομική κρίση*, Αθήνα: εκδ. Gutenberg
- Παπαδοπούλου, Λ. (2013). «Μορφές 'άμεσης νομοθεσίας': Δημοψήφισμα και λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία», *Η πρόκληση της Αναθεώρησης του Συντάγματος*, ΙΣΤΑΜΕ «Ανδρέας Παπανδρέου», Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας
- Παπαρηγοπούλου-Πεχλιβανίδη, Π. (2010). *Ο νέος ασφαλιστικός νόμος*, Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη
- Παπατόλιας, Α. (2007). «Οι συνταγματικές εγγυήσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος του Ρήγα», *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1980-2000)*, τομ. ΙΙ, σελ. 457-480, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας
- Παραράς, Π. (1981). *Αι πράξεις νομοθετικού περιεχομένου του Προέδρου της Δημοκρατίας*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν.Σάκκουλας
- Πουланτζάς, Ν. (1990). «Οι σημερινοί μετασχηματισμοί του κράτους, η πολιτική κρίση και η κρίση του κράτους», *Η κρίση του κράτους*, (μτφρ.) Ξ. Γιαταγάνας, σελ. 19-55, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση
- Πουланτζάς, Ν. (2001). *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, (μτφρ.) Γ. Κρητικός, Αθήνα: εκδ. Θεμέλιο
- Ρήγας Βελεστινλής. (1994). *Τα Επαναστατικά*, (επιμ.), Αθήνα: εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης "ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ"
- Ρομπόκου-Καραγιάννη, Α. (1999). *Η συμμετοχή του πολίτη στην Αθηναϊκή Δημοκρατία: Συμβολή στη σύγχρονη Δημοκρατία*, (διεύθ.) Α. Δημητρόπουλος, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Ρούσης, Γ. (1985). *Ο Λένιν για τη γραφειοκρατία*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Ρούσης, Γ. (1989). *Ασιατικός τρόπος παραγωγής και σοσιαλισμός*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Ρούσης, Γ. (1994). *Το κράτος από τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ*, Αθήνα: εκδ. Γκοβόστη

- Ρούσης, Γ. (1996). *Ο λόγος στην ουτοπία*, Β' έκδοση, Αθήνα: εκδ. Γκοβόστη
- Ρούσης, Γ. (1999). *Αρχαία δημοκρατία για πάντα ή η σύγχρονη δημοκρατία ως τερατογένεση της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας και της φιλοσοφικής κριτικής της*, Αθήνα: εκδ. Γκοβόστη
- Ρουσσώ, Ζ.-Ζ. (2004). *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο* (μετφρ./επιμ.) Β. Γρηγοροπούλου, Αθήνα: εκδ. Πόλις
- Ρουσσώ, Ζ.Ζ. (1963). *Κοινωνική Ανισότητα*, Αθήνα: εκδ. Δαρέμα
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2014). *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Αθήνα: εκδ. Τόπος
- Σβώλος, Α. (1957). *Νομικά Μελέται*, Αθήνα: εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου
- Σβώλος, Α. (1972). *Προβλήματα του Έθνους και της Δημοκρατίας*, τ. ΙΙ, Αθήνα: εκδ. Στοχαστής
- Σβώλος, Α. (2008). *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Σεραφετινίδου, Μ. (2003). *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας*, τομ. Ι, Αθήνα: εκδ. Gutenberg
- Σεραφετινίδου, Μ. (2006). *Εισαγωγή στην πολιτική κοινωνιολογία*, Αθήνα: εκδ. Gutenberg
- Σκαλιδάκης, Γ. (2014). *Η Ελεύθερη Ελλάδα: Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της κατοχής (1943-1944)*, Αθήνα: εκδ. Ασίνη
- Σπηλιωτόπουλος, Ε. (1988). «Η νομική φύση του δημοψηφίσματος του άρθρου 44 § 2 του Συντάγματος», *Σύμμεικτα προς τιμήν Φαίδων Βεγλερή*, τομ. Α', Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Σωπασής, Ι. (2013). *Πλήρης Οδηγός Συνταξιοδοτικών Θεμάτων*, Θεσσαλονίκη: εκδ. KINITRON ΕΠΕ
- Σωτηρόπουλος, Β. «Το νομοσχέδιο για τα δημοψηφίσματα». 28/7/2011. E-Lawyer: <http://elawyer.blogspot.gr/2011/07/to.html>
- Τάχος, Α. (1989). *Το πρώτο Σοβιετικό Σύνταγμα του 1918*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Παρατηρητής
- Τέρενς, Κ. *Η επαναστατική Κούβα*, Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Τζώνος, Θ. (2000). *τα Συντάγματα της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Το Σύνταγμα και το πολιτικό σύστημα της Δημοκρατίας της Κούβας*. (2004). Αθήνα: εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Τοκβίλ, Α.ν. (2008). *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, (μτφρ.) Μ. Λυκούδης, Αθήνα: εκδ. Στοχαστής
- Τραυλός-Τζανετάτος, Δ. (2010). «Σύνταγμα, μνημόνιο, εργασιακές σχέσεις και «σωτηρία της πατρίδας»». 24/9/2010. <http://www.constitutionalism.gr/site/1667-syntagma-mnimonio-ergasiakes-sheseis-kai-swtiria-t/> (τελευταία πρόσβαση την 29/5/2014)
- Τσάτσος, Δ. (1993). *Συνταγματικό Δίκαιο: Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, τομ. Β' 2η έκδ., Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Τσουπαρόπουλος, Θ. (1989). *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της εθνικής αντίστασης: ιστορική και νομική προσέγγιση*, Αθήνα: εκδ. Γλάρος
- Τσούρκας, Δ. (1982). «Ζητήματα εφαρμογής του θεσμού του δημοψηφίσματος κατά το Σύνταγμα του 1975». *περ. Αρμενόπουλος*, τευχ. 11/1982, σελ. 869-876

- Τυροβούζης, Χ. (1991). *Αυτοδιοίκηση και λαϊκή δικαιοσύνη 1942-1945: συμβολή στη μελέτη των νομικοπολιτικών θεσμών της ελληνικής αντίστασης*, Αθήνα: εκδ. Προσκήνιο
- Φεραγιόλι, Λ. (1985). *Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής* (μτφρ.) Δ. Δεληολάνης, Αθήνα εκδ. Στοχαστής
- Φινοκαλιώτης, Κ. (2005). *Φορολογικό Δίκαιο*, Γ' έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλας
- Φουντεδακη, Π. «Ave Caesar!». *περ. Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 24/2004, σελ. 1311 επ.
- Χομπς, Τ. (2006). *Λεβιάθαν (Επίτομο)*, (μτφρ) Γ. Πασχαλίδης, Αθήνα: εκδ. Γνώση
- Χρυσόγονος, Κ. (1991). «Ο έλεγχος συνδρομής των ουσιαστικών προϋποθέσεων για την έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου». *Ελλάνη*, σελ. 710 επ.
- Χρυσόγονος, Κ. (1992). *Η απαγορευση της αναγκαστικής εργασίας και η επίταξη προσωπικών υπηρεσιών*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Χρυσόγονος, Κ. (2010). «Η χαμένη τιμή της Ελληνικής Δημοκρατίας». *ΝοΒ*, 6/2010, σελ. 86 επ.
- Χρυσόγονος, Κ. (2013). *Η καταστρατήγηση του Συντάγματος στην εποχή των Μνημονίων*, Αθήνα: εκδ. οργ. Λιβάνη
- Χρυσόγονος, Κ., & Α. Καϊδατζής. «Γνωμοδότηση για τη συνταγματικότητα του σχεδίου νόμου «Έγκριση Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016 – Επείγοντα μέτρα εφαρμογής του Ν. 4046/2012 και Μεσοπρόθεσμού Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2013-2016»». 7/11/2012. <http://www.constitutionalism.gr/site/2430-gnwmodotisi-gia-ti-syntagmatikotita-toy-mesoprotos/> (τελευταία πρόσβαση την 5/3/2013)
- Χρυσόγονος, Κ., & Α. Καϊδατζής. «Συνταξιοδοτική μεταρρύθμιση και Σύνταγμα. Μια πρώτη αποτίμηση, ενόψει και της απόφασης ΣτΕ (Ολ.) 668/2012». 28/1/2013. <http://www.constitutionalism.gr/site/2469-syntaxiodotiki-metarrytmisi-kai-syntagma-mia-prwti/> (τελευταία πρόσβαση την 18/7/2014)